

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI**

**TÜRKİYE'DE KATILIM BANKALARI VE GELENEKSEL
BANKALARIN İLETİŞİMSEL-RASYONELLİK AÇISINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI**

Akif Ziya BAYRAK

Danışman

Prof. Dr. Bünyamin DURAN

MANİSA-2020

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI**

**TÜRKİYE'DE KATILIM BANKALARI VE GELENEKSEL
BANKALARIN İLETİŞİMSEL-RASYONELLİK AÇISINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI**

Akif Ziya BAYRAK

Danışman

Prof. Dr. Bünyamin DURAN

MANİSA-2020

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Türkiye’de Katılım Bankaları ve Geleneksel Bankaların İletişimsel-Rasyonellik Açısından Karşılaştırılması’’ adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

27/08/2020

Akif Ziya BAYRAK

ÖZET

TÜRKİYE'DE KATILIM BANKALARI VE GELENEKSEL BANKALARIN İLETİŞİMSEL-RASYONELLİK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu çalışmanın amacı, Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik ilkeleri açısından Türkiye'deki katılım bankaları ile geleneksel bankaların kendi çalışanlarına ve müşterilerine nasıl yaklaştıklarını ve davrandıklarını kıyaslamaktır.

Bu çalışma ile özellikle yönetici kesim tarafından firma ailesini oluşturan çalışanların, müşterilerin ve tedarikçilerin insanî değerlerinin, demokratik haklarının, özgürlüklerinin (negatif-pozitif), onurlarının ve kimliklerinin hangi ölçüde dikkate alındıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada, iletişimsel-rasyonellik bakımından bankaların durumunun tespitine gayret edilmiştir. Veriler, nitel çalışmalarda kullanılan kolay ulaşılabilirlik yöntemine göre Rize ilinden elde edilmiştir. Veriler hem banka yöneticileriyle hem de banka müşterileriyle yarı yapılandırılmış görüşme formları ile mülâkatlar yapılarak toplanmıştır. Daha sonra veriler; içerik ve betimsel analiz sürecinden geçirilerek amaçsal ve iletişimsel rasyonellik ana faktörleri altında alt temalar belirlenmiştir. Tüm bu kavramsal analizde Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik kuramı temel alınmıştır.

Analiz sonucunda, geleneksel bankalar içerisinde, kamu sermayeli bankaların diğer banka türlerine göre iletişimsel-rasyonellik özelliklerine daha yakın olduğu, geleneksel ve katılım bankaları açısından bakıldığında ise kamu bankalarının bu varsayıma daha yakın olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kapitalist sistem içerisinde, müşterilerin araçsal bir meta olmaktan çıkarılıp onların bir amaç hâline getirilebilmesi için tüm bankacılık sektörü tarafından iletişimsel-rasyonel eylemlerin daha çok tercih edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ABSTRACT

COMPARISON OF PARTICIPATION AND TRADITIONAL BANKS IN TERMS OF COMMUNICATIVE-RATIONALITY IN TURKEY

The aim of this study of traditional banks with participation banks in Turkey; to compare how employees and customers approach and act in terms of communication-rationality principles.

With this study, especially the employees, customers and suppliers of the executive sector, which form the family of the company; is to try to determine to what extent they consider and value their human values, democratic rights, freedoms (negative-positive), human dignity and identity.

In the study, banks were tried to be determined in the communicative rationality dimension. The data in the study were obtained from Rize according to the easy access method used in qualitative studies. The data were collected by interviewing both bank managers and bank customers with semi-structured interview forms. Then, by going through the data, content and descriptive analysis process; Sub-themes are determined under the main factors of purpose and communicative rationality. Communicative rationality theory of Habermas was taken as basis in all this conceptual analysis.

As a result of the analysis, it has been understood that among the traditional banks, state-owned banks are closer to their communicative rationality characteristics compared to other types of banks, and in terms of traditional and participation banks, public banks are closer to this assumption. As a result of the analysis of the entire banking sector, customers should prefer communicative rational actions in order to prevent them from becoming an instrumental commodity within the capitalist system and make them a purpose with their values.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
EKLER LİSTESİ.....	x
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM GENEL OLARAK RASYONELLİK

1.1. Rasyonellik Kavramı	3
1.2. Max Weber (1864-1920) ve Rasyonellik	7
1.2.1. Amaç-Rasyonel Eylem Tipi	11
1.2.2. Pratik-Rasyonel Eylem Tipi	11
1.3. Amaç ve Pratik-Rasyonellik Temsilcileri.....	12
1.3.1. Amaç-Rasyonelliğin Temsilcileri.....	13
1.3.1.1. Thomas HOBBS ve Düzen Problemi.....	13
1.3.1.2. Adam SMITH.....	16
1.3.1.3. Jeremy BENTHAM.....	20
1.3.1.4. David RICARDO.....	22
1.3.1.5. John Stuart MILL.....	23
1.3.1.6. Herbert SPENCER.....	25
1.3.1.7. Karl Menger.....	26
1.3.1.8. Vilfredo PARETO.....	26
1.3.2. Pratik-Rasyonelliğin Temsilcileri.....	28
1.3.2.1. Aristo.....	28
1.3.2.2. Farabi.....	31
1.3.2.3. İbn-i MİSKEVEYH.....	33
1.3.2.4. John LOCKE.....	35
1.3.2.5. Immanuel KANT.....	38
1.3.2.6. Emile DURKHEIM ve Toplumsal Dayanışma.....	41
1.3.2.7. Max WEBER.....	42
1.3.2.8. Max HORKHEİMER ve Theodor ADORNO.....	46
1.3.2.9. John RAWLS.....	47

İKİNCİ BÖLÜM
JÜRGEN HABERMAS ve İLETİŞİM-RASYONELLİK

2.1. Hayatı	50
2.2. Eserleri	51
2.3. Habermas' ta Eylem Saiklerine Kavramsal Bakış	56
2.3.1. Stratejik (Teleolojik-Ereksel) Eylem	57
2.3.2. Normatif (Araçsal) Eylem	58
2.3.3. İletişimsel Eylem	58
2.4. Habermas' ta İletişimsel Eylem Saiki ve Rasyonellik	58
2.4.1. İletişimsel-Rasyonellik (İletişimsel Akıl-Öznel Akıl)	60
2.4.2. Hayat Evreni ve Sistem	61
2.5. İletişim Etiğinden İletişim Ahlakına	65
2.5.1. İletişim Ahlakının Temel Özellikleri	66
2.5.2. İletişim Ahlakı ve İktisat	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE İLETİŞİM-RASYONELLİK

3.1. Geleneksel Bankacılık	73
3.1.1. Geleneksel Bankaların Tarihi	74
3.1.2. Geleneksel Banka Türleri	77
3.1.3. Temel Bankacılık Ürün ve Hizmetleri	77
3.1.4. Temel Fonksiyonları	78
3.1.5. Geleneksel Bankacılıkta Etik İlkeler	79
3.1.6. Geleneksel Bankalarının Sorunları	80
3.1.7. Geleneksel Bankacılık Uygulamalarında Faiz	80
3.1.7.1. Faiz Tanımı ve Teorik Altyapısı	81
3.1.7.2. İktisadî Düşüncede Faiz	83
3.2. Katılım Bankacılığı	85
3.2.1. Tarihi Arka Planı	86
3.2.2. Katılım Bankacılığı'n Ortaya Çıkış Nedenleri	87
3.2.3. Dünya'da Katılım Bankacılığı	87
3.2.4. Türkiye'de Katılım Bankacılığı	90
3.2.5 Katılım Bankalarının Çalışma Prensipleri	92

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
**TÜRKİYE’DE KATILIM BANKALARI VE GELENEKSEL BANKALARDA İLETİŞİMSEL-
RASYONELLİK ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI: RİZE ÖRNEĞİ**

4.1. Literatür Özeti.....	95
4.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	99
4.3. Araştırmanın Kapsamı	102
4.4. Araştırmanın Materyali.....	105
4.5. Araştırmanın Yöntemi.....	105
4.5.1. Görüşme Türünün Seçimi.....	106
4.5.2. Kayıt Yöntemi	107
4.5.3. Verilerin Analizi.....	107
4.5.4. Nitel Veri Analizi Süreci	109
4.6. Araştırma ile İlgili Bulguların Değerlendirmesi.....	109
4.6.1. Banka Yöneticilerine İlişkin Bulgular	110
4.6.1.1. Banka Yöneticilerinin Demografik ve Bankacılık ile İlgili Bulguları	111
4.6.1.2. Banka Yöneticilerinin Araştırma Sorularına İlişkin Bulguları	113
4.6.1.2.1. İletişimsel-Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular.....	114
4.6.1.2.2. Amaç-Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular.....	116
4.6.2. Banka Müşterilerine İlişkin Bulgular	120
4.6.2.1. Banka Müşterilerinin Demografik ve Banka Faaliyetleri İle İlgili Bulgular .	121
4.6.2.2. Banka Müşterilerinin Araştırma Sorularına İlişkin Bulgular	124
4.6.2.2.1. Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular	124
SONUÇ.....	129
KAYNAKÇA	135
Ek.....	155

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AAOIFI	İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyon
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
ÇEV.	Çeviren
DİBS	Kamu Kesiminin İç Borçlanma Senedi
EVA	Economic Value Added
İİT	İslam İş birliği Teşkilatı
KB	Katılım Bankası
KBM	Katılım Bankası Müşterisi
MB	Mevduat Bankası
MBM	Mevduat Bankası Müşterisi
M.Ö.	Milattan Önce
OIC	İslam Konferansı Teşkilatı
pp.	Eserin Yeri
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
TDK	Türk Dil Kurumu
TKBB	Türkiye Katılım Bankaları Birliği
YY	Yüz Yıl

EKLER LİSTESİ

EK 1: Aydınlatılmış Onam Formu (Yönetici)

EK 2: Aydınlatılmış Onam Formu (Müşteri)

EK 3: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu (Yönetici)

EK 4: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu (Müşteri)

TABLolar LİSTESİ

<i>Tablo 1: Eylem Tipleri</i>	59
<i>Tablo 2: Bankaların Toplam Verileri</i>	76
<i>Tablo 3: Dünya Geneli Katılım Bankacılığı Gelişim Süreci</i>	88
<i>Tablo 4: Türkiye Özeli Katılım Bankacılığı Gelişim Süreci</i>	91
<i>Tablo 5: Görüşme Gerçekleştirilen Bankalar</i>	103
<i>Tablo 6: Analize Seçilen Bankaların Sektör Verileri</i>	104
<i>Tablo 7: Banka Yöneticilerinin Bankacılık Faaliyetleri Kapsamında Müşterileri ile İletişim Ve Davranışları Görüşme Soruları</i>	110
<i>Tablo 8: Belirlenen Ana ve Alt Temalar</i>	111
<i>Tablo 9: Banka Yöneticilerinin Demografik ve Banka Bilgileri</i>	113
<i>Tablo 10: İletişimsel-Rasyonel Kavramlarına İlişkin Bulgular</i>	115
<i>Tablo 11: Amaç-Rasyonel Kavramlarına İlişkin Bulgular</i>	117
<i>Tablo 12: Banka Türlerine Göre Rasyonellik Sonuçları</i>	118
<i>Tablo 13: Banka Müşterilerinin Bankacılık Faaliyetleri Kapsamında Banka İle İletişim ve Davranışları Görüşme Soruları</i>	121
<i>Tablo 14: Banka Müşterilerinin Demografik Bilgileri</i>	122
<i>Tablo 15: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (a)</i>	123
<i>Tablo 16: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (b)</i>	123
<i>Tablo 17: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (c)</i>	123
<i>Tablo 18: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (d)</i>	124
<i>Tablo 19: Rasyonel Eylemleri Etkileyen Çıkarlar</i>	125
<i>Tablo 20: Katılımcıların Anket Sorularına Verdikleri Cevaplar</i>	128

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Hayat Evreni ve Sistem.....	62
Şekil 2: Sistemler Arası İlişkiler	63
Şekil 3: Toplum Çevreleyen Kavramlar	64
Şekil 4: Habermas' ta Rasyonellik Türleri ve Sonuçları	64
Şekil 5: Ekonomik Sistemde Strateji Saikinin Yeri	65
Şekil 6: Kohlberg'in Çocukların Ahlaki Gelişim Teorisi	67
Şekil 7: Finansal Varlık Büyüme Seyri	89
Şekil 8: İslami Bankacılık Varlıkları ve Banka Verileri	89
Şekil 9: Banka Yöneticilerinin Rasyonellik Algılama Modeli	118

GİRİŞ

Şüphesiz ki modern kapitalizmin en etkili sonuçlarından biri, toplumsal sistemi, onu dizayn edici en üst sistemden kopartıp alt sistemlere ayırması ve her alt sistemin birbirine yabancı şekilde kendi içsel mantıklarıyla işletmeye başlamasıdır. Bu, en genel anlamda iş bölümü ya da uzmanlaşma süreci olarak da ifade edilmiştir. İlgili alt sistemlerin biri Habermasyan anlamda ‘hayat evreni’ ve diğerleri ise hayat evreninden kopmuş hatta hayat evrenini kolonize etmiş olan ‘ekonomik sistem’ ve ‘politik sistemler’ dir. Bu trajik kopuş ve birbirine yabancılaşma doğal olarak Hobbesçi ‘düzen problemi’ ni gündeme getirmiştir. Buna göre çok farklı katman ve sınıflardan oluşan toplumun sosyal entegrasyonu nasıl ve hangi mekanizmalarla sağlanacaktır? Toplum bireylerinin can, mal ve özgürlük güvenliği sadece çıkar ve başarıya dayalı motivasyonlarla sağlanabilir mi? Bu soruların cevabını verebilmek için Batı toplumlarında genel olarak iki damar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri fayda ve menfaati merkeze alan faydacı yaklaşımdır. Bunlara göre düzen ve güvenlik akılla değil bireylerin çıkarlarıyla sağlanır. Buna karşılık faydacı-karşıtı görüşe göre çıkar ve fayda sadece geçici birliktelik ve ilişki sunar fakat kalıcı ve yapıcı ilişki sunamaz. Bu yüzden çıkar ve başarının yanında dayanışma, fedakârlık, ahlakîlik ve iletişim mekanizmalarının da devreye sokulması gerekir. Bu iki akım farklı ekoller ve teorilerle hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler.

Faydacılık-karşıtı blokta yer alan Jürgen Habermas, faydacı yaklaşımın yol açtığı yıkımları tamir etmek için insanı araçsallaştırmaktan alıkoyacak ve onu merkeze yerleştirecek ‘iletişimsel-rasyonellik’ reçetesini önerir.

Habermas’ın iletişimsel-rasyonellik yaklaşımının iyi anlaşılması için rasyonellik kavramının tanım ve çeşitleri ile iletişim olgusunun içerik ve kapsamının aydınlığa kavuşturulması gerekir. Bu nedenle birinci bölümde ilk olarak rasyonellik konusunda öncü olan Max Weber’in rasyonellik kavramını nasıl ele aldığı araştırılacak, daha sonra çeşitli rasyonellik türlerinin temsilcilerine sırasıyla yer verilecektir. İkinci bölümde, iletişimsel-rasyonelleşmenin teorisyeni olan Jürgen Habermas’ın hayatına ve eserlerine yer verildikten sonra çalışmamız için en önemli kaynaklar olan *İletişimsel Eylem Kuramı* ve *Meşruiyet Krizi* adlı eserleri ayrıntılı şekilde ele alınacaktır. Bunun ardından Habermas’ın iletişimsel-rasyonelleşme teorisinin daha iyi anlaşılabilmesi için eylem saikleri kavramsal olarak incelenip ilgili teorisinin temelini oluşturan iletişim etiği üzerinde durulacak ve bunun iktisat ile olan

bağlantısı irdelenecektir. Üçüncü bölümde, banka olgusu ile rasyonellik kavramı ilişkilendirilmeye çalışılacak ve bu doğrultuda amaç-rasyonellik olarak “geleneksel bankacılık”, iletişimsel-rasyonellik olarak “katılım bankacılığı” incelenecektir. Önce katılım bankacılığı ve geleneksel banka olgusundan kısaca söz edilip ardından katılım bankalarının teorik arka planı, ortaya çıkış nedenleri, dünyada ve Türkiye’de katılım bankacılığının tarihî seyri verilecektir. Son olarak katılım bankacılığının ve geleneksel bankaların çalışma prensipleri, fon toplama ile kullandırma yöntemleri sırayla anlatılacaktır. Dördüncü ve son bölümde, katılım bankacılığı ve geleneksel bankalarda iletişimsel-rasyonellik üzerine yapılan alan araştırması sürecine yer verilecektir. İlgili konu hakkında yaptığımız alan araştırmasından söz edilecektir. Bu çerçevede banka yöneticileri ve banka müşterileriyle yapılan yarı yapılandırılmış görüşme formlarının çıktıları üzerinden betimsel ve kavramsal analizler yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK RASYONELLİK

Rasyonelleşme; modernliğin, sekülerliğin ve iş bölümünün bir taraftan yan ürünü diğer taraftan lokomotifidir. Bu yönüyle rasyonelleşme, çağımıza kendi damgasını vurmuş en önemli olgulardan biridir ve aynı zamanda kapitalizmin özü kabul edilebilir. Bununla birlikte rasyonelleşme, tek boyutlu ve tek bir topluma ait bir olgu değil, tersine çok boyutlu ve çok katmanlı bir gerçekliktir. Neredeyse her düşünür rasyonelleşme süreci hakkında bir görüş ileri sürmüş olsa da konuyu enine boyuna inceleyen Max Weber (1864-1920) olmuştur. Weber'in rasyonalite yaklaşımını tasnif edip anlaşılır kılan düşünür ise Habermas olmuştur. Burada Habermas'ın tasnifi dikkate alınarak rasyonelleşme süreci incelenecektir. Habermas'ın tasnifine göre Weber'de rasyonellik; amaç-rasyonellik, moral-rasyonellik, metodik rasyonellik, bilişsel rasyonellik, pratik-rasyonellik gibi çeşitlere ayrılır.¹ Biz, konumuz bağlamında sadece amaç ve pratik-rasyonellik çeşitlerini inceleyeceğiz. Araştırmamızın sınırları çerçevesinde, amaç ve pratik-rasyonelliğin temsilcilerinden olan birkaç otorite düşünürden de söz edeceğiz.

1.1.Rasyonellik Kavramı

Rasyonellik olgusu hemen her disiplini yakından ilgilendirir. Özellikle bizi ilgilendiren tarafla rasyonellik, modern ekonomi biliminde çok etkili ve baskın bir olgu olarak karşımıza çıkar. Rasyonellik kavramı köken olarak hesap anlamına gelen *rasyo* kelimesine dayanmaktadır. Rasyonel kavramının ifade ettiği anlam; akla uygun, mantıkî; tüketici ve üreticinin kendi amacına uygun biçimde hareket etmesidir.² Rasyonellik kavramı ise akılcılık veya usallık anlamına gelmektedir.³ Rasyonellik, bilindiği gibi iktisadî sistemi oluşturan birimlerin kendi karar ve eylemlerini şekillendiren temel bir varsayımdır.

İktisat biliminde rasyonellik, iktisat metodolojisinde yer alan temel bir kavramdır. Bu kavramın iktisadî teorilerde yer edinmesi ile insan, daima amaç ve araç

¹ Jürgen Habermas, **The Theory of Communicative Action Cilt 1**, (Çev. Thomas McCarthy), Beacon Press, Boston, 1984, s. 250.

² Halil Seyidoğlu, **Ekonomi ve İşletmecilik Terimleri Açıklamalı Sözlük**, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2001, s. 55.

³ Kolektif, **Büyük Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara, 1998, s. 97.

ilişkisinde hareket eden bir birime indirgenmiştir.⁴ İktisadî faaliyet içerisinde, bireylerin işlevlerinin marjinal analizine imkân veren anlayışa “rasyonel” yani “faydacı birey anlayışı” denilmektedir. Böyle bir tanım, bireyin doğal anlayışının ve tarihinin dışlanması anlamına gelmektedir. Kapitalizmin gelişmesi, bu dışlanma sürecini, bireylerin eylemlerinin ve değerler sisteminin rasyonel-bireyci ilkeler ile yeniden formülize etmeye zemin hazırlamıştır. Kapitalizmin doğuşu ile rasyonelleşme arasında tarihî açıdan bir paralellik olduğu söylenebilir.

Kapitalizm; başlangıçta, Weberci varsayımlar kapsamında, Protestan ahlaktan veya üretim güçlerinin gelişme ekseninden faydalanmıştır. Buna rağmen rönesans ve aydınlanma ile paralel olarak yükselişinden sonra o, bireylerin davranışlarını piyasa varsayımlarının istediği koşullara uygun hâle getirecek ve rasyonelleşme ile kendisi arasında güçlü bir ilişki kuracaktır.⁵ Amaç-rasyonelliğin tam karşılığı olan bu durumun daha iyi anlaşılması için önce rasyonel seçim teorisine ve rasyonel beklenti teorisine bakmak gerekir.

İktisadî ajanların sabit gelirleriyle hangi maldan ne kadar satın alacakları iktisadın önemli bir sorunudur. Buna göre ajanların mallara olan talebinin hangi faktörlere bağlı olduğu belirlenmelidir. Bunun için iktisadî teoriler denge koşulunda birleşmiştir. Denge koşulunun da bazı varsayımları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi rasyonelliktir. Buna göre ajanların çeşitli malları tercih sırasına dizerek en yüksek faydayı sağlayan malı tercih etmeleri, rasyonel şekilde hareket ettiklerini gösterir.⁶ Mesela birey A malını B malına ve B malını C malına tercih ediyorsa A malını da C malına tercih etmelidir. Karar alma sürecinde, rasyonellik varsayımı kapsamında, iktisadi düşünürler seçim ve beklenti teorileri oluşturmuştur.

Rasyonel seçim teorisinin dört önemli varsayımı bulunur.⁷

1. İktisadi ajanlar zevk ve tercihlerine göre karar verirler. (Homo Economicus)
2. Her birimlik artış toplamda azalışa sebep olmaktadır. (Azalan Marjinal Fayda Yasası)
3. Arz ve Talep konunu geçerlidir.

⁴ Eren Kırmızıaltın, **İktisat ve Rasyonelite: K. Marx, W. S. Jevons ve T. B. Veblen’de Rasyonelite, İnsan, Teori**, Heretik Yayınları, Ankara, 2017, s. 48.

⁵ Ahmet Kara, **İktisat Kuramında, Pozitivizm ve Postmodernizm**, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 98.

⁶ Zeynel Dinler, **Mikro Ekonomi**, 18. Baskı, Ekin Basım, Bursa, 2009, s. 52.

⁷ A. Ruth Wallace and Alison Wolf, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları; Klasik Geleneğin İyileştirilmesi**, (Çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas), Punto Yayınları, İzmir, 2004, s. 351.

4. Tekel piyasada olan mal ve hizmetler tam rekabet piyasalarına göre daha pahalı olacaktır.

Yeni Klasik Teori, Keynesyen teorilerin eleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. 1970'li yıllarda Robert E. Lucas (1937) tarafından ortaya atılan bu düşünce, temelde rasyonel beklentiler teorisine dayanır. Bu teori ve ücret-fiyatların esnekliği Yeni Klasik Teorinin varsayımları olarak kabul edilmektedir.⁸ Rasyonel beklentiler teorisi, adaptif beklentiler hipotezinin⁹ yerini almıştır. Bu hipotezin sistematik eksiklik yönü John Muth (1930-2005) tarafında giderilmiştir. Muth'a göre beklentilerin nasıl oluştuğunun belirtilmemesi önemli bir eksikliklerdir.¹⁰ Rasyonel beklentiler teorisine göre beklentiler, gelecekteki olayların bilinçli tahminleridir.¹¹ Muth, bu teorisinde şu sorulara cevap arar: Karar birimleri hangi çeşit bilgi kullanır? Bu bilgi nasıl bir işleme tâbi tutulur ve beklentiler ne yönde değişir?¹²

Lucas'a göre iktisadî ajanların yapacakları ekonomik değişkenlere dair gelecek tahminleri sistematik olarak yanıltıcı olmayacaktır. Buna göre örneğin enflasyonun rasyonel beklentileri oluşturulurken doğru kabul edilen makroekonomik model hesaba katılacaktır. Böylece rasyonel beklenti ile ekonomik değişkenler ortalama bazda aynı olacaktır.

Rasyonel beklentiler teorisinin dayandığı ilkeler ise şunlardır;¹³

- Talep aracılığı ile arz eşitliği sağlanır.
- İktisadi ajanlar rasyonel hareket eder.
- İktisadi ajanlar gelecekteki ekonomik gelişmeleri her zaman doğru tahmin edemese bile etkin karar vermeye çalışırlar.

Bu ilkeler ışığında piyasa ekonomisi tam etkin olacaktır.

Klasik ve Neo Klasik iktisadın temelini oluşturan varsayım, bireylerin homo economicus olmasıdır. Bu varsayım 19.yüzyılın yarısından sonra yeni düşünce akımları ile sarsılmıştır. Bunlardan Alman Tarihçi Okulu ile Kurumcu İktisat'tan bahsetmek gerekir.

⁸ Ersan Bocutoğlu, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, 2. Baskı, Murathan Yayınevi, Trabzon, 2012, s. 309.

⁹ Adaptif beklentiler diğer bir ifadeyle "Uyarlayıcı bekleyişler", ekonomik birimlerin (hanehalkı firmalar, devlet) gelecekle ilgili beklentilerini, geçmişe bakarak şekillendirmesidir. Bu teori ilk defa 1956 yılında Amerikalı iktisatçı Phillip D. Cagan tarafından geliştirilmiştir.

¹⁰ Erhan İşcan, "Yeni Klasik İktisadi Düşünce", **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 319.

¹¹ F. John Muth, "Rational Expectations and the Theory of Price Movements", **The Econometric Society**, Vol. 29, No. 3, 1961, pp. 315-335.

¹² Neşe Erim, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Palme Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 250.

¹³ Arif Ersoy, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Nobel Yayın, Ankara, 2012, s. 506.

Alman tarihçi okulu 1840'larda Friedrich List (1789-1846) ve Wilhelm Roscher'in (1817-1894) varsayımları ile başlamış, 1915 yılında Gustav Schmoller'ın ölümü ile son bulmuştur. Klasik iktisadî ciddî şekilde eleştiren bu okul; İngiltere'nin çıkarları üzerine kurulu olan serbest ticaret, rekabet ve girişim özgürlüğü gibi konularda, Almanya'nın sanayileşmesi yolunda kendi varsayımlarını sunmuştur. Özellikle evrimci bir yaklaşım ile iktisada bakan bu okul, Klasik iktisadî hemen her yönüyle eleştirmiştir. Devlet kalkınmalarının, bir organizma gibi önce doğup büyüdüğünü ve sonra yaşlanıp öldüğünü savunmaktadırlar. Buna göre bir ülke için önerilen politikanın başka bir ülke için geçerli olmayacağını dayanağını sağlamışlardır. Klasik iktisadî bireyci ve evrenselci tutumuna karşı milliyetçi varsayımlar geliştirmişlerdir. Birey bazlı değil toplum bazlı bir anlayış ile toplumun çıkarlarını öncelemişlerdir. Son olarak bu iktisadî okul; soyut, tündengelim, statik, gerçek dışı ve tarih dışı varsayımları tamamen eleştirmiştir.¹⁴ Bu ekolün öncülerinden biri de Max Weber'dir. Schmoller'ın düşünce yapısını devam ettirmiştir.

Alman tarihçi okulunun etkisi ile Amerika'da ortaya çıkan Kurumcu İktisadî düşünce, iktisadî düşüncede kurumların önemine yoğun olarak atıflarda bulunmuştur. Klasiklerin bireyin kendi çıkarını düşünen rasyonel bir varlık varsayımına tamamen karşı çıkan bu düşünce okulu, bireyin davranışlarının sosyal kurumlarca (adalet kurumu, gelenek kurumu ve yasal kurumlar) belirlendiğini savunmaktadırlar. Bireylerin iktisadî davranışları bu kurumların etkisi altında gerçekleşir.¹⁵ Bu iktisadî düşüncenin öncüleri; T. Veblen (1857-1929), W. Mitchell (1874-1948), W. Hamilton (1881-1958), R. Tugwell (1891-1979), S. Slichter (1892-1959) ve J. Wolf (1862-1937) olarak kabul edilmektedir. Kurumsal iktisadî temel ilkeleri kısaca şunlardır:¹⁶ İktisat biliminin esas konusu fiyatlar değil grup davranışlarıdır. Grup davranışların iktisadî etkisi daha fazladır. Grup davranışları evrimci bakış açısı sebebiyle sürekli değişkendir. Gelenekler, sosyal alışkanlıklar ve yasalar iktisadî hayatı organize etmektedir. Bireyleri etkileyen olgular matematiksel olarak ölçülmesi imkansızdır. Menfaat çatışmasını yasalar dengeler. Sosyal konular multidisipliner bakış açısı ile incelenmelidir. İktisat bir bütün olarak ele alınmalıdır ve iktisadî faaliyetler sadece iktisadî etkenler ile gerçekleşmez; siyasi, kültürel, dini ve ideolojik boyutları da vardır.

¹⁴ Bocutoğlu, s. 148.

¹⁵ Cemil Ertuğrul, "Kurumsal İktisadî Düşünce", **İktisadî Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 384.

¹⁶ Ersoy, s. 431.

Özellikle firma ekonomisinde asıl amaç fayda ve kâr maksimizasyonudur. Firmanın bu amacı gerçekleştirebilmesi için bireylerin rasyonel davranması gerekmektedir. Yani ilgili amacını gerçekleştirebilmek için en uygun araçları seçmek ve etkin bir şekilde uygulamaya koymak gerekmektedir. Bu tarzda davranan birey tipi aynı zamanda homo economicus olarak tanımlanmaktadır. Rasyonellik aynı zamanda tutarlılık da demektir. Şayet kişinin yaptığı seçimler arasında tutarlılık varsa o kişi rasyonel davranmaktadır demektir.¹⁷ Rasyonellik kavramına ve onun iktisat ile ilişkisine değindikten sonra gelecek bölümde, Weber'in rasyonellik yorumundan ve eylem tiplerinden bahsedip rasyonellik kavramının kapitalimiz ile olan ilişkisinden söz edeceğiz.

1.2.Max Weber (1864-1920) ve Rasyonellik

Bir Alman düşünürü olan Max Weber, rasyonelleşme düşüncesini sistematik hâle getiren bir otoritedir. Modern sosyolojinin kurucu babalarından da sayılan Weber, iktisattan sosyolojiye, tarihten felsefeye kadar birçok alanda düşünceler üretmiştir. Bu yönüyle düşünür, çok yönlü bilim adamlarından biri olarak kabul edilmektedir. Weber, iktisat alanında öncelikle iş yönetimi, finansman ve fiyatlandırma gibi unsurları incelemiştir. Daha sonra iktisadın siyaset, din ve teknoloji ile etkileşimini ele alan çalışmalar yapmıştır.¹⁸

Weber, rasyonelleşme sürecini, Batı medeniyetinin gelişme dinamiklerinin merkezine yerleştirir. Ona göre rasyonelleşen Batı medeniyeti, zihniyetlerde yapısal değişimler sağlayarak bilimde, sanatta, yönetimde ve ekonomide köklü değişikliklere imza atmıştır. Karar ve davranışlarda rasyonelleşen ise modern kapitalizmin gelişmesine ve liberal iktisadın doğmasına zemin hazırlamıştır.¹⁹

Rasyonelleşme süreci, uygulamada bir taraftan geleneklere diğer taraftan dogmalara karşı duran bir metottur. Max Weber ise rasyonelleşme sürecini çok farklı anlamları barındırdığını belirtir. Ona göre ilk olarak sistemsel düşünceleri savunan teorisyenlere göre dünyanın yorumlanması anlamına gelmektedir.²⁰ Yani hakikat üzerinde, zamanla basit kavramlar seçerek, gittikçe artan kurallara dayanan bir

¹⁷ Robert Sugden, "Rational Choice: A Survey of Contributions from Economics and Philosophy", **The Economic Journal**, Vol. 101, No. 407, 1999, pp. 751-785.

¹⁸ Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, Cilt 2, (Çev. Latif Boyacı), Yarı Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁹ Ahmet Yavuz Çamlı, "Yeni Bir Toplum Dinamiği: Pratik-Rasyonellik", **KOCATEPEİİBF Dergisi**, Haziran 2020, 22(1), ss. 14-27.

²⁰ Max Weber, **Bürokrasi ve Otorite**, 3. Baskı, (H. Bahadır Akın), Adres Yayınları, Ankara, 2008. s. 48.

üstünlük kurmaktır. Diğer anlamı ise mutlak şekilde tespit edilmiş çıkarıcı (pragmatist) amaca, sahip olunan kaynakların artarak daha isabetli işlenmesiyle yöntemsel olarak varılmasıdır. Rasyonelleşme sürecinin geldiği seviyenin derecesi ve yönü, olumlu ve olumsuz açıdan belirlenebilmektedir. Bu durum, olumsuz açıdan uygulamada büyü öğelerinin ortadan kalkmasıyla ölçülürken, olumlu açıdan ise fikirlerin sistematik tutarlılık ve doğaya uygunluk kazanmasıyla ölçülebilmektedir.²¹

Weber, insanlığın rasyonelleşmesi sürecinde peygamberli, İbrahimî dinlerin getirdiği öğretilere çok önem verir. O, vahye dayalı bu dinlerin animistik ahlâk, inanç, gelenek, bilim ve ekonomiden tevhidçi, sistematik, mantıklı bir dünya görüşünü benimseme yoluyla önemli oranda rasyonelleştikleri düşüncesini ileri sürer.

Max Weber; Çin, Yahudilik ve Hint dinlerini rasyonellik boyutunda karşılaştırmalı olarak inceler. O, incelemesinin temel konusu olarak tanrı kavramını ve buna paralel olarak ebedî kurtuluşu alır ve bu iki kavramla dinleri kıyaslar. Onun ilâh tasavvuru, dinlerin peygamberli olup olmamasına göre farklılık gösterir. Peygamber olgusunu kendi merkezine alan dinlerde tanrı şahsiyet sahibidir ve yaratma vasfı bulunur. Onun şahsiyet sahibi oluşu; sevmesi, razı olması, kızması, yardım etmesi ve affetmesi anlamına gelmektedir. Peygamber olgusu olmayan dinlerde ise ilâh, şahsiyet sahibi olmadan doğal düzen içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ebedî kurtuluş anlayışı ise dinî görüşün dünyaya yönelen davranışlarıyla şekillenir; bu, dünyayı inkâr etme ya da dünyayı olumlama tarzında kendisini dışa vurur. Weber'e göre rasyonelleşme bütün dinlerde müşterek olan bir tema etrafında oluşmaktadır. Bu tema, dünyasal malların adaletsiz dağılımının gerekçelendirilmesidir. Bu temel ahlakî mesele, haksızlığın dinî yorumuna olan ihtiyaç olarak ortaya çıkar. Haksızlık olarak kabul edilen bireysel şanssızlıklar, kabile toplumlarında gizli günahların cezaları olarak algılanmıştır. Bireylerin sürekli acılar, yaslar, hastalık ve benzeri sıkıntılara maruz kalması ya şeytanın ya da tanrının gazabının neticesi olarak görülmüştür. Bununla birlikte kabile kültürü tek tek bireylerin kaderleriyle değil kolektif yorumlar ile ilgilenmiştir.²²

Max Weber, dünya görüşlerinin büyüden arındırılmasını bir toplumun rasyonel olmasının en önemli şartı olarak görür. Bu şartı zikrederek Weber, insanların artık büyüsel ve doğaüstü güçlerin kutsal dünyasında kapalı olmadıklarını kasteder. Düşünür böylece rasyonelleşme sürecinin merkezine “büyüden kurtulma” olgusunu

²¹ H. Gerth, ve C. Milss, **Max Weber Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 52.

²² Habermas, 1984, s. 201.

yerleştirir. Gerçekten de “büyü” Batı toplumlarının genlerine işlemiş korkunç bir hastalıktır.²³ Bu hastalığı tarihi karşılığı ise Batı toplumunda kiliselerin akıl almaz yorumlarıdır. Batı toplumu bundan dolayı derin bir hurafe ağının içine düşmüştü. Öyle ki aklen rahatsız olanlar, salgın hastalıklar ve ciddi felaketler geniş ölçüde hurafeye dayalı inançlar ile değerlendirilirdi. Örneğin, aklı rahatsızlığı olan birinin hastalığı, içine şeytanın girmesi ile açıklanıyordu. İnsanın içine giren şeytanın ona işkence yapılarak kovulabileceğine inanıyorlardı. Bu yöntemlerle Viyana Cizvitleri tarafından 1583 yılında 12.562 şeytanın kovulduğu bilinmektedir.²⁴

Bir başka örnek ise kötü hava koşullarından deprem felâketine, salgın hastalıklardan kuyruklu yıldızın çıkmasına kadar meydana gelen birçok olumsuz gelişmeden mistik güçleri olduğuna inanılan büyücüler sorumlu tutulurdu. Bundan dolayı bir tahmine göre Almanya’ da 1450-1550 tarihleri arasında büyük çoğunluğu diri diri yakılmak üzere yüz bin büyücü öldürülmüştü.²⁵ Weber’e göre Batı toplumunun içinde bulunduğu bu durumdan kurtulabilmesi ve modern kapitalizme geçip ekonomik gelişmeleri sağlayabilmesi için büyü ve doğüstü güçlerden kendi yakasını kurtararak rasyonelleşmesi gerekmektedir.²⁶ Weber, Batı dışındaki toplumların ise rasyonel olmadığı veya olamadığından dolayı modern kapitalizme geçemediğini savunur. Ona göre çoğu toplum ve kültür, rasyonel olmadığı için modern kapitalizmin eşğine kadar gelmiş olmalarına rağmen ileri geçememişlerdir.²⁷

Weber, Batı toplumlarının gelişme dinamiğini temelde rasyonelleşme kavramı ile açıkladığı için modern dönemde Batı ile ilgili “rasyonel kapitalizm”, “rasyonel yönetim”, “rasyonel hukuk”, “rasyonel işletme”, “rasyonel muhasebe”, “rasyonel bürokratik örgüt” ve “rasyonel ekonomi” gibi hemen her kavramı rasyonellik ile nitelendirmiştir. Weber’in eserlerindeki temel kavram şüphesiz ki rasyonelleşmedir.

Batı’da dinin rasyonelleşmesi ise genel anlamda Hristiyanlığın reforme olmasıyla, özel anlamda da Katolikliğin Protestanlığa dönüşmesiyle ilgilidir. Protestanlık, kendine mahsus anlayışla Batı ekonomik gelişmesi için gerekli olan kapitalist zihniyeti ve ruhu ortaya çıkarmıştır. Weber’in ‘Protestan ahlâk kapitalizmin

²³ S. Bryan Turner, **Max Weber ve İslâm**, (Çev. Yasin Aktay), Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1991, s. 110 vd.

²⁴ Bünyamin Duran, “Bediüzzaman’da Sekülerleşme ya da “Dünyalaşma” Olgusu”, **Köprü Fikir Dergisi**, Sayı. 59-60, 1997.

²⁵ Bertrand Russel, **Bilim ve Din**, (Çev. Hilmi Yavuz), Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 65.

²⁶ Duran, 1997, s. 59-60.

²⁷ Saadettin Elibol, **İnanç ve Kültür**, Birlik Yayınları, Ankara, 1983, s. 98.

ruhudur.” şeklindeki tezi bu gerçekliği betimlemektedir.²⁸ Kapitalizmin evrelerinin daha iyi anlaşılabilmesi için önce rasyonellikle ilişkisine daha sonra da sosyal formasyonlarına, Protestan ahlâk ile bağlantısına ve kaynaklarına değinmek gerekir. Buna geçmeden önce Weber’de rasyonel eylem tiplerine ve bu tiplerin savunucularına değineceğiz. Böylece rasyonellik kavramının düşünce dünyasındaki karşılığı ortaya konmuş olacaktır.

Weber, eylem tiplerini belirlerken toplumsal eylemleri öncelikle rasyonel eylemler olarak ele almıştır. O, kendi kuramlarını Batı toplumunun giderek daha fazla rasyonelleşmesinden yola çıkarak şekillendirmiştir. O, toplumsal eylemlerin rasyonel olanları üzerine eylem teorileri sunarken mekanik olmayan, öznel anlamı olan eylemleri incelemiştir. Burada, davranış ve eylem arasındaki ince fark göz önünde bulundurulursa Weber’in davranışlar ile ilgilenmediği anlaşılmaktadır. Çünkü davranışlar Weber’e göre mekanik kabul edilen ve düşünce ürünü olmayan durumlardır. Örneğin, kızgın bir demirden elinizi çekme davranışı düşünce süreci içermeyen mekanik bir davranış türüdür.²⁹ Weber, bundan dolayı kendi teorilerinde insan davranışlarını değil eylemleri incelemiştir. Bu yüzden düşünür, sosyoloji kuramlarının merkezine rasyonelleşmeyi almıştır.

Weber’e göre rasyonellik hem tanım hem de çeşit bakımından zengin bir içeriğe sahiptir. O, çeşit olarak rasyonelliği; özsel, formel, amaç, değer, pratik-moral, bilişsel ve metodik rasyonellik gibi çeşitlere ayırır. Ancak o daha fazla pratik-moral ve amaç-rasyonellikle ilgilenir, diğer rasyonellik çeşitlerine yeri geldiğinde atıfta bulunur.³⁰ İrrasyonel eylem tipleri olarak duygusal ve geleneksel eylem tiplerini inceleyen Weber, duyguların sonucunda ortaya çıkan eylem tipine “duygusal eylem (hüzünlenince ağlamak gibi)”, alışkanlık veya âdet olduğu için yapılan eylem tipini ise “geleneksel eylem (evlilik öncesinde kız isteme töreni yapmak gibi)” olarak adlandırmaktadır. Biz konumuz çerçevesinde sadece amaç-rasyonel ve pratik-rasyonel eylem tiplerini ele alacağız.

²⁸ İshak Torun, **Max Weber’de İktisadi Gelişme Düşüncesi**, Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 22.

²⁹ George Ritzer ve Jeffrey Stepnisky, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri**, (Çev. İrmak Ertuna), De Ki Yayınları, Ankara, 2013, s. 26.

³⁰ Ahmet Çamlı, **Max Weber’de Rasyonelleşme ve İktisadi Gelişme İlişkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2013, s. 19.

1.2.1. Amaç-Rasyonel Eylem Tipi

Bireyin değerler sisteminden bağımsız olarak kendi amacına uygun en etkili araçları seçmesi olayına amaç-rasyonel denir. Buna en güzel örnek kapitalist ekonomilerde tüketicilerin fayda maksimizasyonu ve üreticilerin kâr maksimizasyonuna yönelik eylemleridir. Burada bireyin amacı çıkar ve başarıdır. Bunlar her türlü ahlâkî ve dinî değerden arındırılmış, sekülerleştirilmiştir. Amaç-rasyonel hareket eden birey, kendisini çevreleyen fizikî ve sosyal şartları değiştirebilip değiştiremeyeceğini dikkate alarak kendi amacını en etkili şekilde elde edebileceği araçları bulmaya çalışır. Bu değerlendirmeyi en sağlıklı yapan birey rasyonel bireydir. Çağımızda amaç-rasyonelliğin en somut örneği modern bürokrasidir. Organizasyon yapısı içerisinde, firmaların örgüt kuralları en rasyonel eylem yolunu belirler. Organizasyon dışındakilere bu eylemler mantıklı gelmese bile örgüt için rasyoneldir. Bu rasyonellik türü Batı'da endüstrileşmeyle ortaya çıkmıştır.³¹

1.2.2. Pratik-Rasyonel Eylem Tipi

Pratik-rasyonel eylem türü, amaç-rasyonellik ile moral-rasyonelliğin bileşiminden oluşan rasyonellik türüdür. Burada birey değer, ahlâkî ilkeler ve dinî düşüncelerden bağımsızlaşmış olarak sadece başarı ve çıkarını düşünmez aynı zamanda kendisinin belirlediği amacın kendi değer yargılarına uygun olmasını ve kendisinin seçtiği araçların da meşrû olmasını dikkate alır. Ancak sonuçta amaç olarak başarı ve kâr maksimizasyonunu ihmal etmez. Fakat bunları meşrû yollardan gerçekleştirmiş olur. Seçilen araçlar objektif, sübjektif ve sosyal yasaların ilkelerini dikkate alır nitelikte olmalı; her türlü savurganlık, israf ve anlamsızlıktan arınmış olmalıdır.³²

Bu iki tipoloji Weber'e göre ekonomik sistemin ve toplumun ampirik temelini oluşturmaktadır.³³ Bunlar bir anlamda ideal tip şeması verir ve bu sayede Weber, irrasyonel sapmalara karşı sosyal eylem analizinin bu tasnif çerçevesinde yapılabileceğini gösterir. Böylece insan davranışı ampirik olarak bu tasniflerden

³¹ Çamlı, 2020, s. 18.

³² Ritzer, s. 29.

³³ Max Weber, **Economy and Society**, Edit. G. Roth And C. Wittich, University of California Press. California, 1978.

hangisine yakınsa ona göre yorumlanabilecektir.³⁴ Yani Weber'in rasyonellik ile büyük ölçüde analizini yaptığı şey, Batı kapitalizminin ulaştığı evrenin rasyonalizmi, yani amaç-rasyonelliktir.³⁵ Weber'in sınıflandırdığı bu rasyonel eylem tiplerinin felsefe ve iktisadî düşüncede karşılığını belirlemek maksadıyla sonraki bölümde, amaç ve pratik-rasyonelliği, kendi temsilcileri bağlamında ele alacağız.

1.3. Amaç ve Pratik-Rasyonellik Temsilcileri

İktisatçıları ya da iktisat sosyolojisi otoritelerini amaç ve pratik-rasyonellik açısından kesin çizgiler ile ulamlaştırmak mümkün olmadığı gibi doğru da değildir. Düşünürlerin kimi düşünce ve teorileri amaç-rasyonel ilkeleri içerirken kimi düşünceleri de pratik-rasyonellik ilkelerini savunabilmektedir. Aşağıda görüleceği gibi bunun en güzel örneğini Adam Smith, Weber ve Marshall yansıtır. Sözü edilen iktisadî düşünürler, bazı teorilerinde iktisadî hayatta eyleyen bireylerin son derece katı bir amaç-rasyonel eylem motivasyonu ile hareket ettiğini öngörürken bazı teorilerinde ise ahlâka, dinî duyarlılıklara, hayırsever eğilimlere de önem vermektedirler. Weber'in Protestan etik ile modern kapitalizm arasında kurduğu ilişki böyle bir ilişki olarak değerlendirilebilir.

Bu durumu dikkate alarak biz, sözü edilen düşünürlerin aralarında kesin bir ayırım yapmadan genel vaziyete bakarak onların teorilerinde amaç-rasyonelliğin ağır bastığı düşünürleri amaç-rasyonel, ahlâkî ve dinî değerlerin ön planda olduğu otoriteleri de pratik-rasyonelliğin temsilcileri olarak kabul edeceğiz.

Öte yandan amaç-rasyonellik ile faydacılık arasında yakın bir ilişki olduğundan ötürü biz de çalışmamızda, faydacı yaklaşım ile amaç-rasyonel yaklaşım terimlerini aynı düşünceye atıf yapan adlandırmalar olarak kullanacağız. Temsilci olarak araştırmamıza dahil edeceğimiz düşünürlerin hepsinin pür iktisatçı olması mümkün olmadığından dolayı konumuzla ilgisi bağlamında, başka bazı düşünürleri de araştırmamıza dahil edeceğiz. Bunlardan Hobbes, Smith, Bentham, Mill, Spencer, Menger, Pareto ve Simon gibi düşünürleri amaç-rasyonel; Aristo, Farabi, İbn-i Miskeveyh, Locke, Kant, Marshall, Durkheim, Adorno, Horkheimer, Parsons, Habermas ve Rawls gibi düşünürleri ise pratik-rasyonelliğin temsilcileri olarak kabul

³⁴ Anthony Giddens, **Capitalism and Modern Social Theory an Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Weber**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 153.

³⁵ Feridun Yılmaz, **Rasyonalite – İktisat Özelinde Bir Tartışma**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 124.

edeceğiz. Habermas'ın düşüncelerine gelecek bölümde yer vereceğimiz için burada ele almayacağız.

1.3.1. Amaç-Rasyonelliğin Temsilcileri

1.3.1.1. Thomas HOBBS ve Düzen Problemi

Thomas Hobbes 1588-1679 yıllarında yaşamış bir İngiliz bir felsefecidir. Yazarın kişiliği ve düşünce dünyasını etkileyen üç önemli etkenden söz edilebilir. Birincisi o dönemde İngilizleri bunaltan İspanyolların sürekli saldırıları, ikincisi bitmeyen iç karışıklıkların yarattığı yıkım ve üçüncüsü de zâlim ve nobran bir babanın tahammül edilmez baskı ve şiddetiydi. Hobbes'in babası bir kilise görevlisiydi hem cemaatine hem de eşine ve çocuklarına aşırı şiddet uyguluyordu. Doğal olarak bu ortam onun düşünce dünyasını da derinden etkileyecekti.

İnsan davranışlarının amaç-rasyonel olarak sadece ekonomik çıkarlar tarafından belirlenmesinin sonuçlarını en çarpıcı şekilde Hobbes açıklamıştır. Onun “düzen sorunu” olarak adlandırdığı yaklaşım neredeyse ondan sonra gelen tüm faydacı-karşıtlarının temel malzemesi olmuştur. Hobbes'in bu yaklaşımına, onu kendi teorilerini geliştirmede hareket noktası olarak alan ünlü iktisat sosyoloğu Talcott Parsons 'un analizi çerçevesinde kısaca değinelim.

Parsons'a göre Hobbes'in sosyal düşüncesinin temelini herkesin herkese düşman olduğu bir doğal durum oluşturur. Hobbes'e göre insan kendisini yönlendiren çok sayıda duyguya sahiptir. “İyi”, insanın hoşuna giden şeydir. Ancak bu arzunun gerçekleşmesinin önünde çok sayıda sınırlayıcı vardır. Bu sınırlayıcılar insan insana olan ilişkinin doğasında yatar. İnsanın doğası akli da içerir. Davranışların belirlenmesinde aklın etkisi yok mudur? Hobbes'e göre insan akıldan mahrum bir yaratık değildir ancak insan akli kendi duygularının hizmetindedir. İnsan arzuları tamamen tesadüfidir yani nesnelere bizzat kendi doğalarından elde edilmiş iyi ve kötü yanları yoktur. İnsan eyleminin nihaî hedefi çok farklı olduğundan dolayı insanları çatışmadan alıkoyacak hiçbir şey yoktur.

Hobbes'in düşüncesinde bu tehlikeli çatışmanın nedeni, kısmen “güç” görülebilir. Her insan kendi arzularını gerçekleştirmek için çalışacağına göre herkes kendi amaçlarını gerçekleştirecek araçlar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışacaktır. Kişi şimdi sahip olduğu güçle gelecek arzularını gerçekleştirir. Ancak amaçların gerçekleşmesinde kullanılacak araçlar sınırlıdır. Gücün en önemli özelliği başka

insanları bu araçlardan uzaklaştırmaktır. Bu nedenle güç, insanlar arasında temel parçalanma nedenidir.

Hobbes'e göre doğa, insanları beden ve akıl açısından eşit yaratmıştır. Birinin bedeni daha güçlüyse öbürünün akli güçlüdür. Bu nedenle amaçlarının elde edilebileceğine dair beklentileri de eşittir. Şayet iki insan, kendilerinin aynı anda elde edemeyecekleri aynı şeyi arzuluyorsa onu elde etmek için çatışmaya girerler hatta bu çıkar çatışmasında birbirlerini tahrip edecek kadar ileri gidebilirler.

Engelleyici bir kontrolün olmaması durumunda insanlar, kendi amaçlarına ulaşmak için en etkili araçları devreye sokarlar. Bu araçlar nihaî analizde zor kullanma ve hileye başvurmadır. Bu durumda zor kullanarak ve hileye başvurarak herkes herkese düşman olur. Bu ise sürekli savaş durumundan başka bir şey değildir. Hobbes'in ifadesiyle insan hayatı zorbalık, fakirlik ve sefillik üzerine kurulmuştur. Bunun kısmî çaresi "sosyal sözleşme"dir. Yani kişinin güvenliğini güvence altına almak için doğal özgürlüğünü bir egemen güce teslim etmesidir. Sadece bu egemenin gücüyle herkesin birbirine düşman olması önlenir.³⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi Hobbes, öncelikle toplum ve devleti dışlayarak tek başına yaşayan bir insan portresi çizer. Tek yaşayan insanın düşüncelerini, arzularını ve korkularını tanımlar. Daha sonra buradan hareketle herkesin herkesle savaş içinde olduğu varsayımına ulaşır. Son olarak ise bu savaşa son verecek toplumsal sözleşme ile insanlar kendi haklarını üçüncü bir tarafa devrederek "Leviathan" ortaya çıkmaktadır.³⁷

Hobbes, kendi eserlerinde materyalist mekanik bir sistem geliştirmiştir.³⁸ Mesela canlıların hareketlerini ikiye ayırmaktadır. Birincisi doğum ile başlayan ve bütün hayatı kapsayan hayatî hareketlerdir: Beslenme, nefes alma ve kan dolaşımı gibi. Bunların en önemli özelliği mekanik hareket olmalarıdır. Diğerleri ise zihinde önceden tasarlanan gitmek ve konuşmak gibi hayvansal (iradî) harekettir. Bu tür hareketler bir ön düşünceye dayanmaktadır. Çaba, hayal ve irade bu hareketlerin hayata geçirilmesi için başlangıç noktalarıdır.³⁹ Buna göre insanın hareketleri mekanik hareketlerdir. Hobbes, insanın tüm hareketlerinin doğadaki düzen gibi incelenebilir ve anlaşılabilir

³⁶ Talcott Parsons, "On Institutions and Social Evolution", **Selected Writings**, Edit. Leon H. Mayhev, The University of Chicago Press, ABD, 1982, s. 98.

³⁷ Cihan Deniz Zarakolu, **Thomas Hobbes' un Siyaset Felsefesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 100.

³⁸ Zarakolu, s. 99.

³⁹ Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 46-47.

olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanların da hayvanlar gibi öncelikli amacı, kendi yaşamını sürdürebilmektir. Bunu sağlamak için de kendi çıkarının peşinde koşmaktadır.

Thomas Hobbes, bu hareketler bütünü ile oluşan düzene “doğa durumu” demektedir. Doğa durumunda insanlar eşittir ve her şey için hak iddia edebilirler. Bu noktada aslında bir kaos ortamı oluşmaktadır. Ayrıcalıklar, özel mülkiyet ve ahlâk ortadan kalkar. Biri başkasının elindeki mülkiyetini elinden almaya çalışarak savaş ortamı oluşmasına sebep olabilir. Bu olumsuzluktan kurtulabilmek için öncelikle yasal sınırlamaların varlığını kabul eder. Daha sonra Hobbes, devlet mekanizmasının varlığından bahseder. Çünkü mülkiyet güvencesinin olmadığı bir ortamda insanlığın iktisadî olarak ilerlemesi imkânsızdır.⁴⁰ O, devletin böyle bir ortamda zorunluluğundan bahsederken seküler bir düzen önermektedir. Bu düzende herkes kendi çıkarı peşinde koşmaktadır. Böylesi bir ortamda toplumun çıkarı ile burjuva sınıfının çıkarlarının çatışmaması için karşı konulamaz bir gücün varlığı elzemdir. Hobbes, bu gücü oluşturacak devlet düzeni içerisinde toplum sözleşmesi modelleri önermektedir.

Hobbes’ın önerdiği sözleşme modeli ile bireylerin refahının artması için onların hayatlarına bir düzen gelmesi şarttır. Bundan dolayı devlet, kendi halkının özel mülkiyet, dinî eğitim vb. olgularını denetim altına almalıdır.⁴¹ Bu aslında bir yasaklama değil ölçsüzlüklerin sınırlandırılması sürecidir.

Tüm bu süreç ve devletin varlığı, bireylerin kendi refahlarını artıracak olan kendi çıkarları ile eylemlerini belirleyebilmesi açısından bir sorundur. Bu eylem, amaç-rasyonel olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴² Bu problem Hobbes’ın önerdiği düzen problemidir. Sınırları bir gücün olmaması ile bireyler amaçlarına ulaşmak için etkili araçları devreye sokacaktır. Bu hile ve zor kullanmaya da zemin oluşturacaktır. Tüm bu sürecin çözümü baskın bir güce teslim olmakta yatmaktadır.

Hobbes, doğa durumunda, insanların kendi amaçlarını, arzularını, belirli konularda iradelerini ve yönetimlerini kendileri dışındaki bir baskın güce teslim etmelerini önerir, felsefe boyutundaki anlaşmazlıkların ise doğru aklın kabulü ile çözümleneceğini belirtmektedir.

⁴⁰ Hobbes, s. 102.

⁴¹ Yalçın Çetin, **Thomas Hobbes, John Locke ve Benedictus (Baruch) De Spinoza’da Doğal Hukuk**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009, s. 77.

⁴² Bünyamin Duran, **Din ve Kapitalizm**, Lambert Academic Publishing, Letonya, 2017, s. 96.

“Bundan dolayı, bir hesapla ilgili bir anlaşmazlık ortaya çıktığında, taraflar kendi rızalarıyla, onun kararına uyacakları bir hakem veya yargıcın aklını doğru akıl olarak tanımalıdır aksi taktirde doğa tarafından verilmiş bir doğal akıl olmadığı için kendi aralarındaki anlaşmazlıklar kavga ile neticelenecek veya çözümsüz kalacaktır.”⁴³

Daha sonra amaç-rasyonel eylemlerin ekonomik ve sosyal patolojilerini incelerken de göreceğimiz gibi sadece başarı ve çıkara endekslenmiş bir eylemin bizi götüreceği yer; gücün, hilenin egemen olduğu bir toplumsal yapı ya da devlet diktasıdır. Hobbes’in düzen problemi kendisinden sonra gelen düşünürleri gerçekten derinden etkilemiş, düşünürleri bu problemin çözümü için düşünce geliştirmeye sevk etmiştir. Bu çerçevede ilgili problem; akıllı, kaba hayvansal içgüdülerin etkisinden kurtarıp bağımsız nesnel bir kılavuz yapmanın, güç kullanarak amaçları gerçekleştirmek yerine dayanışma ve fedakârlık yaparak gerçekleştirmenin, hile ve manipülasyonlara başvurmadan sağlıklı bir iletişim kurarak ilişkileri sürdürmenin ve her türlü istismara açık olan ve insan özgürlüğünü yok eden dikta rejimlerinin eline düşmeden demokratik bir yönetim kurarak özgürlük ve güvenliğimizi güvence altına alma yollarının bulunabilmesi için yoğun arayışları motive etmiştir.

1.3.1.2. Adam SMITH

İktisadın bir disiplin olarak incelenmesi Adam Smith (1723-1790) ile başlamıştır. Klasik iktisadî düşüncenin temel varsayımlarını ortaya atan Smith, aynı zamanda iktisadî özgürlük ve bireyciliği temel alan liberalizme kaynaklık etmiştir. Liberalizmin kurucusu olarak John Locke kabul edilse bile Adam Smith, iktisadî alanda bu düşünceyi geliştiren öncü düşünür olarak kabul edilmektedir.

Hobbes’in ortaya attığı, aklın hayvansal içgüdülerin etkisinde kalması, ilişkilerde güç ve hilenin baskın olması, özgürlük ve güvenlik sağlanmasında dikta rejiminin etkin rol alması problemlerine liberalist düşünce farklı çözüm önerileri sunmuştur. Bunları Smith’in düşünceleri ile değerlendirdiğimizde karşımıza bireycilik, özgürlük, doğal düzen, piyasa ekonomisi, gönüllülük ve sınırlı devlet ilkeleri çıkar.

Bireycilik ilkesi liberalizmin en temel ilkelerindedir. Buna göre tüm değerler bireyden geldiği gibi bireyin hakları da diğer her şeyden üstündür. Burada birey kendi

⁴³ Hobbes, s. 32.

aklî yetileri ile faaliyetlerde bulunabilmektedir. İktisadî açıdan birey; kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğinde homo economicus, kendi aklını doğruyu bulmada kullandığında rasyonel birey, kendi eylemlerini kendi çıkarlarına yönlendirdiğinde faydacı insan olmaktadır.⁴⁴ Bireycilik ilkesinin doğru işleyebilmesi için gerekli şart, bireylerin özgür olmasıdır. Yani bireycilik, özgürlük ilkesini doğurmaktadır.

Özgürlük ilkesinde birey, herhangi bir gücün veya devletin baskısı olmadan kendi amaçları için araç seçerken özgür olmalıdır. Bireylerin kendi eylemlerinde tamamen özgür olması diğer bireylerin özgürlük alanlarına zarar vereceğinden ötürü tam olarak kabul görmemektedir. Çünkü insanların tamamen özgür olabilmeleri için diğer insanların özgürlük alanlarına da ihtiyaçları vardır. Bu yüzden özgürlüğün sınırı, diğer bireylerin özgürlük alanlarına girilmeden kendi istediklerinin yapılabilmesi olarak kabul edilmektedir.⁴⁵

Liberalizmin Smith ile sistematikleştirdiği diğer bir ilke doğal düzen ilkesidir. Buna göre insanların mutluluk kaynağı doğal düzendir. Doğal düzeni bozacak her şeye karşı gelmek esastır. Özellikle hile, baskı ve devlet müdahalesi bunların başında gelmektedir. Fizyokratlar tarafından “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.” düşüncesi doğal düzen ilkesinin dayanağıdır. Fakat fizyokratların aksine bu doğal düzen tanrısal olmaktan ziyade bireysel çıkarlara dayanmaktadır.⁴⁶

Smith, Fizyokratlardan etkilenerek toplumsal düzenin toplum yararına olduğunu açıklamıştır. O, iktisat bilimini sistematik hâliyle ortaya koyup doğa bilimlerine benzer bir bilim formuna getirmiştir.⁴⁷ Adam Smith bu düşüncesinde doğal düzen felsefesinden etkilenmiştir. Onu Fizyokratlar’dan ayıran husus, onun seküler bir sistem önermesidir. En önemli varsayımı, bireylerin şahsî çıkar dürtüsüyle hareket ettiği bir sistemi ortaya koymaktır.⁴⁸ Smith’e göre; *“Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insan severliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka kimse, yalnızca hemşerilerinin iyilikseverliğine güvenmek yolunu tutmaz.*

⁴⁴ Hilal Çetin, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2001, s. 222.

⁴⁵ C. Coşkun Aktan, “Klasik Liberalizm, Neo Liberalizm ve Libertarianizm”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 28, sayı 1, 1995, s. 5.

⁴⁶ Atilla Yayla, **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s. 190.

⁴⁷ Mark Skousen, **İktisadi Düşünce Tarihi; Modern İktisadın İnşası**, (Çev. Mustafa Acar), 6. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2014, s. 79.

⁴⁸ Yılmaz, s. 74.

*Dilenci bile, buna bütün bütün bel bağlamaz. ...*⁴⁹ Burada, toplumsal sistemde, bireylerin kendi ihtiyaçlarını kişisel çıkar dürtüsü ile hareket ederek karşıladığını belirtmektedir. Buna göre zenginlik ve refahın artırılabilmesi için özgürlük, kişisel çıkar ve rekabet olmazsa olmazdır.

Smith'in önerdiği bu düzen para hırsına, toplumsal çatışmaya ve iktidarın kötüye kullanımına kapı açmaktadır. Kapitalistlerin kendi müşterilerini aldatması, dolandırması ve kendi bireysel çıkarlarının peşinde koşması kaçınılmazdır.⁵⁰ Kendisinin iktisatçı olmasının yanında ahlâk felsefecisi de olan Smith'in bu sonuçları kestirebildiği söylenemez. Ona göre doğal özgürlük sisteminde;⁵¹ “ *...insanoğlu kardeşinin yardımına muhtaçtır. Onların kendilerine beslediği sevgiyi kendisine yöneltebildiği ölçüde başarılıdır. İstediyin şeyi bana ver, sen de istediğin şeyi alacaksın şeklindeki her teklifi anlamlı bulur... Her alıcı ve satıcı memnun kalmalıdır...*” Smith'e göre görünmez el, ancak faziletli bir rekabet ortamında işler. Toplumun menfaatinin sağlanabilmesi için üreticiler tarafından müşterilerin ihtiyaçlarına cevap verilmesi gerekmektedir. Aksi durumda toplumun refahı hiçe sayılarak kişisel çıkar egemen olacaktır. Smith'in belirttiği iktisadî insan, başkalarını incitmeden yardımlaşan biridir. Bu yüzden ahlakî düzen, erdem, yardımseverlik ve hileyi yasaklayan kanunlar ile oluşan sistemler; ekonomik büyümeyi olumlu etkiler. Ve Smith'in şu önerisi dikkat çekicidir;⁵² “*Her insan, adalet yasalarını ihlal etmediği müddetçe, kendi bildiği yoldan kendi menfaati peşinde koşmakta özgürdür ve emeğini ve sermayesini herhangi başka bir insanla rekabete sokabilir.*”

Adam Smith, iktisatçı olmanın yanında ahlâk felsefecisidir. Bu çerçevede kaleme aldığı Ahlakî Duygular Kuramı eseri bize rehberlik etmektedir. Hobbes'in ortaya attığı doğa durumu betimlemesini, Smith'in eserlerinde direkt görmemekteyiz. Ancak o; birey, toplumsal ilişkiler ve insanın doğa durumu ile ilgili kendi düşüncelerini açıklamaktadır. Düşünüre göre insanların eylemlerinde lokomotif görevi gören üç yeti vardır. Bunlar; çıkarıcılık ve empati, özgürlük ve toplumsal adaptasyon, fedakârlık ve mübadele yönelimidir.

⁴⁹ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, (Çev. Haldun Derin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1941, s. 79.

⁵⁰ Skousen, s. 23.

⁵¹ Adam Smith, **An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Modern Library, New York, 1965, s. 14.

⁵² Smith, 1965, s. 651.

Smith'e göre insan sosyal bir varlık olarak bencil olmanın yanında empati ve fedakârlık gibi duygulara da sahiptir. Ona göre insanın doğasında bulunan bencillik diğer insanlar ile olan ilişkisini olumsuz etkilemediği gibi empati ve fedakârlık duyguları da sosyal bir varlık olmasında en önemli etkidir. Diğer insanların zor yaşamlarını gören kişilerin, iyi veya kötü olsun, şefkat ve fedakârlık duyguları beslemesinin normal olduğunu belirten Smith, bunun sebebi olarak da insanların mâlik oldukları duyguların doğasına işaret eder.⁵³ Empati duygusu ile ilgili ise Smith, *“Tasavvurumuz, onun ya da bunu değil, sadece kendi hislerimizin algılayabildiği izlenimleri taklit eder. Tasavvur gücüyle, kendimizi başkasının yerine koyar, aynı azaba katlandığımızı düşünür, sanki aynı vücutta can bulur ve onunla bir şekilde aynı kişi haline geliriz; bu yüzden hislerine dair bir fikir edinir, daha zayıf da olsa hissettiklerinden tamamen farklı olmayan benzer duygular hissederiz”* der.⁵⁴ Burada Smith empati kavramının açıklamıştır.

Smith, fedakârlık duygusunu “duygudaşlık” olarak tanımlar. Sosyal bir varlık olan insanın eylemlerine duyguların kaynaklık ettiğini belirten düşünür, fedakârlık duygusunun gelişmesinde diğer insanlar ile kurulan empati duygusunun olduğunu belirtir, bu bağı duygudaşlık olarak isimlendirir. Ona göre duygudaşlığın altında yatan sebep insanların mübadeleye olan ihtiyacıdır. Duygudaşlık ile insanlar kendi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayarak motive olmuştur.

Sonuç olarak bireylerin bencil ve çıkarıcı olması Smith tarafından kabul edilmiş olsa bile bunların toplumsal sonuçlarının görünmez el ve piyasa ekonomisi gibi destekler ile olumlu olduğu kabul edilmiştir. Buna göre bireylerin eylemlerinin sadece çıkara bağlı olmadığı, başkalarının da eylemlerden olumlu etkilendiği söylenebilir. Örneğin zengin olmak isteyen birey daha çok çalışacak ve bu çalışkanlık empati ve mübadele ihtiyaçları ile tüm topluma olumlu yansıyacaktır. Yani zenginliğin artması ile refah seviyesi de artacaktır. Smith'te bireylerin kendi çıkarlarının peşinde koşmasının toplumun çıkarlarını artırdığı ve doğal düzenin en özgür düzen olduğu, devletin güvenlik dışında başka görevlerinin olmadığı düşüncesini görmekteyiz. Bunun yanı sıra Bentham'ın teorilerinde, devletin güvenlik dışında bireylerin çıkarlarını da artırma görevi olduğunu ve mutluluk için özgürlük, fayda, ekonomik

⁵³ Adam Smith, **Ahlaki Duygular Kuramı**, (Çev. Berkay Tartıcı), Liber Plus Yayınları, İstanbul, 2017, s.20.

⁵⁴ Smith, 2017, s. 21.

özgürlük ve mülkiyet olması gerektiği fikrine tanık olmaktayız. Faydacı geleneğin öncülerinden olan Bentham'ın fikirlerini bu kapsamda değerlendireceğiz.

1.3.1.3. Jeremy BENTHAM

Bentham 1748 yılında Londra'da dünyaya geldi. Eğitim hayatını hukuk alanında başlattı ve iyi bir hukuk eleştirmeni olarak kendini yetiştirdi. Bentham özellikle doğal haklar kavramına, Amerikan İnsan Hakları Bildirgesine ve Fransız İnsan Hakları Bildirgesine getirdiği eleştiriler ile tanındı. Amerikan kolonilerinin faydacılığı ilke edinmemelerine üzülen faydacılık doktrinini açıkladı. Bentham bu teorisinde Hume, Locke, Montesquieu, Barrington, Beccaria ve Helvetius'tan etkilendi. Bentham'ı diğer faydacı teorisyenlerden ayıran en temel fark ise faydacılık ilkesini bireysel düzeyde değil toplumsal düzeyde ele almasıydı.⁵⁵

Jeremy Bentham klasik ve neoklasik iktisadın üzerinde durduğu rasyonellik ve fayda ilkelerinin temellerini oluşturan faydacı felsefeyi ortaya atmıştır. Faydanın ölçülebileceğini savunan iktisatçılar (kardinal faydacılar) Bentham'ın düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Rasyonellik kavramı, ilke olarak Bentham'ın faydacı felsefesinde bulunan bireylerin mallar arasında tercih yaparken kendilerine sağladığı faydayı ölçebilmesi ve ihtiyaçlarını belirlerken rasyonel davrandıklarını savunması olarak karşımıza çıkar.⁵⁶ O, bu kuramından 1789 yılında yazdığı *Ahlakî Değerler ve Yasama İlkelerine Giriş* isimli kitabında bahsetmiştir.

Bentham, bir nesnenin bireye haz, mutluluk veya iyilik üretme özelliğini faydacılık olarak tanımlar. Ona göre toplumsal ilişkilerde fayda etken rol üstlenir. Faydaya yönelimin ise evrensel olduğunu belirten Bentham, bireylerin amaçlarını faydalarına bağlı olarak belirleyeceklerini ifade etmektedir. Bentham teorisinde “fayda hesabı” kavramını kullanarak faydanın ölçülebilirliğini ortaya atmıştır. Ona göre bu ölçüm bireyin içsel mutluluğu ile ölçülebilmektedir.⁵⁷ Bentham'ın bu varsayımı Jevon, Marshall ve Edgeworth gibi iktisatçıların malların faydalarının ölçülebilir olduğunu savunmalarına dayanak olmuştur.⁵⁸

⁵⁵ J. Bronowski ve B. Mazlish, **Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi**, (Çev. Elvan Özkavruk Adanır), Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 599.

⁵⁶ Abdullah Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, Beta Yayın, İstanbul, 2014, s. 230.

⁵⁷ Jeremy Bentham, **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Elibron Classics Series**, Adamant Media Corporation, 2005, s. 243.

⁵⁸ Dinler, s. 39.

Bentham, faydacılık kavramının insanoğluna elem ve hazzın yönetimini verdiğiğine dikkat çekmiştir. Buna göre bireylerin yegâne amacı hazzı aramak ve elemden uzak durmaktır; hayattaki mücadele iyi ile kötü arasında değil haz ile elem arasındadır. Haz-elem denen şey Bentham’a göre rakamlara dökülmeliydi yani fayda ölçülebilir olmalıydı. Bu ölçüm için Bentham “mutluluk hesaplaması” dediği bir yöntem geliştirdi. Ona göre “util” denen birim ile haz ve elemin ölçüleri karşılaştırılabilir. Bentham’ın bu yöntemi iktisatta bulunan fayda-maliyet analizine benzemektedir.⁵⁹ Bu savunusu ile Bentham, iktisatta aşırı bireyciliği savunan bir metodoloji ürettiği için eleştirilmiştir. Bentham için şu söylenebilir: O, görünmez elin yerine fayda mekanizmasını ikame etmiştir. Bentham’ın faydacılığının acımasız, kalpsiz, mekanik, gayri medenî ve tanrısız olduğu yönünde ağır eleştiriler yapılmıştır.

Bentham’ın görüşleri liberal ekonomi ile uyumluydu. 1787 yılında yayınladığı *Faizi Savunmak* isimli çalışması ile Smith’in görüşlerini destekledi. Ona göre devlet ekonomiye müdahale etmemeli ve bireyin kendi çıkarını belirlemesinde engel olmamalıydı. Bentham böylece “bırakınız yapsınlar” ekonomik önermesini faydacılık kuramı ile savunmuştur. Özellikle iş gücünü bir değer olarak kabul etmeyen Bentham, ekonomik değeri birey tarafından alınan hazla doğru orantılı şekilde ölçülebileceğini savundu.⁶⁰ Yukarıda bahsi geçen “mutluluk hesaplaması” ile bunu yapmaya çalıştı. Böylelikle Bentham yararcı hazcılık olan faydacılık kuramı ile kendi ekonomisini oluşturdu ve liberal ekonomi doktrinine özgün bir katkıda bulundu.

Sonuç olarak fayda teorisini kuramlarının merkezine alan Bentham, devletin bireylerin mutluluğu için güvenli bir ortam oluşturması gerektiğini ve müdahalelerin toplumsal mutluluğu bozacağını savunmuştur. Smith bu fikri doğal düzen ile savunmaktadır. Bentham, bireylerin en yüksek mutluluğa nasıl ulaşabileceğini belirtmesi ile hem liberalizmin gelişmesine hem de faydacı geleneğine farklı bir bakış sağlamıştır. Smith’in kaleme aldığı *Ahlaki Duygular Kuramı* eseri Bentham’ı etkilediği gibi Ricardo’yu da etkilemiştir. Modern ekonominin gelişmesinde görünmez el anlayışı ile oluşmaya başlayan liberal ekonomik düşüncüler daha da köklemiştir.

⁵⁹ Skousen, s. 133.

⁶⁰ Bronowski, s. 611.

1.3.1.4. David RICARDO

Klasik iktisadî düşüncenin öncülerinden olan Ricardo 1772 yılında Londra’da dünyaya gelmiştir. Smith ve Malthus’a yakın iktisadî düşüncelere sahip olan Ricardo’nun izlediği yöntemler, fizik gibi maddeci yöntemleri barındırmaktadır. Bu yöntem iktisat literatürüne “Ricardocu kötü alışkanlık” olarak geçmiştir. Buna göre iktisadî teorilerde tarih, sosyoloji ve felsefe dikkate alınmamalıdır. Bundan dolayı Ricardo’nun analizleri asla tarihî tecrübeler ve verilere dayanmaz.⁶¹ Tümdengelim yöntemini benimseyen Ricardo, ekonominin dev bir çiftlik olduğunu savunmuştur. Bu anlayış ile iktisat bilimini soyut ve varsayımlar bilimi hâline getiren Ricardo, iktisadı gerçekçi olmayan ve sınırlayıcı varsayımlar ile kurulan mekanik bir konuma getirmiştir. Samuelson’un soyut metodoloji, Coase’nin “karatahta iktisadı” dediği Ricardo varsayımları, iktisadı tamamen emek değer kuramına hapsetmiştir. Sosyalistlerin en çok eleştirdikleri varsayımların kaynağı “Ricardocu kötü alışkanlık” davranışdır.⁶²

Kâr marjını eylemlerin merkezine alan Ricardo, kârın kapitalizmin büyümesi için itici bir güç olduğunu savunmuştur. O, iktisadî büyüme ve refah artışını tamamen kâr oranına bağlamıştır. Kâr oranını tanımlarken rant ile olan ilişkisinden yola çıkmıştır.⁶³ Düşünüğe göre böylece kaynakların etkin kullanımı ve gelir dağılımındaki adalet sağlanmış olacaktır. Ve bu durum da toplam hazzın artmasını sağlayacaktır.

İktisadî ajanların serbest ticaret kuralları içerisinde bulunması sonucu sosyal ahenk sağlanmış olacaktır. Sosyal ahenk içerisinde menfaat üzerine kurulan sistemde sınıfsal çatışma kaçınılmazdır. Toprak sahibi ile diğer kesim arasında ve emek ile sermaye arasında menfaat çatışması bulunmaktadır. Birinin kârının artması için diğerinin kârının azalması gerekir. Serbest ticaretin sağladığı sosyal ahenk tamamen araçsal mantıktır ve bunun sonucunda ortaya sosyal çatışmalar çıkmaktadır.⁶⁴

Sonuç olarak serbest ticaret ve bölüşümü belirleyen kurallar âdil olmadıkça, sistem güçlüler için çalışacak ve görünmez el güçsüzden aldığı güçlüye verecektir. Çünkü güçlü taraf, çıkar ve menfaat üzerine kurulu eylemleri dahilinde bölüşüm kurallarını ve kurumları istedikleri biçimde şekillendireceklerdir.

⁶¹ Bocutoğlu, s. 91.

⁶² Skousen, s. 101.

⁶³ Bocutoğlu, s. 94.

⁶⁴ Ersoy, s. 288.

Ricardo'nun bu bakış açısı hakkında Jevons şöyle der:⁶⁵ “...yetenekli fakat hatalı David Ricardo iktisat arabasını yanlış çizgiye çekti ve o yol üzerinde Mill tarafından karışık yollara sevk edildi.”

1.3.1.5. John Stuart MILL

Klasik iktisadî görüşün son temsilcilerinden olan Mill, 1806 yılında Birleşik Krallık'ta dünyaya gelmiştir. Mill, faydacılık konusunda Benthamcı faydacılıktan etkilenmiştir. Kendi babası James Mill'in teorisyen Bentham'ın öğrencisi olmasının onun Bentham'dan etkilenmesinde payı vardır. Düşünürün yeni faydacı değerleri ortaya çıkararak ve klasik düşünceye yöneltilen eleştirilere cevap niteliğinde kaleme aldığı *Politik Ekonominin Prensipleri* isimli eseri ona iktisat literatüründe önemli bir yer kazandırmıştır.⁶⁶

Mill klasik iktisadî görüşün temel kabulü olan, iktisadî ajanın çıkarlarını maksimize ve zararlarını minimize etmesi için rasyonel olması gerektiği fikrini savunmaktadır. Ayrıca ona göre klasik iktisadî varsayımlar için reel değişkenlerin kullanılması da bireylerin rasyonel olduğu anlamına gelmekteydi. Burada rasyonel kabul edilen iktisadî ajanların ahlakî ve faydacı eylemlerini Mill'in bakış açısıyla ele alacağız.

Mill, faydacı ahlak anlayışının ilkelerini belirlerken “en yüksek iyi” kavramından yola çıkmıştır. Ona göre yapılması gereken ilk iş en yüksek iyinin nesnel olarak belirlenmesidir. Mill, bireylerin ahlâka olan inancının diri kalması ve anarşinin hâkim olmaması için ahlak alanında tek ve nesnel bir ölçüt belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁷ Bundan dolayı Mill'in bakışıyla faydacılığa ve fayda ilkesine açıklık getirmek gerekir.

John Stuart Mill, faydacılığın anlamını, kendisinin ortaya attığı ahlak teorisinde belirtir. Bunu yapmadan önce fayda kavramının kapsamını belirler. O, fayda kavramının haz kavramını kapsadığını ifade eder. Böylece Mill, en yüksek mutluluk ilkesini ya da faydayı ahlâkın en temel etik teorisi olarak tanımlar. Bu etik teorisinin doğruluğu ise ona göre eylemlerin sonucunun mutluluk üretip üretmemesine bağlıdır.

⁶⁵ W. Stanley Jevons, **The Theory of Political Economy**, 5. Baskı, New York, 1965, s. 20.

⁶⁶ Recep Kök, **İktisadi Düşünce Kavramlarının Analitik Evrimi**, İkinci Baskı, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 2000, s. 157.

⁶⁷ Metin Aydın, “John Stuart Mill'in Faydacı Ahlakı”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. XV, Sayı. 28, 2013-2, ss. 143-167.

Yani bireylerin eylemlerinin sonucu mutluluk üretiyor ise doğru, acı üretiyor ise o oranda yanlıştır.

Mill, faydacı geleneğin hayatın amacının haz elde etmek olduğu öğretilerine getirilen eleştirilere cevap vererek faydacılığı savunmaya çalışmıştır. Bu eleştirilere cevap olarak faydacı geleneğin haz anlayışına değinir. Ona göre hazları yüksek ve düşük olarak ikiye ayırmak mümkündür. Böylece Mill, Benthamcı haz anlayışında hazların sadece nicelik olarak ayrılmasına ek olarak nitelik boyutunda da ayrıma gidilmesi gerektiğini savunarak haz anlayışını genişletmiştir. Düşünürü göre yetileri gelişmiş bireylerin düşük hazlar ile mutlu olması imkânsızdır. Bu bireyler zorunlu olarak yüksek hazlara yönelerek mutlu olabilecektir. Buna göre bireyler nihaî amaç olarak hem kendisi için hem de toplum için acıdan kaçarak haz dolu eylemlere yönelmelidir. Bireylerin bu yönelimlerinde kendi çıkarlarını nerede gördüklerini anlamamız için Mill, şu çarpıcı örneği vermiştir: Savaş ortamında canını fedâ ederek şehit olan kişinin bu eylemi eğer daha çok mutluluğa sebep olacak bir eyleme rağmen yapılmış ise bu boşa yapılmış bir fedâkârlıktır.

Faydacı geleneğe göre birey eylemlerinde hem kendi hem de toplumun mutluluğunu düşünmesi gerekmektedir. Bu durum faydacı geleneğin uygulanamaz olarak eleştirilmesine neden olmuştur. Mill, bu eleştiriyi ise dindâr insanların kutsal öğretileri sağlamak amacıyla kazandıkları eylemlerin kalıplarını örnek göstererek cevaplar. Ona göre ahlakî eylemlerde bulunan bireyler de mutluluk elde etmek için gerekli eylem kalıplarına zamanla sahip olabilecektir.⁶⁸ Burada cevabı aranması gereken sorular; “Bireyin kendi eylemlerinde kendi mutluluğunu amaç edinmesi rasyonel iken toplumun mutluluğu için bireyin kendi mutluluğundan fedakârlık etmesi rasyonel midir?” veya “Fayda ilkesine uyması için bireyleri ne motive etmektedir?” ya da “Fayda ilkelerine uymayan bireyler için yaptırımlar var mı?”. Mill bu üç önemli sorunun cevabını da *Faydacılık* eserinde vermiştir. “Yaptırım var mı?” sorusuna cevap olarak yaptırımları içsel ve dışsal olarak sıralamıştır. Tanrı’nın, yasaların ve insanların cezalandırması dışsal yaptırımlar iken kişinin kendi vicdanı içsel yaptırımdır. İçsel yaptırımda bireyin vicdan azabı çekmesi buna örnektir. Vicdan duygusu körelmiş bireyler için ise dışsal yaptırımlar devreye girecektir.⁶⁹

⁶⁸ J. Stuart Mill, **Faydacılık**, (Çev. Nazmi Coşkunlar), M.E.B. Yayınları, 1986, s. 81.

⁶⁹ Mill, s. 115.

1.3.1.6. Herbert SPENCER

Faydacı teorilerin öncülerinden sayılan İngiliz Spencer, 1820-1903 yılları arasında yaşamıştır. Radikal liberalizmin savunucusu olarak tanınmaktadır. 1850'li yıllarda *The Economist* dergisinde gazetecilik yaptığı dönemde bireysellik, faydacı etik, sosyal evrim ve laissez-faire ekonomik ilkeleri üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarına 1851 yılında kaleme aldığı *Sosyal Statik* eserinde yer vermiştir.⁷⁰

Spencer, toplumsal bütünlük ve dayanışmanın sağlanabilmesinin bireysel çıkarların karşılanmasıyla mümkün olabileceğini belirtmiştir. Akıl bu noktada dışlanmıştır. Hatta akıl ile bir toplumun kurulacağına imkân vermemiştir. Bireysel çıkarları karşılamak için iş bölümüne işaret etmiştir.⁷¹ O, bu önermeyi temellendiren bireysellik kanununu, *Sosyal Statik* eserindeki organizma analogisi bölümünde, toplumu organizma olarak ele aldığı kısımda belirtmektedir. Buna göre toplumun gelişmesi ile canlı bir organizmanın gelişmelerinde benzerlikler bulunmaktadır. Temelde bağımsız olan bireylerin ihtiyaçlardan dolayı karşılıklı bağımlılıklarının artması sonucunda, onlar, bir organizma gibi hareket etmek zorundadırlar. Bu genelleştirmenin yapılabilmesi için olması gereken kanun bireyselleşme kanunudur. Bu kanuna göre toplumun gelişmesinde ve bütünlük sağlamasında bireyselleşme eğilimi olmazsa olmazdır. Toplumdaki gelişim ve ilerlemenin devam etmesi de bu eğilim ile eşit öneme sahiptir.⁷² Toplumda bir ilerleme olmadığı takdirde bireysel çıkarlar karşılanamayacaktır. Spencer'a göre ilkel toplumlarda bulunmayan bireysellik, medenî toplumlarda bulunmaktadır. Ona göre ilkel toplumlarda dürtüler ile hareket edilmektedir ve bireysel çıkarlar karşılanmadığı için anarşi oluşur, toplum çözülür. Medenî toplumlarda ise bireysel çıkarların varlığı ve karşılanması, toplumsal düzende yıkıcı olmayan paya sahiptir. Bu, kişisel hakların önemini artıran ve sınırlayan kanunlar ile yıkıcı etkilerden korunmuş olur. Bireyselliğin var olması ve onun çıkarlarının karşılanması, toplulukların göz ardı edilemez içkin bir yasasıdır.

⁷⁰ <https://www.iep.utm.edu/spencer/> (15.03.2018).

⁷¹ Jürgen Habermas, **Moral Consciousness and Communicative Action**, (Çev. Christian Lenhardt ve Shierry Weber Nicholsen), Polity Press, Cambridge, 2007, s. 200.

⁷² <http://oll.libertyfund.org/titles/spencer-social-statics>, (28.03. 2014)

1.3.1.7. Karl MENGER

Neo Klasik iktisadın Avusturya Okulu öncü düşünürlerinden kabul edilen Menger, 1840 yılında Polonya’da dünyaya geldi. Değer konusunda önemli çalışmalar yapan Menger, ilk olarak 1871 yılında *İktisat İlminin İlkeleri* adlı eserini yayınladı. O, Klasik iktisadın varsayımlarına açıklık kazandırmayı amaçladı. Diğer Neo Klasik düşünürler gibi matematiksel yöntemlere fazla başvurmadı. İktisadî gelişme için hayatî öneme sahip olduğu belirtilen iş bölümüne sermaye olgusunu ekledi.⁷³ İktisadî bireyin eylemlerinin ve seçimlerinin analize dahil edilmesi gerektiğini savunan düşünür, seçimlerde, sübjektif tercihlerin ve son birim üzerinde verilen kararların etkili olduğunu belirtmiştir. Ona göre tüketicinin maksimum faydaya ulaşabilmesinin yolu öncelikle onun rasyonel olmasından ve her malın marjinal faydasını eşitleyecek şekilde kendi gelirini mallar arasında dağıtmasından geçmektedir.⁷⁴

Menger iktisadî değerlerin kaynağının ihtiyacı giderecek malların elde edilebilir olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir. İhtiyaç ile değer arasındaki ilişki duruma göre değişmektedir. Örneğin bir vahada suyun ekonomik bir değeri yoktur fakat bir deprem sonucunda suların çekilmesi neticesinde suyun ekonomik değeri artacaktır. Suyun artmasından sonra suyun değeri azalacaktır. Veya suyun artmasına rağmen yaşayan nüfusun da artması sonucunda suyun değeri yine artacaktır. Sonuç olarak değer, eşyada değil bireyin ona yüklediği önemden kaynaklanmaktadır.⁷⁵

Menger’in amaç-rasyonellik türüne önem atfeden varsayımları da bulunmaktadır. Özellikle o, marjinal fayda kuramı ile faydacı felsefeden farklı olarak yöntemsel bireyselciliğin psikolojik bireyselcilikten farklı olduğunu öne sürmüştür. Buna göre iktisadî eylemleri bireysel kararlar belirlemekte, insan amaç odaklı davranmakta, amaçlı davranışlar ise kendiliğinden iktisadî düzeni sağlamaktadır.⁷⁶

1.3.1.8. Vilfredo PARETO

Neo Klasik iktisadî düşüncenin Lozan Okulu kurucularından olan Pareto, 1848 yılında Paris’te dünyaya gelmiştir. İktisadî konuların matematiksel formülasyonunda

⁷³ Kök, s. 368.

⁷⁴ Serap Çoban, “Neoklasik İktisadi Düşünce”, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 199.

⁷⁵ Karl Menger, **İktisadın Prensipleri (1871)**, (Çev. A. Kemal Çelebi), Liberte Yayınları, Ankara, 2009, s. 224.

⁷⁶ Kaya Ardıç, “İktisat Metodolojisi”, **İktisat’ın Dama Taşları: Ekoller, Kavramlar, İz Bırakanlar 1**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 156-167.

önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. İktisadî düşünce yapısı genel olarak Walrasgil genel denge teorisine dayanmaktadır.⁷⁷ İktisadî konular ile ilgili görüşleri; pür ekonomi yaklaşımı, tüketim ve üretimde Pareto optimumu, faktör ikame teorisi ile refah ve rekabet teorileri olarak sıralanabilir. Çalışmamızın bu kısmında rasyonellik boyutunda, düşünürün pür ekonomi yaklaşımı ele alınacaktır.

Bireylerin eylemlerindeki rasyonelliğin iktisadî yönüne baktığımızda, bilimsellik ve formüller üzerinden incelenen iktisadî eylemlerin Pareto'ya göre rasyonelliğin amaç yönüne vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Pareto, fizik bilimine benzettiği iktisadî varsayımlarda matematiksel yöntemler ile açıklamalara gitmiştir. Bu bakış açısı pür ekonomi kavramının bir açıklamasıdır. Lozan Okulu ve Pareto, iktisat bilimi için pür ekonomi kavramını kullanmayı şu nedenlere bağlamaktadır:⁷⁸

- Ekonominin gerçek bir bilim olduğunu ispatlamak için,
- Matematiksel yöntemlerin önemini anlatmak için,
- İktisadi olaylarda kabul edilen genel teorileri reddettikleri için böyle

bir kavramsallaştırmaya gitmişlerdir.

Matematiksel yöntemleri kullanan Pareto, iktisat biliminin fizik ve mekanik gibi bir bilim hâline geleceğine inanmıştır. Ekonomik verilerin ölçülmesi ve ispatlanması için matematiksel yöntemlerin önemli bir kaynak olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Klasik iktisadın önermelerinden görünmez elin kişisel çıkarları ortak yarara dönüştürme tezini, matematiksel olarak Walras, Pareto ve Edgeworth açıklamaya girişmiştir.

Marshall'ın belirttiği, iktisadın kapsamı olarak arz ve talep şemasıyla şekillendirdiği, ampirik görüş olan fayda teorisi ve iktisadi faaliyetler; Pareto'da pür iktisat içerisinde geçerli olabilmesi için sosyolojik unsurlar ile tamamlanması gerekmektedir. Marshall'da iktisadi faaliyetler, Pareto'da sosyolojik unsurlardır. İktisat teorilerinin somut uygulaması için deneysel koşullar olması, gereken mantıksallığın en ideal noktasıdır. Bu, bir mânâda iktisadî rasyonelliktir. İktisadî eylemlerin mantıksallığı, rasyonellik varsayımı için en temel şarttır. Rasyonellik normundan sapan tüm etkenler göz ardı edilmektedir. Bunun neticesi olarak iktisadı şöyle tanımlamaktadır: Üretim ve mübadele yoluyla, iktisadi bireyin kendi amaçlarına yönelik kıt araçların kullanılması ve kendi alternatifleri arasından rasyonel olarak

⁷⁷ Kök, s. 392.

⁷⁸ Kök, s. 393.

dağıtım süreçlerini inceleyen bir bilimdir. Bu tanıma göre iktisat bilimi toplumsal sistemdeki bölüşümcü düzenin çerçevesini açıklamaz. Kabul edilen ve belirli kuralları olan bir düzen içerisinde süreçleri açıklar.⁷⁹

1.3.2. Pratik-Rasyonelliğin Temsilcileri

Rasyonellik sadece modern çağın bir kavramı değildir; Eski Yunan'a kadar uzanan bir tarihî geri planı vardır. Bekleneceği gibi bu konuda başvurulabilecek düşünür ve filozoflar Eski Yunan'dan Platon ve Aristo; İslam dünyasından Farabi, İbni Sina gibi düşünürlerdir. Konumuz rasyonelliğin tarihini incelemek olmadığından dolayı biz burada sadece önemli figürlerden birkaçını kısaca inceleyeceğiz.

1.3.2.1. Aristo

Aristo (MÖ 322-384), *Nikomakhos Etik* isimli çalışmasında rasyonellik olarak değerlendirebileceğimiz akıl yürütmeyi üçe ayırmıştır. Bunlar; teknik, pratik ve teorik akıl yürütme biçimleridir. Burada belirtilen akıl yürütmeler “rasyonellik” olarak değerlendirilecektir.

Teknik rasyonellik, araçsal akıl yürütme olarak karşımıza çıkmaktadır. Birey için bir amaç vardır ve bu amaca ulaşmak için araçları uygulamaktadır. Teknik rasyonelikte aynı zamanda yapmak, üretmek ve uzmanlaşmak eylemleri vardır.⁸⁰ Bu rasyonellik türünde bireyden beklenen şey, eylemlerinde erdemin etkin olmasıdır.

Pratik-rasyonellik ise araçsallığın aksine belirlenen amaçları ve kullanılan araçları varsaymaz. Bu süreçte belirlenmeyen amaçlar vardır ve araçlar sorgulanabilir. Burada birey akıl yürütürken tecrübelerinden, sağduyusundan, sosyal ve politik etkileşimlerinden etkilenir.⁸¹ Teknik rasyonelikten farklı olarak beklenen erdem, bireyin kendi eylemlerinde ihtiyatlı olmasıdır.

Aristo'ya göre üçüncü rasyonellik türü olan teorik rasyonelikte bir muhakeme süreci vardır. Felsefe ve diğer bilim dallarında istenen akıl yürütme teorik rasyoneliktir.⁸²

⁷⁹ Talcott Parsons, **Toplumsal Eylemin Yapısı**, (Çev. Adem Bölükbaşı), Cilt. 1, Kültür Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya, 2015, s. 288.

⁸⁰ Mary Ellen Kondrat, “Reclaiming the Practical: Formal and Substantive Rationality in Social Work Practice”, **Social Service Review**, 66(2), 1992, pp. 237-255, s. 239.

⁸¹ Kondrat, s. 240.

⁸² Kondrat, s. 242.

Aristo, rasyonelliğin kaynağı olan aklın varlığını eylem ve düşünme davranışları ile ispat eder. Eylem ve düşüncenin olması da etik erdemlerin ortaya çıkmasına zemin sağlar. Ortaya çıkan etik erdemler, (cesaret, ölçülü olma, dengeli olma ve adalet gibi) eğitim ile istenen pratik-rasyonellik yeteneğini sağlar.⁸³ Erdemlerin pratik-rasyonellik çerçevesinde eyleme dökülmesinde şöyle bir yol önerir:

“...erdemler için bir genel ilke olan bu “doğru olan ortayı” bulmak şu demektir: isteklerimiz bizi hep kötü olan aşırılıklara doğru itip sürüklerler; bu arada “doğru görüş” bize iki aşırılığın ortasındaki doğru’yu, “pek çok” ile “pek az” ın ortasını buldurur ve doğruyu yapa yapa edinilen alışkanlık da, hep bu “doğru orta” yı bulacak gibi istencimizi ayarlar. “Doğru orta” için, Aristoteles’in incelediği erdemlerden birkaç örnek: Cesaret, delice atılganlık ile korkaklığın; cömertlik, müsriflik ile cimriliğin; ölçülü —düşünceli olma, dizginsizlikle düşüncesizliğin; adalet, haksızlık yapma ile haksızlığa katlanmanın; dengeli oluş, deli gibi kızıp köpürme ile vurdumduymazlığın arasında bulunan “doğru orta” dır.”⁸⁴

Aristo, insanların en iyiye ulaşabilmeleri için iradelerinin aklın egemenliği altında olması gerektiğini belirtir. Bu durumu “erdem” olarak değerlendiren Aristo, erdemi sadece ahlâkî davranış kalıplarına indirgemez ve erdemi, varlıkların doğaları gereği kendilerinden bekleneni yapması olarak ele alır.⁸⁵ Örneğin bir ayakkabı boyacısının işi ayakkabı boyamak, erdemli boyacının ise daha iyi ayakkabı boyamaktır.

Aristo en yüksek iyiye ulaşabilme anlamında mutluluğun kişilere göre de farklı anlamlar kazanacağını da belirtir. Bundan dolayı ona göre yaşamda etkin olan üç yaşam tarzı bulunmaktadır. Bunlar: Hazza dayalı, politik ve tefekküre dayalı hayattır. O, birinci hayat tarzı olan hazza dayalı hayatı, köleliği seçmeye denk görmektedir. Politik hayat tarzını ise onurlu bir hayat seçme olarak görmektedir. İnsanların davranışlarında erdem yerinin iyi belirlenmesi gerekmektedir.⁸⁶

O, insan davranışlarını erdem başlığında ikiye ayırarak inceler. Bunlar: Ahlâkî erdem ve entelektüel erdemdir. Aristo’ya göre eğitimle kazanılan ve zamana ihtiyaç duyan entelektüel erdem iken alışkanlıkların bir sonucu olan ise ahlâkî erdemdir. Ahlâkî erdemler insanda hazır olarak bulunmaz fakat kazanılan ahlâkî erdemler

⁸³ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul, 2014, s.114.

⁸⁴ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993, s. 74.

⁸⁵ Aristoteles, 2014, s. 18.

⁸⁶ Ahmet, Y. Çamlı, “Aristo’nun Referansıyla Geliştirilen Pratik-Rasyonellik Dinamiği”, **B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 38, Sayı 2, 2019 ss. 1-28.

yaratılışımıza aykırı şeyler değildir. Örneğin adaletli olmayı öğreniriz ve adaletli davranırsak âdil olmayı ahlâkî erdem olarak edinmiş oluruz. Gitar çalan kişiler için iyi çalan ve kötü çalan olduğu gibi eğitim yolu ile âdil olmayı öğrenen kişi adaletli olma erdemine sahip olurken bu eğitimi almayan da adaletli olamaz.⁸⁷

Aristo, yaşam tarzı ve erdemin türlerini verdikten sonra en iyiyi isteyen rasyonel bireyin bu seviyeye ulaşabilmesi için onun mantıklı olmasını ve beş yeteneği kullanmasını şart koşar. Rasyonel ve mantıklı olan birey, bu beş yetenekten ilki olarak kendisinin içinde bulunduğu özel durumu tanımlayabilmesi gerekmektedir. İkinci yetenek ise rasyonel kişinin iyinin ne olduğu ile alâkalı yeterli bilgiler ile mantık kurabilmesidir. Yani birinci yetenek ile tanımlanan mantıklı davranış, ikinci yetenek ile iyi olanla birleştirilmiş olacaktır. Üçüncü yetenek olarak ise mantıklı olan birey kendi demografik özelliklerine uygun eylemlerde kendi iyilerinin neler olduğunu anlayabilmesidir. Rasyonel birey artık dördüncü yetenek aşamasında düşünce aşamasının sonuna gelmiştir. Bu aşamada rasyonel kişi nihâi kararını vermelidir. Çünkü artık iyiden ve iyi olmanın yollarından haberdârdır. Bireyin artık düşünce boyutundan pratik boyuta geçtiği aşama beşinci yetenek aşamasıdır. Burada sistematik şekilde elde edilen dört yetenek artık uygulama olarak karşımıza çıkacaktır.

Aristo'nun pratik-rasyonellik algılaması sadece düşünce boyutunda kalan teorik bir eylem değildir. Rasyonel bireyin bu yeteneklerini sonuçlandırabilmesi pratik boyutta mümkündür. O, böylece ahlâkî erdemlerin pratik boyutunun önemini ortaya koymuştur.

Aristo pratik-rasyonellik konusunda “Tüm sanatlar, araştırmalar, eylemler ve tercihler amaç olarak iyiye ulaşmayı hedefler.” tezinden yola çıkar. Örneğin tıp, sağlık; gemicilik, gemi; askerlik, başarı; ekonomi, zenginlik amaçlar. Ana amaç ikincil amaçlara nazaran daha fazla tercih edilen bir nitelik taşır. Çünkü ana amaca ulaşmak için ikincil amaçlara da ulaşmak hedeflenir. Bir eylemin başka bir eylemin amacı olmasıyla bu iki eylemin birbirinden bağımsız olması arasında fark yoktur.

Sonuç olarak Aristoteles'in pratik-rasyonelliği, kişilerin eylemlerinde sadece iyiyi aramaları şeklinde özetlenebilir. Kişilerin sosyal hayat içerisinde ikincil amaçlara ulaşmaktan ziyade birincil amaç olan iyiye yönelmeleri, onları pratik olarak rasyonel birey yapar. Pratik-rasyonellik başka ikincil amaçlar gütmeyen iyiyi iyi olduğu için yapmak demektir.

⁸⁷ Aristoteles, 2014, s. 27.

1.3.2.2. Farabi

İkinci Aristo olarak bilinen Farabi, 871 yılında Türkistan'ın Farab şehrinde dünyaya gelmiş ve İslam felsefesi alanında meşhur çalışmaları ile tanınan Türk filozoftur. Farabi, bir rasyonalist olarak akla ve akıl yürütme eylemine çok önem verir. Ona göre doğru bilgiye sağlıklı akıl yürütme yoluyla ulaşılabilir. Duyulara dayanan bilginin kesinliği ve güvenilirliği tartışmalıdır. Çünkü duyum ve algılar kesin olmayan bilgiler verirken kesin bilgiler ise doğuştan gelen akıl ilkelerinden kaynaklanır.⁸⁸ Farabi, kendi düşüncelerini *Kitabu'l-Akl*, *Kitabu'n-Nefs* ve *Fususu'l-Hikem* adlı kendi eserlerinde dile getirir.

Farabi, pratik-rasyonelliğin oluşabilmesi için toplumu oluşturan düşünce yapısını “erdemli toplum” ve “âdil özne” düşüncesi etrafında şekillendirir. Ona göre erdemli bir toplum oluşmadan bireylerin akıl ve ahlâk konusunda yüksek performans göstermesi imkânsızdır.

Farabi, insanın özelliklerinden en mükemmelinin akıl olduğunu belirtir.⁸⁹ Düşünür, aklın mahiyeti ile türlerini *Risale fi el-Akl* adlı eserinde temellendirir ve akılı, pratik (amelî) ve teorik (nazarî) akıl olarak ikiye ayırır.

Pratik akıl, bireyin eylemlerinin gerçekleşmesinin gerekçesini, ilkelerini ve amaçlarını kavrama yetisidir.⁹⁰ Farabi bunu şöyle ifade eder: “*Amelî akıl, eylemlerin tecrübesinden ve duyumlanan şeylerin kapsamlı bir müşâhedesinden, insan gücü oranındaki bireysel şeylerde tercih edilmesi veya kaçınılması gerekeni nazar-ı dikkate almayı insan için mümkün kılan, onun bazı öncüller elde etmesine aracı olan, bir melekedir.*”⁹¹

Teorik akıl ise insanın sonradan kazandığı bir kapasitedir. Farabi'ye göre “*Nazarî akıl, nefsin cevherinin tamlanarak bilfiil aklı bir cevher hâline gelmesini sağlayan yetidir. Bu aklın basamakları vardır. Bunlar; heyûlânî akıl, bilfiil akıl, müstefad akıldır.*”⁹² Örneğin “Bütün, kendi parçalarından büyüktür” bilgisi gibi bilgiler teorik aklın ürünüdür.

Farabi, bireylerin akıl seviyelerini üst düzeye çıkaracağı ve adaletli davranacağı yolun fomal ve informel eğitim yolu ile olacağını öngörür. Ona göre bu

⁸⁸ İbrahim Hakkı Aydın, *Farabi'de Bilgi Teorisi*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 27.

⁸⁹ Farabi, *El Medinetül Fazıla*, (Çev. Ahmet Arslan), Divan Kitap, İstanbul, 2015, s. 89.

⁹⁰ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 29.

⁹¹ Farabi, *Füsûlün Münteze*, (Çev. M. F. Neccar), Beyrut, 1986, s.54.

⁹² Farabi, *Uyûnu'l-mesâil*, (Çev. Mahmut Kaya), Felsefe Arşivi Dergisi, Sayı. 25, 1984, s. 203-212.

eğitimler sonucunda oluşan insanî akıl ile ilâhî aklın buluşması neticesinde ahlâklı ve adaletli davranan öznelere oluşacaktır. Bu öznelere bulunduğu toplumun da erdemli bir toplum olduğunu belirten Farabi, özne ve toplum ilişkisine önem vermiştir.

Düşünür, bir bireyin özne olabilmesi için belirli bir topluma üye olması gerektiğini belirtir. Ona göre bireylerin ulaşabileceği belirli bir seviye vardır. Bireyler bu seviyeye tek başlarına ulaşamaz; toplumsal dayanışmaya ve yardımlaşmaya ihtiyaç duyarlar. Bundan dolayı Farabi, nüfusun fazla olduğu şehirlerin diğer şehirlere göre daha yüksek kalkınma içinde olacağını belirtmiştir.

Farabi, özne ve toplum ilişkisinin anlaşılabilmesi için toplumsal yapıları ele alır. Toplumsal yapıların bireyin kişiliğinin oluşmasında önemli bir rol oynadığını belirten Farabi, toplumsal yapıları ikiye ayırır: kâmil ve kâmil olmayan toplum. Kâmil olmayan toplumlar, yerleşim yerlerinden uzak şekilde köyde yaşama durumudur. Kâmil toplumu ise düşünür, kendi içerisinde çok büyük, orta büyük ve küçük toplum olarak inceler. Şehir toplumları küçük toplumlara örnektir. Orta büyük toplum, belirli bir insan topluluğunun tek yönetim altında yaşadığı toplumlardır. Büyük toplum ise Farabi'ye göre gerçekte imkânsız olan tüm insanlığın tek yönetim altında birleştiği toplumdur. Farabi'ye göre bu toplum türleri içerisinde en uygulanabilir olanı, kâmil küçük toplumlardır. Ona göre kâmil küçük toplumların en temel özelliği bireylerin özgür iradeleri ile karar verme ve beraber yaşama kabiliyetlerinin olmasıdır. Bu bireylerde zorâki bir birliktelik olmadığını belirten Farabi, böyle bir durumda bu toplumun kâmil toplum olma özelliğini de kaybedeceğini belirtir. Buna göre devlet otoritesiyle bir araya gelme durumu kâmil toplum için yeterli değildir. Bireyler bunu kendi iradeleri ve rızaları ile gerçekleştirmelidir.

Farabi, erdemli toplumu oluşturan bireylerin kendi özgür iradeleri ile ve iyilikler gerçekleştirmek için bir araya gelmeleri gerektiğini belirtir. Bu erdemli toplumu oluşturan bireylerin öncelikli amaçları mutluluğa ortaklaşa ulaşabilmektir. Bunun için de yardımlaşma sürecini işletmeleri gerekir. Erdemli toplumu sağlıklı bir vücuda benzeten Farabi, organların birbirlerine yardım ederek hayatlarını devam ettirdiği gibi toplumlarında yardımlaşarak hayatlarını devam ettirebileceklerini savunmaktadır.

Son olarak erdemli toplum ve âdil özne düşüncesinin toplumsal hayattaki karşılığının belirlenmesi gerekmektedir. Böylece pratik-rasyonel eylemler de temellendirilmiş olacaktır. Kapitalist sistem içerisinde aklın araçsallaşması ve insanî aklın haz ve bencillik tarafından kolonize edilmesinden dolayı Farabi'nin istediği

insanî akıl ve ilâhî akıl buluşamayacaktır. Fakat erdemli toplum düşüncesi, erdemli firma, erdemli üniversite gibi düzeye taşınabilir. Tamamen kendi iradeleri ile, gönüllü ve yüksek ahlâklı kişiler, bir araya gelerek bu yapıları oluşturabilir. Örneğin erdemli ve bilinçli girişimciler, erdemlilik ahlâkına uygun bir firma kurup kendi çalışanlarını ve müşterilerini bu ilkeler çerçevesinde organize edebilir.

1.3.2.3. İbn-i MİSKEVEYH

Aristo'nun ahlâk ve adalet teorilerinden etkilenen Miskeveyh, 940-1030 yılları arasında yaşamıştır. Miskeveyh, *Tezhibü'l Ahlak* isimli eserinde Aristo'nun teorilerini özetlemiştir. O, ahlâk ve adaleti temellendirirken ilk önce insanî nefisten başlar. Nefsini bilen insanın ahlâkî ilkeleri daha kolay anlayacağını belirten düşünür; nefsin mahiyeti, kabiliyet, meleke ve onun amaçları üzerinde durur. Ona göre nefis, bedene ait bir cisim değil kendi özü ile bir değerdir. Çünkü nefsin fiilleri cismin fiilleri ile zıttır, onların aralarında bir benzerlik yoktur. Örneğin bir üçgenin üçgen olarak kaldığı sürece dörtgen formu almayacağı ancak nefsin aynı ânda farklı formlar alabileceğini belirtir. Miskeveyh, duygularımızla tam doğruya ulaşmamızın mümkün olmadığını hatta duyumsal hataları (düz çizginin eğri görülmesi gibi) akleden bir nefisle düzeltebileceğimizi savunur. Ona göre gerçeğe ulaşmanın tek yolu akıldır.⁹³

Miskeveyh, nefisle beden arasındaki ayrımı belirttikten sonra nefse ait eylemleri inceler. Nefsin önceliği kendine ait eylemleri ilim ve marifet yolunda kullanmak olduğunu belirten Miskeveyh, bunların oluşmasına neden olacak bedenî arzulardan da uzak durmak gerektiğini söyler. Bu noktada “Kişi, bedenî arzularının iyi veya kötü olup olmadığını nasıl bilecektir?” sorusu karşımıza çıkmaktadır. Ona göre bu sorun eğitim ile aşılr. Fazilete götürmeyen bedenî arzuları bilmek ve bunların kötü şeyler olduğuna dair bilgiye sahip olmak ancak eğitim ile olabilir.

Eğitim sürecinden geçen bireylerin kendi iradesiyle seçtiği ve yaptığı eylemler vardır. Bu eylemler: fiiller, kabiliyetler ve faziletlerdir. Bireyin isteyerek yaptığı eylem seçimleri iyi ve kötü fiiller olarak iki ayrılmaktadır. İyi fiiller bireyin çabası ile üretilirken kötü fiiller çabanın yanı sıra ihmal ve tembellik gibi nedenlerle üretilmektedir. Bu fiilleri gerçekleştiren bireylerin mutluluğu ise fiilleri, kendisinin

⁹³ İbn Miskeveyh, *Tezhibü'l Ahlak (Ahlak Eğitimi)*, (Çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

kâmil mânâda yapmasına bağlıdır. Kemâle ermeyen bireyler insanlıktan noksan kalacaktır.⁹⁴

Miskeveyh, nefsin kabiliyetlerini üç başlıkta inceler:

1. Aklî Kabiliyet,
2. Gadabî Kabiliyet,
3. Şehvî Kabiliyet.

Nefsin kendisiyle mevcudâtın hakikatini keşfettiği kabiliyet aklî kabiliyet, kendi düşmanlarının saldırılarından kendisini koruyan gadabî kabiliyet ve yeme-içme gibi hazları, arzuları karşılayan da şehvî kabiliyettir. Bu kabiliyetler ona göre bireyin mizacına, alışkanlıklarına ve terbiyesine bağlı olarak güçlenir veya güç kaybeder. Her bir kabiliyet diğer kabiliyetlere zıt ve tahakküm altına alma gayreti içerisindedir.⁹⁵

Miskeveyh üçe ayırdığı nefsin kabiliyetlerinin nasıl adaleti üreteceğini çok açık şekilde belirtir. Bu aynı zamanda pratik-rasyonel eylemler için örnektir. Ona göre aklî kabiliyetler mütedil olur ve aşırılıklara yönelmez. Gerçek bilgiyi elde etme gayretinde olan bu kabiliyet, Miskeveyh'e göre ilim faziletini üretir ve bunu hikmet takip eder. Aklî kabiliyette olduğu gibi şehvî kabiliyetin de hareketi mütedil olur, aklî melekeye uyar ise o zaman ortaya iffet çıkar ve bunu cömertlik takip eder. Son olarak gadabî kabiliyetlerin de hareketi mütedil olur, aklî kabiliyetleri takip eder. Düşünüre göre gadabî kabiliyet, sabır fazileti doğurur ve onu şecâat takip eder. Tüm bu kabiliyetler kendi sınırlarını aşmadığı zaman ortaklaşa olarak adaleti netice vereceklerini söyleyen Miskeveyh, tüm kabiliyetlerin ürettiği iffet, hikmet, şecâat ve adaletin pratik-rasyonel eylem tarzlarını ortaya koyacağını ifade eder.

O, nefsin kabiliyetlerinden oluşan adalet ve fazilet boyutunu netleştirdikten sonra oluşan faziletlerin de altını doldurur. Hikmet faziletini; zekâ, hatırlama, akletme, hızlı anlama ve kolay öğrenme ile iffet faziletini; hayâ, sükûnet, sabır, cömertlik, kanaat, yumuşaklık, intizam, vakâr ve takvâ ile şecâat faziletini; onur, himmet, sebât, şehâmet gibi değerler ile doldurur. Miskeveyh, kabiliyetler sonucunda doğan adaletin altında ise şu değerlerin olduğunu belirtir: dürüstlük, sevgi, şefkat, eşitlik, iyi ortaklık, iyi yargı, ibadet, kötülüğü bırakma, cimriliği terk, aşağılık işlerden kaçınma ve Allah'a yönelme.⁹⁶

⁹⁴ İbn Miskeveyh, s. 21.

⁹⁵ İbn Miskeveyh, s. 23.

⁹⁶ İbn Miskeveyh, s. 33.

Miskeveyh adaleti, ifrat ve tefrit arasında bir orta yol olarak neticelendirir. Ona göre orta yol, eşitliği ve îtidâli sağlayarak adaleti sonuçlandırır. Düşünür bu adaletin iki insan arasında nasıl sağlanacağını da açıklar. Buna göre adaleti sağlayabilmek için eşitlik ilkesine başvurulmalıdır. Eşitlik malların taksiminde, alışveriş gibi iradî muamelelerde ve haksızlık olan şeylerde sağlanabilirse adalet gerçekleşmiş olur.⁹⁷

Pratik-rasyonellik kapsamında bireylerin muhtaç olduğu ilke adalettir. İnsanların; dini, milleti ve statüsü ne olursa olsun sosyal hayatta muhtaç oldukları en önemli değer adalet kavramıdır. Miskeveyh, adaletin pratik-rasyonel eylemlerde ifrat ve tefritten kaçınıp orta yol ile bulunması gerektiğini savunur. Orta yolu bulma süreci ona göre yoğun şekilde akıl yürütme, irade kontrolü ve bilinç ile olacaktır.

1.3.2.4. John LOCKE

John Locke, 1632 yılında İngiltere'nin Wrington şehrinde dünyaya gelmiştir. 1704 yılında ölmüştür. Ortaya attığı felsefi düşünceler ile liberalizmin doğuşuna zemin oluşturmuştur. Doğa durumunda⁹⁸ eşitlik ve özgürlüğü temel değer olarak ele almıştır. Eşitliği karşılıklı olarak ve diğerinden fazla kullanmamak olarak sınırlarken özgürlüğü ise doğa yasaları çerçevesinde istediği davranışlarını yapma ve mallarını kullanma ile sınırlandırmıştır.⁹⁹ Burada belirtilen doğa yasası akıldır. Bu bakış açısı tamamen rasyonalist bir yorumdur.

Locke, bireylerin amaçlarını elde etme çabasında rasyonel olduklarını kabul etmektedir. Bireysel amaçları elde edebilmek için evrensel koşullar ortaya atmıştır. Bunlar: hayat, sağlık, hürriyet ve mallardır.¹⁰⁰ Rasyonel kabul edilen bireyler, bunları koşul ve araç olarak kullanmaktadır. O, doğa durumu kavramına Hobbes'ten farklı bakmaktadır. Ona göre doğa durumu herkesin herkesle savaş durumunda olduğu durum değil akıl tarafından idare edilen bir doğa yasasıdır. Akıl, tutku ve arzuların hizmetçisi değil doğanın hâkim ilkesidir. Örneğin akıl; herkesin eşit ve bağımsız olduğunu, bir başkasının sağlığına, özgürlüğüne ve malına zarar verilmemesi gerektiğini öğretir.¹⁰¹ Buradan şunu anlayabiliriz; bireyler amaçlarına ulaşmada belirli

⁹⁷ İbn Miskeveyh, s. 125.

⁹⁸ Doğa durumu: bir kurgu olarak kabul edilen uygarlık ve devlet öncesi durumdur. (Yavuz Kılıç, "Hobbes, Locke ve Rousseau'da Doğa Durumu Düşüncesi", **Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi**, Cilt. 2, Sayı. 2, 2015, ss. 97-117.)

⁹⁹ Uğur Köksal Odabaşı, "Liberalizmin İlk Temsilcisi: John Locke", **Sanat Dergisi**, Sayı. 32, 2018, ss. 73-80.

¹⁰⁰ John Locke, **Hükümet Üstüne İkinci Tez**, 3. Baskı, (Çev. Aysel Doğan), İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2011, s. 119.

¹⁰¹ Locke, 2011, s. 122.

kuralların varlığını kabul edecektir. Bu kuralların temeli başkalarının haklarına zarar vermemektir. Fakat amaçlara ulaşmada kullanılacak aracın seçiminde ise rasyonel verimlilik düşüncesi devreye girecektir. Locke, burada akılı da devreye sokarak bireylerin amaçları için birbirlerine baskı kurmayacağını belirtmiştir. Aynı zamanda kuvvet ve hilenin üzerinde aklın sınırlamalar getireceğini düşünmektedir. Örneğin tüketiciler satın alma kararları verirken faydacı ve rasyonel davranmaktadır. Bu davranışlarının üzerine akıl ile gelen sınırlamalar ile düzen sorunu en aza indirgenmiş olacaktır. Burada akıl, bilişsel süreç ile takınılan tavırlar sonucunda toplumun istikrarını sağlamaktadır.¹⁰² Sonuç olarak bireylerin eşit ve bağımsız olduklarının kabulü yanında diğerinin haklarını tanıma ile kendi birincil çıkarlarını fedâ edecekleri konusunda karşılıklı bir yükümlülüğün kabulü gerçekleşmiş olur.

Locke'un faydacı temelle oluşturduğu çıkarların özdeşliğinde, bireylerin amaçları farklı olmasına rağmen bir kişinin bir başkasının amacına aracı olması, karşılıklı avantaj olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁰³ Bu duruma örnek, iş birliği ve mübadele mekanizmasıdır. Bu konuda ilk değerli çalışma, Locke'un kaleme aldığı *Sivil Yönetime Dair İkinci Tez* adlı eserindeki mülkiyet konulu başlıktır. Bu çalışma klasik doktrinin temellerini oluşturmasının yanında emek değer teorisini de ortaya koymaktadır.

Emek değer teorisi bağlamında özel mülkiyetin savunusu da gerçekleşmiş olmaktadır. Çünkü insan emeğinin somut hâli, özel mülkiyettir. İnsan kendi emeğini mal (veya hizmete) kattığında o mal kendisinin özel mülkiyetine dönüşmekteydi.¹⁰⁴ Locke'a göre bunun şartları; standartların aynı olması, adaletin ve rasyonel bireylerin bunu kabul etmesidir. Bunun yanında mübadelenin şartlarını da sıralamaktadır: Avantaj durumu oluşmalı; baskı olmamalı, herkesin özgür olduğu, benzerleri ile eşit temelde alışverişlerin olması gerekmektedir.¹⁰⁵ Bu şartların sağlandığı durumda mülkiyet dağılımı ve mübadele ortamı âdil olacaktır. Bunun sonucunda ise mal ve hizmetler, somutlaşan emeğin oranında mübadele edilecektir.

John Locke'un emek ile değeri ilişkilendiren düşüncelerine değinmeden önce mülkiyetin önemine bakmak gerekir. O, toplumun oluşumunda mülkiyetin önemini şöyle ifade eder: “İnsanların devletlerde birleşmelerinin ve kendilerini yönetim altına

¹⁰² Parsons, 2015. s. 130.

¹⁰³ Parsons, 2015. s. 135.

¹⁰⁴ John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme; Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, 2. Baskı, (Çev. Fahri Çakıcı), Ebabil Yayınları, Ankara, 2012, s. 130.

¹⁰⁵ Parsons, 2015. s. 132.

koymalarının asıl ve ana amacı, kendi mülkiyetlerinin korunmasıdır."¹⁰⁶ Mülkiyet kavramını ise şöyle açıklamaktadır: "...toplayan kişi bu nedenle meşe palamudu ya da elmada bir mülkiyete sahiptir: Bunlar toplandıkları anda onun mallarıydı."¹⁰⁷ Bu tanımlama sadece serveti değil daha geniş olarak yaşamı ve özgürlüğü de kapsar. Aynı zamanda emek içerdiği için değeri de içine alır. Bu çıkarım ile emek değer teorisi meşrûiyetini kazanır. Buna göre insanın bir şeyi değerli kılması, emek harçayarak kendi mülkiyetine almasıdır. Değerli olan şey, çiftçinin kendi alın teri ile kendi tarlasını işlemesi ve onu kullanabilir hâle getirmesidir. Bu ancak emek ile mümkündür. Locke, bu durumu şöyle ifade eder: "*Bir şeyi doğanın içinde muhafaza ettiği ortaklaşa durumdan çekip çıkararak emek ile, bu şey; kendisi için cefâ çekmiş bu kişinin mülkiyeti hâline getirilir.*"¹⁰⁸ Locke'a göre yeryüzündeki her şeye değer farklılığı koyan emektir. Ekilmiş bir dönüm toprak ile aynı toprak üzerinde çiftçilik yapılmaksızın ortaklaşa duran bir dönüm toprak arasındaki fark, bu kişinin emeğinin ıslahıyla oluşur.¹⁰⁹ Dolayısıyla ona göre emek; herhangi bir değere güçle sahip olacak olan toprağın üzerine, değer en büyük kısmını koyar. Toprağın bütün yararlı ürünlerinin en büyük kısmı emek ile elde edilir çünkü bir dönümlük toprağın buğdayından elde edilen bütün saman, kepek ve ekmeğin aynı verimlilikte olup da boş kalan bir dönümlük toprağın ürününden daha değerli oluşu tümüyle emeğin sonucudur.¹¹⁰ Buna göre bireyin kendisinin üstünde emek harcadığı şeyi kendi temellüküne alıp istediği gibi kullanma hakkı vardır. Bu kullanma hakkının dayanağı, emek vererek şekillendirdiği şey için ona kişiliğinden bir şeyler katarak onu üretmiş olmasıdır. Emek-değer ilişkisinin oluşması, bu süreç sonunda mülkiyetin bir nevi bireyin kendi ürettiği malların bir parçası olmasıdır.

Locke' un ortaya attığı emek değer teorisinde emek ile elde edilen mülkiyete bir sınırlama da getirilmiştir. Mülkiyet edinmede insanların nerede duracağını doğa yasası belirleyecektir.¹¹¹ Locke, hiç kimsenin zararına olmaksızın bir mülkiyet edinme ölçütü belirlemiştir. Bu ölçüt; hebâ etme, yeterlilik ve görünür emek olarak sınırlandırılmıştır.

¹⁰⁶ Locke, 2012, s. 132.

¹⁰⁷ Locke, 2012, s. 35.

¹⁰⁸ Locke, 2012, s. 73.

¹⁰⁹ Locke, 2012, s. 52.

¹¹⁰ Locke, 2012, s. 54.

¹¹¹ Locke, 2012, s. 43.

Locke, hebâ etme sınırlamasını şöyle ifade eder: “...yaşamsal yarar sağlayan herhangi bir şeyin içine çürümeden önce bu miktardaki emeğiyle mülkiyet yerleştirebilir. Bunun ötesindeki her şey kişinin payına düşenden fazladır ve başkalarına aittir. Hiçbir şey Tanrı tarafından insanın çürütmesi ya da yok etmesi için yapılmamıştır.”¹¹² Bunun yanında takas yolu ile malı koruma yolunu da şöyle belirtir: “Doğanın ortaklaşa sağladığı bu güzel şeyleri (daha önce söylendiği gibi) kullanabildiği kadarında bir hakka ve kendi emeğiyle etkide bulunabildiği her şeyde bir mülkiyete sahipti: ... Bunlar toplandıkları anda onun mallarıydı. Bunları sadece çürümeden önce kullanmak zorundaydı; aksi takdirde kendi payına düşenden fazlasını almış ve diğerlerinden çalmış olurdu. ... Yine kişi bir haftada bozulacak erikleri bütün bir yıl boyunca yemek için iyi kalabilecek fındıklara fedâ ettiğinde onlara zarar vermiş sayılmazdı çünkü hiçbir şey kendi ellerinde kullanışsızlıktan telef olmadığı sürece ortaklaşa stoku hebâ da etmiş sayılmazdı, ...”¹¹³

Diğeri ise yeterlilik sınırlamasıdır. Locke bu ölçütü de şöyle açıklamaktadır: “... Emek, emekçinin tartışılmaz mülkiyeti olduğundan ötürü en azından başkaları için de yeterli miktar ve nitelikte ortaklaşa şeyin kaldığı yerde, kendi emeğini bir kez katan dışında hiçbir insan bu şeye ilişkin bir hak iddia edemez.”¹¹⁴

Son sınırlama ise emek sınırlamasıdır. Bu sınırlamayı ise Locke şöyle açıklar: “Kişinin kendi bedeninin emeği ve kendi ellerinin işi, diyebiliriz ki tam anlamıyla kendisindedir. Doğanın sağladığı ve kendi içinde muhafaza ettiği şeylerden, insan; kendi emeğini kattığı ve kendi özüne ait olan bir şeyleri onunla birleştirdiği şeyi, bu durumun dışına çekip çıkarır ve bu yolla bu şeyi mülkiyeti hâline getirir.”¹¹⁵

1.3.2.5. Immanuel KANT

Alman felsefesinin ve aydınlanmasının kurucu isimlerinden biri olan Kant, 1724 ile 1804 yılları arasında yaşamıştır. O, genel kuramlarını ahlâk yasaları üzerine kurmuştur. Kant, özgürlük ile ahlâk kuramları arasında bir ilişki gördüğü için özgürce yapılan eylemleri ahlâkî eylemler olarak görmüştür.¹¹⁶ Faydacı rasyonelliği içeren teorilerden uzak duran Kant, pratik-rasyonelliği inceler ve temellendirir. O, ahlâkî

¹¹² Locke, 2012, s. 44.

¹¹³ Locke, 2012, s. 57.

¹¹⁴ Locke, 2012, s. 41.

¹¹⁵ Locke, 2012, s. 40-41.

¹¹⁶ Mesut Yıldız, “Devlet ve Hukuk Bağlamında Hobbes, Rousseau ve Kant’ta Özgürlük Sorunu”, *Kaygı Dergisi*, Sayı. 2, 2002, ss. 1-7.

eylemleri fayda ve çıkar amaçlarından ayrı tutup “görev” olarak yapılması gereken eylemler olarak görmektedir. Böylece, düşünür öncelikle eylemin baş aktörü olan bireyi amaç olarak konumlandırarak bireyin araçsallaştırılmasının önüne geçilmiş olacağını söyler. Bireyi toplumsal gelenekten soyutlayan Kant, pratik-rasyonel eylemleri temellendirirken bireyin aklını, iradesini, eğilimlerini ve duygularını sürece dahil etmektedir.¹¹⁷

Kant’ın temel düşüncesi bireyi araçsallaştırmaktan kurtaran ve yeniden amaç yapacak bir sistemin inşâsıydı. Düşünürün bu önerisi sonradan birçok düşünürün teorisine çıkış noktası olmuştur. Özellikle Habermas bu sistem önerisine toplumsal değerleri ve ilkeleri dahil etmiştir. Böylece Kant’ın önerisinden yola çıkarak Habermas, meşrûiyetini toplumsal konsensüsten alan politik ve ekonomik sistem üretmeyi planlamaktadır.¹¹⁸

Kant’ın, pratik-rasyonellik teorilerinde bireyi bir amaç olarak merkeze koymasının sebebi insanın maddî değerler ile ölçülemeyeceğini savunmasıdır.¹¹⁹ Burada eylemlerin baş aktörü olan insanlar için Kant, eylemleri, onların sonuçlarını dikkate alarak ve almayarak yapılan eylemler olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre kendi sonucu dikkate alınarak yapılan eylemler “hipotetik imperatif” ve çıkacak sonuca bakmadan yapılan eylemler “kategorik imperatif” eylemlerdir.¹²⁰ Örneğin esnafın para kazanması “hipotetik imperatif” eylem iken yalan söylememe eylemi ise “kategorik imperatif” eylemdir.

Kant’ın bahsettiği eylemleri pratik-rasyonellik bağlamında bir firma özelinde düşünecek olursak firmalar iki tür eylemi de dikkat almalıdır. Firma yöneticilerinin ortakların kazancını artıracak önlemleri alması gibi yönetim sürecini şeffaf yürütmesi ve kendi ortaklarına şeffaflık gereği doğru bilgi aktarması yine bu iki eylem türünü sürece dahil etmesi demektir.

Kant, bireylerin kendi içinde saygıyı amaç edinmelerini ahlâk olarak tanımlamıştır. Buna göre o, mutluluk gibi bir amacı ahlâk kapsamında

¹¹⁷ A. Can Şensazlı, **Rasyonel Bireylerin İktisadi Eylemlerinde İktisadi Tercihlerini Belirleyen Faktörlerin Araştırılması (Doğu ve Batı Düşünürlerinin Düşünceleri Çerçevesinde)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2019, s. 33.

¹¹⁸ Bünyamin Duran, “Hegemonik Rasyonelleşme-Sekülerleşmeye Bir Alternatif: Habermasyan İletişimsel-Rasyonelleşme”, **1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi Bildiriler Kitabı**, Edit. Abdulkadir Buluş, Mehmet Birekul, Fatih Kaleci ve Can Alkın, Konya Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2019, s. 110.

¹¹⁹ Immanuel Kant, **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, (Çev. İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2015, s. 41.

¹²⁰ Duran, 2019. s. 112.

değerlendirmemektedir. Böylece ahlâk, arzular ve istekler gibi bireylerin belirli bir zamanda sahip olduğu ampirik varsayımlara dayandırılmaz. Çünkü bunlar Kant'a göre değişkendir.¹²¹

Kant'ın akıl konusuna bakışı da bizim için önemlidir. Faydacı gelenek; akıllı, tamamen araçsal olarak ele almıştır. Araç olan bir akıl, bireylerin amaçları için araçları belirlemede bireylere yardımcı olmaktadır. Hume'a göre arzuların kölesi olan akıl, Hobbes'e göre arzuların öncüsüdür. Kant aklın bu şekilde ikinci planda kalmasını eleştirmektedir. Ona göre akıl tutkuların kölesi değildir. Eğer böyle olsaydı kendi iç güdülerini takip eden bireylerin daha iyi bir seviyede olması gerekirdi. Kendi akıl düşüncesi, saf pratik akıl olan Kant'a göre akıl, araçsallıktan uzaktır.¹²²

Immanuel Kant, pratik-rasyonelliğin temelini oluşturan akıl kavramını detaylı şekilde ele almıştır. Yukarıda belirtildiği gibi akıl ile ilgili fikirleri diğer düşünürlerden ayrılmıştır. Ona göre salt pratik akıl, pratik-rasyonelliğin özüdür. İyi olanı sadece iyi olduğu için yapmak salt pratik akıllı tanımlayan en güzel ifadedir. Buna göre pratik-rasyonel davranış iyi olanı hiçbir menfaat beklemeden sadece iyi olduğu için yapmaktır. Burada bireylerin kendi gerekli amaçlarını üstün ahlâk ilkesiyle gerçekleştirmesi gerekmektedir. Kant, üstün ahlâk bilincini; ahlâk, özgürlük ve akıl üzerine inşâ etmektedir. Pratik-rasyonellik, akıl ve ahlâkın beraber bulunması ile ortaya çıkmaktadır. Öz olarak akıllı ve ahlâklı davranmayı birleştiren pratik-rasyonellik, Kant'ın ortaya attığı üstün akıl anlayışı ile örtüşmektedir. Arzuları için yaşayan ve onların kölesi olan araçsal aklın yerine pratik akıllı koymuştur.¹²³

Kant'ın kısaca değindiğimiz düşünceleri ile ilgili en kesin eleştiriyi Hegel yapmıştır. Hegel'e göre Kantçı etiğin birçok eksikleri vardır. Özellikle Hegel tarafından ahlâkî bireyin tarihsel ve toplumsal gerçeklerden soyutlaştırılması eleştirilmektedir. Ona göre birey, kendi tarih ve kültürü ile şekillenen somut bir varoluştur ve kendi dünyasında bir çevre ile bağlantılı şekilde yaşamaktadır. Rasyonel olan birey eğer bu bağlantılardan koparılsa boş bir birey olacaktır. Hegel aynı zamanda bireyin kendi kendine ortaya koyduğu evrensel ilkeleri, gelenek ve kültürden

¹²¹ M. J. Sandel, **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, Altıncı Baskı (Çev. Mehmet Kocaoğlu), Eksi Yayınları, Ankara, 2018, s. 150.

¹²² Sandel, s. 164.

¹²³ Immanuel Kant, **The Metaphysic of Ethics**, Third Edition, Tr. J. W. Semple, Edinburgh, 1886. s. 39-45.

kopuk şekilde belirlediğinden dolayı onun pratik bilgileri sağlamayacağını belirtmiştir.¹²⁴

Bu eleştirileri dikkate alan Habermas, Kantçı etiğin eksiklerini tamamlayıp ahlâkî etiği ortaya koymuştur. Ona göre iletişim ve konsensüs eylemleri ile biçimlenen rasyonellik ve bireysellik temelinde, ahlâk ve etik uzlaşabilecektir.

Sonuç olarak kendi arzularının kölesi olan ve kendi faydasını artırmayı amaçlayan insan modelinin yerine akli ön planda tutan ve ilkeli davranışları esas alan Kant, pratik-rasyonel davranışlar için akli temellendirmiştir.

1.3.2.6. Emile DURKHEIM ve Toplumsal Dayanışma

Emile Durkheim (1858-1917), rasyonelleşme olgusunu, bilinç felsefesinden çıkararak sosyal bütünleşme bağlamında toplumsal dayanışma teorisiyle temellendirmiştir. Toplumsal dayanışma teorisi, mekanik ve organik dayanışma şeklinde sınıflandırılarak incelenmiştir.¹²⁵ Bu dayanışma ahlâkî Durkheim' e göre ahlâkî bir olgudur. Ahlâkî olgular ölçülemediği için de bu ahlâkın görüldüğü yer; gelenek ve kanunlardır. Ona göre:

Mekanik dayanışma: Modern öncesi toplumlarda,

Organik dayanışma: Modern toplumlarda görülmektedir.

Bu dayanışma türlerinin ortak noktası, kendilerine hukuk sisteminde yer edinmesidir.

Mekanik dayanışma: İlkel toplumlarda ceza hukukunda,

Organik dayanışma: Dayanışma temelli toplumlarda medeni hukukta yer edinmiştir.¹²⁶

Durkheim, bu ayrıma gitme sebebini büyü bozumuna giden süreçte uygulanan hukuk sisteminin geldiği noktayı göstermek olarak ifade etmiştir. Bu evrilme, ilkel toplumlardaki geleneğe karşı gelme üzerine kurulu ceza sisteminden modern toplumlardaki özel mülkiyeti korumayı amaçlayan medenî hukuka geçiş ile gerçekleşmiştir.¹²⁷ İlkel toplumlarda ceza, hatadan vazgeçme müeyyidesi iken modern toplumlarda zararın tanzimi olmuştur. Buradaki değişme, menfaatin sağlanması olarak

¹²⁴ G. W. F. Hegel, **Bütün Yapıtları (Seçmeler)**, (Çev. Hüseyin Demirhan), Onur Yayınları. Ankara, 1976, s. 59.

¹²⁵ Emile Durkheim, **The Division of Labour in Society**, (Çev. W. D. Halls), The Macmillan Press, İngiltere, 1984, s. 30.

¹²⁶ Durkheim, s. 24.

¹²⁷ Durkheim, s. 299.

karşımıza çıkmaktadır. İlkel toplumlarda mülkiyet kutsala dayanırken modern toplumda profanlaşmıştır. Böylece mülkiyet kavramı kutsaldan alınmıştır. Bu kopuşların en önemli sorunu sözleşme kurulmalarında görülmektedir. Modern hukukta iki tarafın oluşturduğu sözleşmede tarafların bağlayıcılığının meşrûiyeti ne olacaktır? Buradaki bağlayıcılığı yaptırımlar sağlamaktadır. Özellikle Spencer, bu konuda, akli dışlayıp onun yerine bireysel çıkarları yerleştirmiştir. Hukukta olduğu gibi, toplumu oluşturan dayanışma modeli de akıl ile kurulamazdı. İş bölümü dediğimiz endüstriyel dayanışma bunu sağlamaktadır.¹²⁸ Durkheim ise buna karşı çıkmaktadır. Ona göre toplumsal birlik sadece endüstriyel dayanışmaya indirgenemez. Çıkar üzerine kurulu ilişkiler sadece iş sürecinde karşımıza çıkmaktadır, iş bittikten sonra bu ilişki de bitmektedir. Böyle bir ilişkide taraflar birbirlerine bağlılık hissetmeyecektir. Ahlâkî bir sorumluluğun olmayacağı böyle bir ortamda, olması gereken dayanışmadır. Organik dayanışma da mekanik dayanışma gibi, değerler ve normlar tarafından korunmalıdır. Durkheim'e göre iş bölümüne dayanan sistem, bütünleşme sorunu yaşayacak ve sonunda anomi ile karşılaşacaktır.¹²⁹

Anomi sürecine giren toplumlarda en belirgin sonuç intihar oranlarının artmasıdır.¹³⁰ Faydacı geleneğin ortaya attığı refah düzeyi arttıkça mutluluk artmaktadır tezi böylece çürümektedir. Refah düzeyi arttığında intihar oranlarının da arttığı ampirik olarak ispatlanmıştır. Durkheim'in faydacı sistemin karşısında durmasının nedeni, uygulanan sistem sebebiyle insanların mutluluğunun azalacağı gibi sosyal dayanışma ve bütünleşmenin de engellenecek olmasıdır.

1.3.2.7. Max WEBER

Weber'in (1864-1920) 'Protestan asketizmi' dediği metodik hayat anlayışı pratik-rasyonelliğin en güzel örneğidir.¹³¹ Ona göre Protestan etik, kapitalizmin gelişmesinde son derece dinamik bir rol oynamıştır.¹³²

Weber; modern kapitalizmin ortaya çıkışını, toplum hayatının ve ekonomik sistemin rasyonelleşmesiyle ve Hristiyanlığın reform geçirip Protestan ahlâkının yerleşmesiyle ortaya çıktığını vurgular. Burada Katolik ahlâkın yerleşmeme sebebini

¹²⁸ Duran, 2017. s. 99.

¹²⁹ Habermas, 1984, s. 116.

¹³⁰ Türkiye'de yapılan çalışma: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117688>

¹³¹ Ahmet, Y. Çamlı, "Talcott Parsons'ın Düşüncesinde Pratik-Rasyonellik Tasarımı", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020 9(17), ss. 202-208.

¹³² Max Weber, **The Religion of China**, Edit: G. Roth And C. Wittich, Tr. H. H. Gerth, The Free Press. 1968, s. 226.

ise onun özünde irrasyonel davranışları barındırması olarak gösterir. Protestan ahlâkta ise tam aksine rasyonel davranışlar olacak şekilde, herkes kendisinin rahibi oluyor ve bireyin kendi seçilmişliğini sürdürebilmesi için sürekli kendisini kontrol etmesi, sonuna kadar kendisinin doğruluktan şaşmaması ve kendi kararlılığını sürdürmesi gerekiyor. Aynı zamanda Protestanlık'ta iyi kul olmanın yolu, günah işledikten sonra tövbe etmekten değil, Tanrı'nın nasip ettiği meslekte çalışıp çile çekmekten geçiyor. Bu sebat ve kararlılığın kurumsallaşması; “sürekli başarı”, “meslekte sebat” ve “daima en fazla kârı elde etme” gibi tutum ve davranışları yükselen toplumsal değerler hâline getiriyor.¹³³

Protestan ahlâkı ile yaşanan bir dinin nasıl rasyonel davranışlara dönüştüğü ve modern kapitalizmi destekler hâle geldiği en temel sorudur. Weber'e göre dinî değerler, iktisadî hayatta kurucu ve oluşturucu olmaktan çıkıp meşrûlaştırıcı ve destekleyici bir yapıda olursa bu beklenen bir sonuçtur. Bu ahlâkî kültür ile yaşayan dindâr bir insanın sahip olduğu iç disiplin ve Tanrı'ya karşı yükümlülük duygusu, ekonomik sistemin ihtiyaç duyduğu rasyonel çalışmayı ve yapılacak katkıyı onun bir ibadet gibi algılamasını sağlayacaktır. Bundan dolayı Protestanlığın toplumsal ve ekonomik hayatla ilgili temel vurgusu bu doğrultudadır.¹³⁴

Weber, Avrupa'da kapitalizmin tarihsel gelişimini ve kendine özgü bir toplumsal biçimlenme olarak kuruluşunu, en önemli eserlerinden biri olan *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde ayrıntılı olarak tartışmaktadır. Weber bu çalışmasında dinsel faktörlerin ekonomik bir düzenleme biçimi olarak kapitalizmin oluşumu üzerindeki etkilerini incelemektedir. Ona göre, tarihsel-sosyolojik bakış açısıyla, kapitalist sistemin oluşumunun açıklaması ile sistemin işleyişinin açıklaması arasında ayırım yapmak gerekir. Weber, bu ayırım ile, örneğin bugün için bir sanayi işletmesinin başında bulunan bir kişinin dinî inancının çok önemli olmadığını ancak sistemin tarihsel olarak kuruluşu aşamasında dinsel etkenlerin ve güdülenmelerin önemli olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁵

Weber yapmış olduğu kapitalizm analizinde, yöntemsel olarak bireylerin toplumsal eylemleriyle bireylerin onlara yükledikleri anlam arasında ilişki kurmuştur. Bu çerçevede bireylerin ekonomik tutum ve davranışları üzerinde etkili olan dinsel

¹³³ Elibol, s. 99.

¹³⁴ İshak Torun. “Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu”, **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt. 8, Sayı. 15, 2008. ss. 14–34.

¹³⁵ Gerth, s. 190.

motifleri incelemiştir. *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışmasında Weber, ilk olarak ideal bir tip olarak kapitalizmin tarihsel kavramsallaştırmasından bahseder. Daha sonra Protestan ahlâkı anlayışı ile kapitalizmin anlayışı arasında önemli bir ilişki olduğunu analiz eder. Max Weber, bu düşüncesini Avrupa’da Protestanlar’ın ve özellikle bazı mezheplerin ekonomik bakımdan önemli düzeyde bir servete sahip olmaları ile güçlendirir. Ona göre, Avrupa’da Protestanlar, Katoliklerden daha fazla işe, sermayeye ve de bilimsel ve teknik açıdan daha yüksek bir eğitim düzeyine sahiptirler. Sonuç olarak kapitalizmin bir yaşam biçimi olarak kurulmasında Protestan ahlâkının etkisi büyüktür.¹³⁶

Protestanlık mezhebinin kalvinizm, methodism, pietism ve bapizm olmak üzere dört eğilimi vardır. Weber, Protestan ahlâkı olarak adlandırdığı kavramı daha çok Protestanlığın Calvinist eğilimine dayandırmaktadır.¹³⁷ Calvinist eğilime göre birey, mantıksal bir değerlendirme ile değil psikolojik bir eğilimle günahlarından kurtulmak adına Tanrı için çalışmayı tercih etmiştir. Bu eğilime sahip bireylerin dünyevî hazları ve lüksü reddederek çalışmaları, toplumsal yaşamın ve ekonomik örgütlenmenin temel motifini oluşturmuştur. Bireyin toplumsal eylemini etkileyen bu motifler, Avrupa’da kapitalizmin oluşumu için gerekli sermayenin birikimine neden olurken ekonomik gelişmeyi de etkilediği düşünülmektedir.

Weber, incelemelerinde somut sonuçlar elde etmiştir. İlk olarak bu tarikatlar, dünyayı kendi algılayışlarına bağlı olarak bir meslek ahlâkı geliştirmiştir. Weber, bu meslek ahlâkının kapitalizmin gelişmesine kaynaklık ettiğini ileri sürmüş ve kapitalist ruhu oluşturmada din ile ekonomi arasında ilişkinin olduğunu belirtmiştir. Kapitalist ruhun karşıtı gelenekçiliktir. Gelenekçilik insanın para kazanmasını amaç olarak görmediği ve onun alıştığı gibi yaşamasını seçtiği bir tutumdur. Protestan meslek ahlâkında ise insan, kendi mesleğinden başka bir şey düşünmemekte ve ibadet eder gibi kendini tamamen kendi mesleğine adamaktadır.

Weber, bireylerin kendi eylemlerine verdikleri anlamı Protestan ahlâkı ile açıklarken Protestan ahlâkı ve kapitalizm arasında nedensel bir ilişki kurmaktadır. Düşünür, bu ilişkiye dayanarak *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm Ruhu* adlı kitabında din ile ekonomi (kapitalizm) arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. Weber’in sosyo-ekonomik realiteleri bu şekilde dine indirilmesi birtakım eleştirilere mâruz kalmasına neden olmuştur. Onun eleştirilmesinin temelinde, sosyal olan ile

¹³⁶ Gerth, s. 200.

¹³⁷ Gerth, s. 75.

somut olanın bilimsel bir görünüm formunda gösterilmemesi vardır. Weber, bu eleştiri karşısında sosyal olguları oluşturan faktörlerin çok yönlü olduğunu belirterek sürecin zorluğundan bahsetmiştir. O, sosyal olguları ele alırken meseleyi hem anlamaya hem de yorumlayıp nedenselliğini ortaya koymaya çalıştığı için olgulara çok yönlü bakmıştır.

Weber'e yöneltilen bir başka eleştiri ise Protestanlığı kapitalizmin tek itici gücü olarak görmesidir. Aslında Weber ne tamamen materyalist düşünceye zıt ne de tamamen salt dinsel bir düşünür olmuştur. Bu yönüyle tek itici güç olarak sadece Protestanlık ahlâkını almamıştır diyebiliriz. Weber eleştirilerin aksine sosyal olayları açıklarken kullandığı din analizlerinde sadece Hıristiyanlığı (Protestanlığı) değil Müslümanlığa kadar tüm evrensel dinleri ele almıştır.

Weber analizlerinde şu iki soruya cevap aramıştır.

1- Dinlerin ahlâksal ilkeleri ekonomik gelişim ve değişimlerde nasıl ve ne oranda etkili olmuştur?

2- Batı dünyasındaki kapitalist gelişmelerde, ileri ve gelişmiş bir kapitalist düzenin kurulmasında Hıristiyanlığın yorumu ve ahlâkının özel ve ağırlıklı etkisi nedir?

Kapitalist gelişmeyi teşvik eden Protestanlığa bakacak olursak dünyada nimetleri artırma görevinin İncil'de insana verildiği ve günahlardan kurtulmanın tek yolunun iyilik yapmak olduğu belirtilmiştir. Max Weber'e göre bu yaklaşımlar kapitalist düşüncenin yükselişini sağlamıştır. Weber, Çin ve Hindistan dinlerinde bu bakış açılarının olmadığını, bu dinlerin mistik, içe kapanık ve âdeta dünyadan uzaklaşan bir tarzının olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı bu toplumlarda kapitalist gelişme çok zor olmuştur.

Kapitalist düzen içerisinde uygulanan modern ekonomi modeli tamamen rasyonalizasyon sürecidir. Bu rasyonalizasyonda dinin yeri tüm toplumlarda çok önemlidir. Mesela İncil'de dünya nimetlerini artırma olgusu kapitalist ekonominin dinsel ruhudur ve kitlelere meşrûiyet motivasyonu vermektedir. Bu görevin herkese verilmesi insanların da ekonomik gücü ele geçirmesi demektir. Bu bakış açısının olmadığı toplumlarda modern kapitalizm formasyonu oluşmaz.

Sonuç olarak din-ekonomi ilişkisi Weber'e göre kapitalist ruhun dinamosudur. Bu ilişki modern kapitalizmin doğuşuna neden olmuştur. Modern kapitalizmin toplumlarda yer edinmesine kaynaklık eden argümanların ve unsurların bilinmesi tüm sürecin daha iyi anlaşılması için gereklidir.

1.3.2.8. Max HORKHEİMER ve Theodor ADORNO

Max Horkheimer 1895 ile 1973 yılları arasında yaşayan önemli bir sosyal bilimci ve filozoftur. Frankfurt'ta bulunan Sosyal Araştırma Enstitüsü ve Frankfurt Okulu'nun müdürlüğünü yapmıştır. 1930-1933 ile 1949-1945 yılları arasında Frankfurt Üniversite'sinde profesörlük yapan düşünürün 1940'lı yıllarda Theodor Adorno ile birlikte yazdığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* önemli bir eseridir. Özellikle Frankfurt Okulu'nun sahip olduğu eleştirel teorisinin epistemolojik ve metodolojik yönden gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kendi çalışmalarında Adorno, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas ve Axel Honneth gibi isimlerden etkilenen Horkheimer, 7 Temmuz 1973'te 78 yaşında vefat etmiştir.¹³⁸

Adorno ise 1903 yılında Frankfurt Main'de dünyaya geldi. Alman tüccar bir ailede büyüdü. Felsefeye ilgisi olan Adorno, bu alanda kendini yetiştirip profesörlüğe kadar yükseldi. 1934 yılında Almanya'dan ayrılarak Oxford, New York ve Güney Kaliforniya'da yaşadı. 1949 yılında Frankfurt'a dönerek felsefe bölümünde çalışmaya başlayan Adorno, sosyal araştırma enstitüsünde görev aldı. Frankfurt Okulu bu enstitü ile üne kavuştu. 1958'den itibaren enstitünün yöneticiliğini yaptı. 1969 yılında kalp krizinden öldü.¹³⁹

Horkheimer'e göre amaç-rasyonellik sadece kendi menfaati için bir akıl yürütme değil, bir amaç için araçların belirlenmesidir. Horkheimer, aydınlanma süreci ile amaç-rasyonelliğin karşı karşıya geldiğini belirtir. Aydınlanma, düşüncenin ilerleyişi için özgürlüğü amaçlamıştır. Fakat amaç-rasyonellik bunu engellemektedir.¹⁴⁰ O, rasyonelliği amaçsal ve biçimsel olarak karşılaştırmaktadır. Amaç-rasyonellik kesin olarak doğanın hayat evrenine tahakkümünü gerektirir. Buna götüren süreç teknolojinin aydınlanma ile gelişmesinden sonra insanın dışlanmasına sebep olmuştur.¹⁴¹ Horkheimer'ın aydınlanma sürecine eleştirisi aklın araçsallaştırılmasıdır. *Akıl Tutulması* adlı eserinde bu eleştirisini öznel ve nesnel akıl ayrımını yaparak gerçekleştirir. Öznel akıl modern dönemin öncüsüdür. Bireyin çıkarlarına hizmet edecek amaçların seçilmesinde öznel akıl kullanılır. Kişisel çıkar

¹³⁸ Lambert Zuidervaart, **Theodor W. Adorno**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Amerika, 2015, s. 3.

¹³⁹ Zuidervaart, s. 6.

¹⁴⁰ C. Joseph Berendzen, **Max Horkheimer**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Amerika, 2017, s. 23.

¹⁴¹ Berendzen, s. 25.

unsuru onun önemli bir yönüdür. Nesnel akıl ise bireyler arasında ilişkilerde ve toplumsal düzlemde kendisini göstermektedir.¹⁴²

Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanma aklının yüce bir hedefe hizmet etmesi imkânsızdır. Bu dönemde aklın nesnellik yönü kaybolmuştur. Bunun öncü sebebi dinî öğretinin kaybolmasıdır. Dinî öğretinin kaybolması sonucunda oluşan bu boşluğu metafizik sistemler almıştır.¹⁴³ O, bu konuyu şöyle ifade eder:

“Gerçekte, çatışmanın bu görünüşte barışçı çözümü, hem felsefenin hem de dinin içeriğini derinden etkilemiştir. Aydınlanma filozofları dine akıl adına saldırıyorlardı; sonuçta öldürdükleri, kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı oldu. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir yana atılmıştı. Spekülasyon metafizikle eşanlamlıydı, metafizik de mitoloji ve hurafeyle. Eski Yunan'daki başlangıcından bugüne kadar aklın ya da aydınlanmanın tarihi, akıl sözcüğünün bile mitolojik bir çağrışım taşıdığı bir durumla sonuçlanmıştır. Ahlâkî ve dinsel bir kavrayış etmeni olarak akıl kendini yok etmiştir.”¹⁴⁴

Böylece dinin dünya ile bağı koparılarak metafizik düşünceler sistemde yerini almıştır. Aydınlanmanın geleneği kendi karşısına alması ile araçsal akıl değerlerin içerisini boşaltmıştır.

1.3.2.9. John RAWLS

John Rawls 1921 yılında Maryland eyaletinde dünyaya gelmiştir. Düşünce dünyasında babasının ve annesini etkisi olmuştur. Kendi avukatlık firması olan babası ve siyasî çalışmalar yürüten kendi annesi, Rawls'un eşit haklar ve adalet konularına eğilmesinde temelleri atmıştır. Onun düşünce dünyasını etkileyen en temel olay İkinci Dünya Savaşı ve sonrasıdır. Rawls'un dine ve yaratıcıya bakışı bu dönemden sonra değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı, Rawls'un dine bakışında ahlâk ve din arasında kurduğu ilişkide değişikliğe sebep olmuştur. Kant'tan da etkilenen Rawls, adalet ve ahlâkın yaratıcının onaylamasına gerek olmadan yaşayan insanların mâkul muhakemesi ile gerçekleşebileceğini düşünmekteydi.¹⁴⁵

¹⁴² Max Horkheimer, **Akıl Tutulması**, (Çev. Orhan Koçak), 8. Baskı, Metis Yayınları, 2010, s. 40-50

¹⁴³ Horkheimer, s. 67.

¹⁴⁴ Horkheimer, s. 65.

¹⁴⁵ Mehmet Kocaoğlu, **John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramlar**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2014, s. 7-30.

Rawls, adalet teorisi üzerinde onlarca yıl çalışmış bir teorisyendir. Hayatını adalet konusuna adayan Rawls, yirmi yıllık bir emeğin sonunda *Bir Adalet Teorisi* isimli çalışmasını bitirmiştir. Felsefe bölümünde akademisyenlik yapan Rawls, Kasım 2002’de ölene kadar Harvard Üniversitesi’nde profesörlük yapmıştır. Teorisyen 21. yüzyılın en önemli siyaset felsefecilerinden ve liberal görüşün öncülerindedir.¹⁴⁶

Rawls, kendi adalet anlayışını oluştururken pratik-rasyonellikten yola çıkmıştır. Ona göre pratik-rasyonellik kavramı ile mâkul ve rasyonel bireyler ortak bir eğilim gösterebilir.¹⁴⁷ Rawls, ahlâkın kaynağı olarak ise Kantçı ahlâkî düşüncüyü göstermiştir. Bu temel düşüncelerine yönelik *Bir Adalet Teorisi* adlı kitabından yirmi yıl sonra *Politik Liberalizm* adlı eserini yayınlamıştır. Çalışmamızda Rawls’un pratik-rasyonellik anlayışını bu eser özelinde ve “orijinal pozisyon, bilgisizlik peçesi, düşünömsel denge, maximin kuralı, pareto optimumu, adaletin iki ilkesi ve iki ilke arasındaki Lexical düzen” kavramları çerçevesinde ele alacağız.

John Rawls, bireyin sahip olduğu ahlâkî duruma çok önem vermiştir. Ona göre bireylerin adalet ilkelerini benimseyen, kurumların âdil olduklarına inanan, karşılıklı sorumlulukların olduğunu kabul eden ve istikrarlı kurumlara tam destek veren bir ahlâkî ruhta olmaları gerekmektedir.¹⁴⁸ Böylece âdil bir toplumda mâkul, uzlaşma erdemine sahip ve rasyonel bireyler var olacaktır.

Rawls’un genel adalet teorisini özetlersek adalet teorisinin istikrarının sağlanması; herkes tarafından kabul edilen değerlerin üretilmesine, kamusal akla hitap edilmesine ve bireylerin desteğinin alınmasına bağlıdır. Bahsi geçen istikrarın olması için bireylerin mâkul, rasyonel, özgür ve eşit olması gerekmektedir. Çalışmamız kapsamında mâkûliyet ve rasyonel olan özen fikrine değineceğiz.

Rawls Siyasal Liberalizm isimli eserinde bireyin mâkul ve rasyonel olması arasındaki bir anlam farkını ortaya koymuştur. Ona göre rasyonel birey sadece kendi çıkarları peşinde koşarken mâkul olan birey ise buna ek olarak diğerlerinin de çıkarlarını gözeten bireydir.¹⁴⁹ Rawls’un mâkul ve rasyonel birey teorisini anlayabilmek için önce “orijinal pozisyon” kavramına bakmamız gerekmektedir. Çünkü orijinal pozisyonda bireyler, bilgisizlik peçesi ile birçok duygudan arınıp mâkul

¹⁴⁶ John Rawls, **Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması**, 2. Baskı, (Çev. Gül Evrin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 77.

¹⁴⁷ Todd Hedrick, **Rawls and Habermas; Reason, Pluralism and the Claims of Political Philosophy**, Stanford University Press, California, 2010, s. 58.

¹⁴⁸ John Rawls, **Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması; Siyasal Liberalizm**. (Çev. Mehmet Fevzi Bilgin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 460.

¹⁴⁹ Kocaoğlu, s. 22.

ve rasyonel olmaları gerekmektedir. Rawls'a göre orijinal pozisyona indirgenen topluluk kendi aralarında müzakere ederek temel özgürlüklere, demokratik eşitliğe ve tam fırsat eşitliği ilkelerine ulaşacaklardır.¹⁵⁰

Rawls'un orijinal pozisyona indirgenen tarafların en temel özelliği olarak onların rasyonel olmalarını belirtmiştir. Yani ona göre taraflar âdil toplumun ilkelerini seçerken kendi rasyonel planlarına uygun olan en iyi adalet ilkelerini aramaktadır.¹⁵¹ Bunun anlamı birey, kendi çıkarını gerçekleştirme arayışında olan bir bencil değildir fakat Rawls bu birey anlayışını; Sandel, Taylor ve MacIntyre tarafından yapılan eleştirilerden sonra onları dikkate alarak yayınlamış olduğu Siyasal Liberalizm isimli çalışmasında daha da geliştirmiştir. Bu eserine göre mâkul ve rasyonel birey arasında fark bulunmaktadır. Ona göre mâkuliyet kavramı ile fedakârlık ve bencillik arasında bir denge sağlanmış olacaktır. Rasyonel birey ise orijinal pozisyonda bulunan bireylerin temel özeliğidir.

Sonuç olarak rasyonel birey, faydacılığın argümanlarına daha çok meyilli olurken mâkul birey ise daha çok faydacı olmayan pratik-rasyonel olacak denilebilir. Rasyonellik kavramı tek boyutlu olmayan bir kavramdır. Bu kavramı Weber'in yaklaşımları ile incelediğimizde karşımıza amaç ve pratik-rasyonellik çıkmaktadır. Hobbes'in "düzen sorunu" amaç-rasyonel temsilcileri için temel oluşturmuştur.

Bu değerlendirme sürecinden sonra çalışmamızın gelecek bölümünde Habermas'ta iletişimsel-rasyonelleşme sürecinin daha iyi anlaşılması için öncelikle Habermas'ın hayatı ve eserlerinden bahsedilecektir. Daha sonra Habermas'ta eylem türleri ve iletişim ahlâkı detaylı şekilde araştırılacaktır.

¹⁵⁰ Yaşar Alkan, **İktisadi Adalet Teorisi ve Türkiye Ekonomisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2018, s. 44.

¹⁵¹ Kocaoğlu, s. 38.

İKİNCİ BÖLÜM

JÜRGEN HABERMAS ve İLETİŞİM-RASYONELLİK

2.1. Hayatı

1929'da Düsseldorf şehrinde dünyaya gelen Habermas, Alman rejiminden etkilenen orta sınıf bir alman ailede yetişti. Kendi babasının Sanayi ve Ticaret Odası başkanı olduğu Gummersbach'da büyüdü.¹⁵² Habermas'ın politik görüşlerinin şekillenmesi 1945 yıllarına denk gelmektedir. Çünkü bu dönemde devam etmekte olan savaşa katılan Habermas, savaştan sonra Nazi döneminde yapılan Yahudi katliamı ve Auschwitz gerçeği gibi olayları görünce bu döneme ilişkin fikirleri değişti. O; daha sonra Göttingen, Zürih ve Bonn'da felsefe, tarih, psikoloji, Alman edebiyatı ve ekonomi okudu. 1950'lerin başında Martin Heidegger'in çalışmalarına ilgi duyan Habermas'ın bu alanda ilk eleştirisel *Aydınlanmanın Diyalektiği* isimli çalışması, Frankfurt Allgemeine Zeitung'da yayınlandı. Habermas 1954 yılında kendi doktorasını tamamladı. Kendi doktora çalışması ise Alman felsefecisi Friedrich Schelling hakkındaydı.¹⁵³ 1955 yılında Ute Wesselhoeft ile evlenen teorisyen,¹⁵⁴ 1956 yılında toplumsal araştırma merkezinde (Frankfurt) Theodor W. Adorno'nun yanında asistanlık yaptı. Bu süreçte Adorno ve Horkheimer'in tecrübeleri ile kendini geliştiren Habermas, daha sonra asistanlıktan ve Frankfurt'tan ayrıldı. 1959-1961 yılları arasında doçentlik bursu alan Habermas, bu dönemde *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* isimli kendi eserini kaleme aldı. 1961 yılında kabul aldığı Marburg Üniversitesine giden düşünür doçentliği kazandı. Doçentlik sonrası ilk dersi ise *Klasik Politika Öğretisinin Toplumsal Felsefeye İlişkisi* olmuştu. Habermas Heidelberg Üniversitesinde profesör olduktan sonra¹⁵⁵ 1964 yılında Frankfurt Üniversitesi'ne felsefe ve sosyoloji profesörü olmak üzere geri döndü. Habermas 1971-1983 yılları arasında "Max Planck Enstitüsü'nde" müdürlük yaptıktan sonra politik sebeplerden dolayı felsefe öğretmek için Frankfurt Üniversite'sine tekrar geri döndü ve Kasım 1989'da yıkılan "Berlin Duvarı" sonrasında yürütülen birleşme sürecinde görevler aldı.¹⁵⁶

¹⁵² Jürgen Habermas, **Rasyonel Bir Topluma Doğru; Öğrenci Protestosu, Bilim ve Siyaset**, (Çev. Ahmet Çiğdem ve Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1992(b), s. 147-150.

¹⁵³ Doktora tezi: "**Mutlak ve Tarih Schelling'in Düşüncesinde İkilemler**" (das absolute und die geschichte von der zweispaltigkeit in schellings denken).

¹⁵⁴ Walter Reese, **Jürgen Habermas**, Campüs Yayınevi, New York, 1991, s. 142-144.

¹⁵⁵ Profesör olduktan sonra başlangıç dersi "Fransız Devrimine Hegel' in Eleştirisi" olmuştur.

¹⁵⁶ James Gordon Finlayson, **Habermas**, (Çev. Talat Kılıç), Dost Yayınları, Ankara, 2007, s. 10-20.

Habermas, 1990'lı yıllarda liberalizm ve demokrasi alanlarında Amerikalı felsefeci John Rawls'ın düşüncelerine ilgi duydu. 1994 yılında 65 yaşında Frankfurt Üniversitesi'nden emekli olan Habermas, kendi emekliliğinden sonra Starnberg'e yerleşti. Düzenli olarak gazetelerde kendi yazılarına devam etmekte olan düşünür aynı zamanda Amerika'da yarı zamanlı derslere girmektedir. Habermas son zamanlarda biyo-etik, gen teknolojisi, Irak, terörizm, kozmopolitanizm ve 11 Eylül sonrası Amerikan dış politikaları konularında yazılar yazmıştır.

Habermas, halk aydını ve akademisyen olarak kariyerine birçok çalışma ve eser sığdırmıştır. O, son 50 yılda politik ve konjonktürel olarak birçok değişimlere rağmen kendi entelektüel ve politik vizyonunun istikrarını sağlamıştır. Habermas'ın düşünce dünyasında ve savunduğu fikirlerindeki gelişim ve değişim seyri ile kaleme aldığı eserlere kronolojik sıra ile değineceğiz.

2.2. Eserleri

- **1962- *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü***

Habermas'ın kaleme aldığı bu eserin amacı burjuva kamusal alanının ve sosyal devlet ile dönüşümünün liberal unsurlarının incelenmesidir. Habermas bu eserinde sosyoloji, ekonomi, kamu hukuku, siyaset bilimi ve tarih konularını bütünleştirmiştir. Eserde öncelikle burjuva kamusal alanının tarihsel oluşumu ve kavramı, daha sonra kamunun yapısal dönüşümü (bu dönüşüm sosyal devlete doğru ve kitle iletişim araçları ile olmakta) ve son olarak tüm anlatılanların teorik çerçevesi ve içerikleri ele alınmıştır. Bunun için çalışmada burjuva kamusal alanının liberal modelinin yapısı, işlevi, oluşumu ve dönüşümü detaylı şekilde anlatılmıştır. Özetle eserde, Fransız devriminden sonra oluşan yeni ortamda, burjuva kamusal alanının öznesi tahsilli zümreler değil tahsilsiz halk olduğu ve bu değişim ile toplumsal gelişmenin değişik basamaklarında siyasî işlevler avam tarafından üstlenildiği belirtilmiştir.¹⁵⁷ Orijinal baskının üzerine 17 defa tekrar basılmıştır. Birçok disiplinde ders kitabı olarak okutulan bu kitap son önemli değişikliğini 1990 yılındaki baskısında görmüştür.

¹⁵⁷ Jürgen Habermas, **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü**, (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 9-11.

- **1968- İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim**

Habermas bu eseri, Herbert Marcuse'nin Teknoloji'nin Özgürleştirici Gücü Özgürleşmenin Zinciri Hâline Dönüşür, İnsanların Araçsallaştırılması Olur isimli çalışmasına yönelik kendi düşüncelerinden oluşmaktadır. Buna göre Weber'in kapitalist sistem içerisinde girişimcinin ve işçinin amaç-rasyonel eylemden soyutlandığı çıkarımından yola çıkılarak teknik ve bilim kriterlerinde biçimsel rasyonellik kavramından bahsedilmiştir. Eserde Weber'in aksine rasyonelleşmeyi rasyonellik adına politik ideolojinin yaptığı savunulmaktadır. Bu tür rasyonellik, stratejiler arasında doğru seçimin ve teknolojinin uygun seçiminin sistemin amacına uygun kurulmasına bağlanmıştır. Herbert'in ortaya attığı "teknik akıl" kavramı bu eserde ideoloji olarak ele alınmıştır. Bunu sebebi olarak tekniğin kullanımının insan ve doğaya ait olmayıp iktidara ait olması gösterilmiştir. Çalışmada insan ve doğadan kopuşun sebebi olarak ise rasyonellik gösterilmiştir. Buna göre eylemleri yönlendiren imgelerin kültürel geleneği sekülerize etmesi ve büyüden arındırması rasyonelliğin etkisi ile olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁸

Sonuç olarak Habermas, bu çalışmasında ileri endüstri toplumlarında teknik, bilim ve demokrasi olgularının nasıl bir arada olabileceğini açıklar. Düşünür bu eserinde yeni teknolojilerin ve bilimin toplumsal yaşama etkilerinden bahsetmektedir. Aynı zamanda şu başlıklı kendi makalelerinde bu konuları daha detaylı olarak ele almıştır:

Çalışma ve Etkileşim, Hegel'in Jena Çalışması "Tin Felsefesi" Üzerine Notlar

Teknik İlerleme ve Sosyal Yaşama Evreni,

Bilimselleştirilmiş Politika ve Kamuoyu,

Bilgi ve İlgi.

- **1970- Sosyal Bilimleri Mantiği Üzerine**

Bu eser Habermas'ın sosyal bilimlerin felsefesi üzerine yayınlanmış temel bir eserdir. Bu çalışmada yazar, sosyal bilimlerin doğası, ayırt edici teorileri ve ilgi alanları üzerine varsayımlarını sunar. Bunun

¹⁵⁸ Jürgen Habermas, **İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim**, 9. Baskı, (Çev. Mustafa Tüzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 36-37.

yanında düşünür, doğa ile sosyal bilimler arasındaki geleneksel ayrıma, sosyal eylemlere, sistemin güçlü ve zayıf yönlerine ve Popper'in felsefe teorilerini de inceler.

- **1971- *Toplum Kuramı ya da Sosyal Teknoloji. Sistem Araştırması Neye Yarar?***

Bu eser Jürgen Habermas ile Niklas Luhmann arasındaki tartışma ve onların teorilerini içeren bir eserdir. Habermas ile Luhmann arasındaki tartışma 1988 yılında Luhmann'ın ölümüne kadar sürmüştür. Habermas Luhmann'ın teorik projesini sistemlerin teorik temelleri açısından değerlendirir. Luhmann, hukuk sisteminin işlevsel anlamda kapalı olduğunu ve kendi yasaları ile belirlenen kodların dışına çıkamadığını savunmaktadır. Ona göre ahlâk sistemi ve sosyal sistemler de hukuk sistemi gibi kapalı durumdadır. Sosyal sistemler arasında bilgi alışverişinin olduğunu belirten Luhmann, sistemler arasında şeffaflığın olmamasından dolayı sistemlerin birbirini etkileyemediğini belirtmiştir. Ona göre bu etkileyememe sorununun bir sonucu olarak hukuk sistemi kendi işleyişini garanti altına almak için ahlâkî tabanlara ihtiyaç duymayarak kendi kodları ile var olmaktadır. Bu bakış açısı Habermas için tamamen ters bir durumdur. Habermas'ın sistem ve hayat evreni arasında iki kademeli bir bakış açısı vardır. Ona göre hukuk sistemi, sistem ve hayat evreninin bir parçasıdır. Bundan dolayı ahlâk ile bağlantısı bulunduğunu belirten Habermas, politik ve ekonomik sistemlerde olduğu gibi hukuk sisteminde işlevsel bir varlık olduğunu belirtir. Habermas bu değerlendirmesi ile hukukun hayat evreni boyutlarında kapalı olmasının aksine karşılıklı anlamayı amaçlayan iletişimsel bir eylem bakış açısında ele almıştır.¹⁵⁹

- **1976- *Tarihsel Materyalizmin Yeniden İnşası Üzerine***

Bu eserinde Habermas üretim paradigması yerine iletişim paradigmasını önermektedir. Marksizm'i eleştirdiği bu eserinde Habermas, "katma değer teorileri" başlığı altında Marksizm'in varsayımlarını "tarihsel materyalizm teorisi" olarak yeniden tanımlar.

¹⁵⁹ Jürgen Habermas ve Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft Oder Sozialtechnologie*, Suhrkamp Yayınevi, Almanya, 1971, s. 89.

Düşünür bu eserinde “tarihsel materyalizmin” yeniden inşâsının faydalarından detaylı şekilde bahsetmektedir.¹⁶⁰

- **1977- Rasyonel Bir Topluma Doğru**

Habermas, bu eserinde birden fazla yazı kaleme almıştır. Birinci bölümde İsrail’de kurulacak bir üniversite ile ilgili kaleme aldığı bir yazı bulunur. Üniversitelerin demokratikleşmesi üzerine kaleme aldığı bu yazısında Habermas, çölde kurulması planlanan üniversitenin endüstrileşme üzerine öneminden bahsetmiştir. Bu bağlamda Habermas üniversitelerde olması gereken özellikleri şöyle sıralamıştır: Mezunlar nitelikli donanıma sahip olmalı, toplumun geleneği öğrencilere aktarılmalı ve öğrencilere politik bilinç aşılmalıdır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise yazar, Almanya’da başlayan öğrenci protestosu ile ilgili Amerika’da yaptığı bir konferans metnine yer vermektedir. Habermas öğrenci hareketlerinin Marksizm, anarşist gelenek ve kültürel devrimden kaynaklandığını belirtmiştir.

Dördüncü bölümde ise Habermas, siyasetin bilimselleşmesi ve kamuoyu üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme almaktadır.

Son bölümde ise Habermas, Herbert Marcuse anısına İdeoloji Olarak Teknoloji ve Bilim konulu bir yazı kaleme almıştır. Bu bölümde Habermas rasyonalizasyon konusunu Weber üzerinden değerlendirmiştir.¹⁶¹

- **1981- İletişimsel Eylem Kuramı**

Habermas’ın başyapıtı olan İletişimsel Eylem Kuramı onun genel kuramını ortaya koymuştur. Habermas bu eserinde felsefe ile toplum bilimlerini iş birliği içerisinde ele almıştır. Eser ilk basımından sonra 15 gün içerisinde tükenmiştir. Eser, Frankfurt Okulu’nun eleştirel yönünü, felsefe ve sosyoloji düzleminde somutlaştırmıştır.¹⁶² İletişimsel eylem kuramının sadece teorik bir varsayım olmadığı eserin giriş kısmında şöyle ifade edilir: “Batılı toplumlar, 1960’lardan beri

¹⁶⁰ Jürgen Habermas, **Communication and the Evolution of Society**, (Çev. Thomas McCarthy), Beacon Press, Boston, 1979.

¹⁶¹ Habermas, 1992 (b).

¹⁶² Taner Timur, **Habermas’ı Okumak**, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 146.

batı rasyonalizmin mirasını artık tartışmaya başladı.”¹⁶³ Eserde kapitalist ekonomik modeli savunanlara karşı aslında kapitalist düzende iktisadî büyümenin durduğu ve sosyal dokunun çözüldüğü düşüncesi detaylı şekilde ele alınmıştır. Bu eserin referans noktaları; Marx, Weber, Piaget, Durkheim, Mead, Parsons ve Austin gibi düşünürler olmuştur. İki ciltten oluşan bu eser, rasyonellik sorunsalına yaklaşım, Weber’in rasyonelleşme kuramı, şeyleşme boyutunda rasyonelleşme ve aklın eleştirisi üzerine detaylı incelemelerden oluşmaktadır.

Bu eserin de temeli olan genel kuramda toplumsal formasyonları barındıran sistem ve hayat evreni iki dereceli bir yapı içerisinde ele alınmaktadır. Bu ikili yapının farklı akıllara ve farklı rasyonelitelere dayandığı detaylı şekilde açıklanmaktadır.

- **1985- Modernliğin Felsefi Söylemi**

On iki dersten oluşan bu eser ilk olarak 1985 yılında Suhrkamp tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmada Habermas’ın Cornell ve Boston Üniversitesi’nde verdiği derslerin derlemelerine yer verilmektedir. Modernitenin temellerinden bahsedildiği bu eser, eleştirel yaklaşım ile iletişimsel eylem teorisini temellendirmekte ve modern çağın mâkul nedenlerinin toplum üzerindeki dengeleyici etkisinden bahsedilmektedir. Habermas’ın derslerinden oluşan bu çalışma kapsam olarak Hegel’den Nietzsche’ye kadar geniş bir anlatım alanını kapsamaktadır.¹⁶⁴

- **1992- Meşrûiyet Krizi**

Habermas’ın 1976 yılında Almanca olarak kaleme aldığı Meşrûiyet Krizi adlı eseri, Thomas McCarthy tarafından 1992 yılında İngilizce’ye çevrilmiştir.¹⁶⁵ Habermas rasyonelleşmenin sonuçlarını meşrûiyet krizi başlığında incelemiştir. Buna göre kapitalist ekonomik düzenin gelişmesiyle politik ve ekonomik sistemi meşrûlaştıran geleneksel ahlâkî değerlerin ortadan kalkması, meşrûiyet krizini üretmiştir. Bu

¹⁶³ Jürgen Habermas, **İletişimsel Eylem Kuramı; 2. Cilt**, (Çev. Mustafa Tüzel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001(b), s. 432 - 433.

¹⁶⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Der_philosophische_Diskurs_der_Moderne, (15.06.2018).

¹⁶⁵ Jürgen Habermas, **Legitimation Crisis**, (Çev. Thomas McCarthy), Polity Press, Cambridge, 1992(a).

süreç, hayat evrenini oluşturan sistemlerin sosyo-kültürel sistemden bağımsızlaşması ve onların alışverişinin kesilmesi demektir. Bu kopuşun kriz formuna gelmesinin bir nedeni de ekonomik sistemi kendi kontrolünde tutan politik gücün özerk olan sosyo-kültürel alana ve hayat evrenine müdahalesidir. Bu müdahalenin sonucunda kapitalizmin ürettiği krizler sosyo-kültürel sistemin tamamını etkilemiştir. Habermas bu eserinde aslında kapitalizmin sadece ekonomik açıdan değil sosyo-kültürel ve politik açıdan da krizlere sebep olacağı şeklinde eleştirel bir bakış sunmaktadır.

Habermas meşrûiyet krizi bağlamında geç kapitalist toplumları üç temel alt sistem içerisinde sınıflandırmaktadır. Bunlar; ekonomik, sosyo-kültürel ve politik sistemdir. Ona göre meşrûiyet krizi; politik sistemde rasyonalite krizi ile sosyo-kültürel sistemde motivasyon krizi ile bağlantı içerisinde.¹⁶⁶

Habermas'a göre krizlerin en temel sonuçları kimlik krizi ve bütünleşememe tehlikesidir. Toplumun ilerlemesi ise bu iki sorunun aşılması ile doğrudan bağlıdır. Ve toplumu oluşturan sistemlerin meşrûiyet kaynağı bu kriz sürecinde değişikliğe uğramakta ve meşrûiyet ihtiyacı karşılanamamaktadır. Bu da bir meşrûiyet ihtiyacına sebep olmaktadır.¹⁶⁷ Sonuç olarak sistemi oluşturan birimlerin beklentilerinin giderilmediği noktada meşrûiyet krizi kaçınılmaz olmaktadır.

Habermas'ın bu eserinde ele aldığı meşrûiyet krizi önermesi, kapitalizmin sadece yapıları ve kurumları aşındırmakla kalmayıp aynı zamanda hayat evrenini ve toplumsal ilişkileri de sarstığını gündeme taşımıştır.

2.3. Habermas' ta Eylem Saiklerine Kavramsal Bakış

Habermas sosyal bilimler alanında kullanılan eylem kavramını daha net şekilde sınıflandırarak açıklamıştır. Bu sınıflandırma dört kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; teleolojik eylem, normlara göre düzenlenmiş eylem, dramaturjik eylem ve iletişimsel eylem kavramıdır. Habermas insan eylemini anlaşma-yönelimli,

¹⁶⁶ Habermas, 1992(a), s. 45.

¹⁶⁷ Habermas, 1992(a), s. 46-48.

(ya da iletişim yönelimli) ve netice-yönelimli (ya da stratejik-menfaat yönelimli) olarak ikiye ayırır.¹⁶⁸ Bu eylemler ışığında konsensüs sağlanmalıdır. Rasyonellik boyutuna geçmeden önce bu kavramlar kısaca incelenecektir.

2.3.1. Stratejik (Teleolojik-Ereksel) Eylem

Sokrates'ten günümüze kadar gelen antik ve çağdaş felsefenin eylem kuramının merkezinde stratejik eylem kuramı bulunmaktadır. Habermas'a göre ise hem ekonomi, sosyoloji ve sosyal psikolojide hem de oyun teorileri ve karar verme süreçlerinde bu eylem türü merkezî bir yer tutar. Bu eylem türünü temelde karar verme süreci olarak ele alan Habermas, karar verme sürecinin ilkeler ile yönlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre bu ilkeler doğrultusunda birey belirli bir hedefe ulaşabilmek için belirli araçları seçmek ve uygulamak için eylem seçenekleri arasından seçim yapacaktır. Habermas bu modelin fayda amacının öncelikli olduğunu belirterek, bireylerin kendi araçları ve hedeflerini seçerken kendi faydasını maksimum kılmak için seçim yaptığını söyler.¹⁶⁹

Bu sürece stratejik eylemler ile şekillenen oyun teorilerini örnek vermek gerekir. Bu kavrama iktisat alanında seçme eylemi olarak Neumann ve Moorgenstern tarafından oyun teorilerinde yer verilmiştir.

Coleman, Elster, Simon, Thaler ve Sunstein gibi sosyal bilimciler; sosyoloji ile birlikte, bilişsel bilimlerden yararlanarak stratejik eylemlere dayanan rasyonel seçim teorilerini eleştirmiştir. Düşünürler bu tür eylemlere daha fazla gerçeklik, ampirik ilişki ve ahlâkî değerleri getirmişlerdir. Aksi durum ise rasyonel seçim teorisi ve ana akım iktisadî düşünceler için birtakım zorlukları getirmiştir.¹⁷⁰ Buna göre stratejik eylemlerde bulunan rasyonel ekonomik insanın her şeyi gören, her şeyi bilen figürünün büyük ölçüde kurgudan ibaret bir karakter olduğu anlaşılmıştır. Örneğin seçilecek basit bir seçenekte bile bilişsel sınırlamalar, yanlış hesaplamalar ve sadece duygusal davranmalar eylemlerin tutarsız ve yetersiz olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁸ Habermas, 1984, s. 285.

¹⁶⁹ Habermas, 1984, s. 109-111.

¹⁷⁰ Tom Burns ve Ewa Roszkowska, "Rational Choice Theory: Toward a Psychological, Social, and Material Contextualization of Human Choice Behavior", **Scientific Research An Academic Publisher**, Vol. 6, No. 2, 2016, pp. 195-207.

2.3.2. Normatif (Araçsal) Eylem

Normatif eylem türü, normlara göre düzenlenmiş eylem türüdür. Normlar tüzel kişilik oluşturmuş sosyal gruplarda var olan anlaşmalara denir. Stratejik eylem türünün aksine normatif eylem, ortak değerleri içerir. Birey belirlenen bir normu uygulama ânında, ona uyup uymama noktasında kendi inisiyatifi kendisindedir. Fakat sosyal grup içerisinde bulunan bireylerde ise duruma göre belirlenen eylemin yapılması (veya yapılmaması) beklenmektedir. Normatif eylemin önemli bir gereği olan norma uymak ise genelleştirilmiş bir eylem kalıbıdır. Bir olay karşısında rasyonel olarak bir davranış beklenmediği bilâkis onun grup üyelerinin bekledikleri bir davranış kalıbı olduğu için normatif özelliği bulunmaktadır.¹⁷¹ Bu eylem türü Durkheim ve Parsons sayesinde sosyal bilimlerde kuramlaşmıştır.

2.3.3. İletişimsel Eylem

İletişimsel eylem türü sözlü veya sözlü olmayan araçlar ile bireylerin birbirleriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan eylem türüdür. Bireyler iletişimsel eylem öncesinde bir anlaşma arayışındadırlar. Bu anlaşma ortamında eylemlerin görüş birliği içinde ve koordineli olması istenir. Bundan önce görüş birliği olacak durumlarda tartışılması ve farklı düşüncelerin olması, yorumlanma olarak kabul edilmektedir. İletişimsel eylem türünde dilin önemli bir yeri vardır.¹⁷² Bu eylem türünün kavramlaşması George Herbert Mead ve Harold Garfinkel tarafından sağlanmıştır. Ancak bu eylem türünü genişletip günlük hayattan ahlâka, hukuktan demokratik yapıya kadar çok geniş bir alana uygulayan Habermas olmuştur.

2.4. Habermas' ta İletişimsel Eylem Saiki ve Rasyonellik

Habermas'a göre yukarıda belirtilen dört eylem türünde de eylem rasyonelliği bulunmaktadır. Ona göre özellikle stratejik eylem türünde amaçlar doğrultusunda belirlenen eylemler amaç-rasyonel olmaktadır. Habermas üç eylem türünde de bireylerin kendi eylemlerini rasyonel olarak planlayıp gerçekleştirdiğini belirtir. Habermas bu kavramı daha uygulanabilir kılmıştır. Weber'in ortaya attığı eylem kuramının sınıflandırması Tablo 1'de verilmiştir.¹⁷³

¹⁷¹ Habermas, 1984, s. 115.

¹⁷² Habermas, 1984, s. 110.

¹⁷³ Habermas, 1984, s. 305.

Tablo 1: Eylem Tipleri

Eylem konumu \ Eylem yönelimi	Başarıya yönelmiş	Anlaşmaya yönelmiş
	toplumsal olmayan	araçsal eylem
toplumsal	stratejik eylem	iletişimsel eylem

Kaynak: Habermas, 1984.

Tablo 1’de eylemler, kendi ilgi ve konularına göre ve toplumsal olup olmamalarına göre sınıflandırılmıştır. Toplumsal eylemlere stratejik ve iletişimsel eylem karşılık gelmektedir. Toplumsal olmayan eylemlere ise araçsal eylemler karşılık gelmektedir. Bireyin sadece bir amaca yöneldiği ve sadece kendi faydasını düşündüğü eylem türü normatif (araçsal) eylem türüdür. Burada toplumsal olmayan eylem vardır. Konsensüs ve anlaşmanın oluşmasının hedeflendiği ve toplumsal olan eylem ise iletişimsel eylemdir. Toplumsal olup eylemin hedefinin sadece kendi amaçlarına yöneldiği eylem ise stratejik eylem türüdür. Bir eylemin araçsal eylem olarak kabul edilebilmesi için teknik boyutta kalması ve etki derecesinin olaylar bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Stratejik eylem ise rasyonel seçimler bağlamında incelenir ve onun etki derecesi, rasyonel rakiplerin kararları üzerinden belirlenmektedir. İletişimsel eylem için bireylerin eylemlerinde benmerkezci hesapların olmaması ve onların anlaşma edimleri üzerinden yapılması beklenmektedir. Buna göre iletişimsel eylemde taraflar öncelik olarak kendi amaçlarına yönelmemişlerdir. Kendi hedeflerine ancak ortak karar verilen planlar doğrultusunda yönelmektedirler. Sonuç olarak toplumsal eylemler tarafların başarıya ya da anlaşmaya daha çok yönelmesi ile ikiye ayrılmaktadır. Bunlar stratejik ve iletişimsel eylem türüdür.¹⁷⁴

Anlaşmaya yönelmiş olan iletişimsel eylem türünü tam kavrayabilmek adına Habermas’a göre anlaşma kavramına bakmak gerekir. Habermas’a göre anlaşma, dil ve eylem yetisine sahip bireyler arasında bir görüş birliğine ulaşma sürecidir. Bu ortamın sağlanabilmesi için olması gereken unsurlar şunlardır:¹⁷⁵

- Görüş birliği,
- Konuşarak anlaşma,

¹⁷⁴ Habermas, 1984, s. 306.

¹⁷⁵ Habermas, 1984, s. 308.

- Rasyonel bir temel,
- Dayatma ve müdahalenin olmaması,
- Ortak kanılar bulunur.

Başarıya ve anlaşmaya yönelen iletişim eylem türleri kesin çizgiler ile birbirinden ayrılmaktadır. Örneğin: çalışma fiili araçsal ve stratejik olarak amaçlı bir eylem iken iletişimsel eylemde amaç, anlaşmanın sağlanmasıdır.

2.4.1. İletişimsel-Rasyonellik (İletişimsel Akıl-Öznel Akıl)

İletişimsel-rasyonellik farklı bir rasyonellik türüdür. Bu rasyonellik türü bireylere ne yapmaları gerektiğini söylemez. Habermas'a göre iletişimsel-rasyonelliğin ön şartı şunlardır:

- Evrensel ilkelere göre davranma,
- Bireylere araç olarak değil amaç olarak yaklaşılmasıdır.

Bu ön şartlar aynı zamanda Kant'ta saf aklın temellendirilmesinde görülmektedir. Saf aklın ve iradenin egoizme temel olmadan bireyin doğasında bulunan arzu ve istekleri ile konsensüse ulaşma, iletişimsel-rasyonelliğin önemli bir hedefidir. Bu şekilde bireylerin eylemleri amaç-rasyonelliğe indirgenmemiş olur. Bu süreçte dil ve hayat evreni arasındaki ilişki merkeze alınır. Böylece eylem gündelik davranış kalıbından anlaşma sürecine evrilmektedir.

Habermas, iletişimsel-rasyonellik teorisi ile, Weber'in toplumun oluşumunu amaç-rasyonellik ile sınıflandırmasından farklı olarak anlaşma, konsensüs, sosyalizasyon ve bütünleşme temelli bir hayat evrenine vurgu yapmaktadır. Habermas burada amaç-rasyonelliği tamamen dışlamadan anlaşmaya dayalı bir iletişimsel-rasyonellik önermesi ile karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz eylem türleri içerisinde iletişimsel eylem, hayat evreni içerisinde yer alırken iletişimsel-rasyonelliğe de dönüşmektedir. Böylece iletişimsel eylem, mesela, piyasa içerisinde tekel oluşum olan araçsal ilişkinin önüne geçerek stratejik eylemlerden kurtulmanın önünü açacaktır.

Habermas iletişimsel-rasyonellik ile, tamamlanmamış bir proje olarak belirttiği modernitenin yeniden yapılandırılacağını savunmaktadır.¹⁷⁶ Bunun oluşumu için ise düşünür; dünya imgelerinin rasyonelleşmesi, evrensel bir hukuk ve ahlâkın tesis

¹⁷⁶ Habermas, 2016, s. 44.

edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁷⁷ İletişimsel aklın zıttı olarak araçsal akli ortaya koyan Habermas; araçsal akli ve özne ile nesne arasındaki ilişkileri, nesnenin perspektifinden değil bilâkis bilen ve eyleyen öznenin perspektifinden dile getirmek anlamında öznel bir akıl olarak ele almaktadır.¹⁷⁸

Habermas, Weber'in rasyonellik görüşlerinin merkezinde yer alan amaç-rasyonelliğin dayattığı sınırlamaları, iletişimsel-rasyonellikle aşmaya yönelmektedir. Habermas'a göre Weber, toplumsal rasyonelleşmeyi sadece amaç-rasyonellik açısından dikkate almıştır. Düşünüğe göre Weber, nesnel dünyayı betimleyen araçsal akli tek taraflı bir akıl olarak ele aldığından ötürü iletişimsel akli görememiştir. Habermas bundan dolayı Weber'in aksine modernliğin ve bununla birlikte rasyonelliğin patolojilerine değil onların yerine farklı bir rasyonelleşme tipi ortaya koyarak modernliğin ilerlemesine yönelmektedir. Bu amaçla da Habermas, amaç-rasyonelliğin kendi etkinliğini devam ettirdiği alan olarak sistem ve iletişimsel-rasyonelliğin etkin olduğu alan olarak hayat evreni ayrımını yapmaktadır.¹⁷⁹

Habermas iletişim eylemi teorisini burjuva sivil toplumunun her şeyi araçsallaştırıp mekanikleştirmesine karşı bir tepki olarak geliştirir. Ona göre aydınlanma, hedefine ulaşamamış ve yetersiz kalmıştır. Aydınlanmanın temel hedefi; özgürlük, barış ve evrensel kardeşliktir. Ancak bunlar gerçekleştirilememiş hatta tam tersi bir sonuç ortaya çıkmıştır, akıl araçsallaşmıştır. Böylece insanın amaç olması gerekirken burjuva sınıfı tarafından güç ve para için bir araca indirgenmiştir. Bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak için Habermas çıkara dayanmayan, şartsız ve evrensel dayanışmayı içeren bir iletişim ahlâkını önerir. Ona göre iletişimi engelleyen tüm sınırlamalar bertaraf edilerek, karşılık beklenmeksizin sadece dayanışma amaçlı, akılcı ve ispata dayanan argümanlarla tüm toplum kesimleri tartışmaya teşvik edilmelidir. Ona göre bu tartışma sürecinde toplumlar konsensüse ulaşacak ve bu konsensüsten ahlâkî normlar ve hukuk üretilecektir.¹⁸⁰

2.4.2. Hayat Evreni ve Sistem

Habermas'a göre hayat evreni, kendi içerisinde aile değerlerini, ahlâkı, teolojii ve sanatı barındıran sosyo-kültürel sistemdir. Şekil 1'de görüldüğü gibi hayat

¹⁷⁷ Jürgen Habermas, **İletişimsel Eylem Kuramı**, (Çev. Mustafa Tüzel), Alfa Basım, İstanbul, 2019, s. 472.

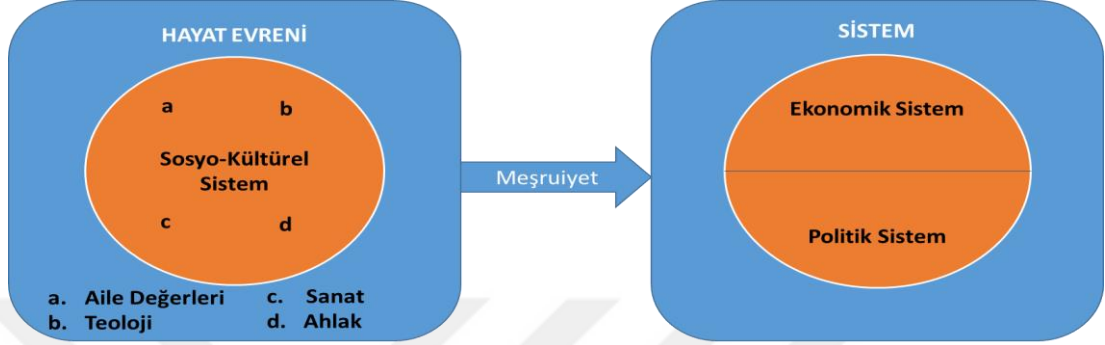
¹⁷⁸ Habermas, 2019, s. 409.

¹⁷⁹ Habermas, 2019, s. 256.

¹⁸⁰ Habermas, 1984, s. 280.

evreninin sistemden ayrıldığı nokta, ekonomik ve politik sistemdir. Ekonomik ve politik sistem demokratik süreç ile meşrûyetini hayat evreninden almaktadır. Hayat evreni ise kendi içerisinde barındırdığı a, b, c ve d unsurlarına kazanımlar sunar. Aile, hayat evreniyle sosyalleşme ve aidiyet ihtiyacını karşılar. Sanat ve teoloji, anlam üretir. Ahlâk ise sosyal entegrasyonu sağlar.¹⁸¹

Şekil 1: Hayat Evreni ve Sistem

Habermas'a göre hayat evreni dayanışma, anlaşma, değer üretme ve aidiyet için kaynak niteliğindedir.¹⁸² Sistemler ise politik ve ekonomik sistemler bütünüdür. Habermas bunları Parsons'dan etkilenerek geliştirir.

Parsons, sistemlerde bulunması gereken dört fonksiyondan bahseder. Bunlar; amaç belirleme, adapte olma, entegre olma ve gerilim yönetme fonksiyonlarıdır. Bu fonksiyonların her biri birer alt-sistem tarafından üretilmektedir. Politik sistem amacı, ekonomik sistem adaptasyonu, sosyo-kültürel sistem entegrasyonu ve değer-koruma görevini icra eder. Sistemlerin kullandıkları araçlar ise para, güç, tesir ve ahlâkî önderliktir.¹⁸³

Habermas sistemlerin kullandığı araçları kendi iletişimsel teorisine adapte eder. Buna göre paranın işlevi mübadeledir, fayda değeri oluşturur ve davranış olarak başarıya ulaşmak amaçtır. Gücün işlevi ise yönetimdir, bağımsızlık değeri oluşturur ve davranış olarak parada olduğu gibi başarıyı amaçlar. Sistem araçlarından olan tesirin işlevi nasihattir, sadakat değeri oluşturur ve davranış kalıbı ise iletişimdir. Son olarak ise ahlâkî önderliğin işlevi ahlâkî yaşantıdır, kendi değerleri dürüstlüktür ve tesirde olduğu gibi davranış kalıbı iletişimdir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Bünyamin Duran, "Habermas ve İletişim-Rasyonel Ekonomi", 2016.

<http://bunyaminaturan.com/index.php/guencel-makaleler/21-tuerkce-dilinde-yay-nlanm-s-makaleler>. (İndirme tarihi: 20.01.2017), s. 5.

¹⁸² Habermas, 2007, s. 130.

¹⁸³ Talcott Parsons ve J. Neil Smelser, **Economy and Society**, Taylor Francis, e-Library. New York, 2005, s. 65.

¹⁸⁴ Jürgen Habermas, **The Theory of Communicative Action**, Cilt 2, (Çev. Thomas MacCarthy), Beacon Press, Boston, 1987, s. 264.

Habermas tesir ve ahlâkî önderliği hayat evreni içerisinde sosyo-kültürel sistemde birleştirir. Bu sistem toplumsal değer, norm, gelenek, ahlâk ve inancı kendi içinde barındırır. Ekonomik sistem ise üretim, tüketim, yatırım, girişim ve fon kaynağını kendi içinde bulundurur. Politik sistem ise devlet, bölüşüm, güç ve yönetim modelini kapsar.¹⁸⁵ Bu sistemler sürekli bir alışveriş içerisinde. Şekil 2’de görülmektedir.

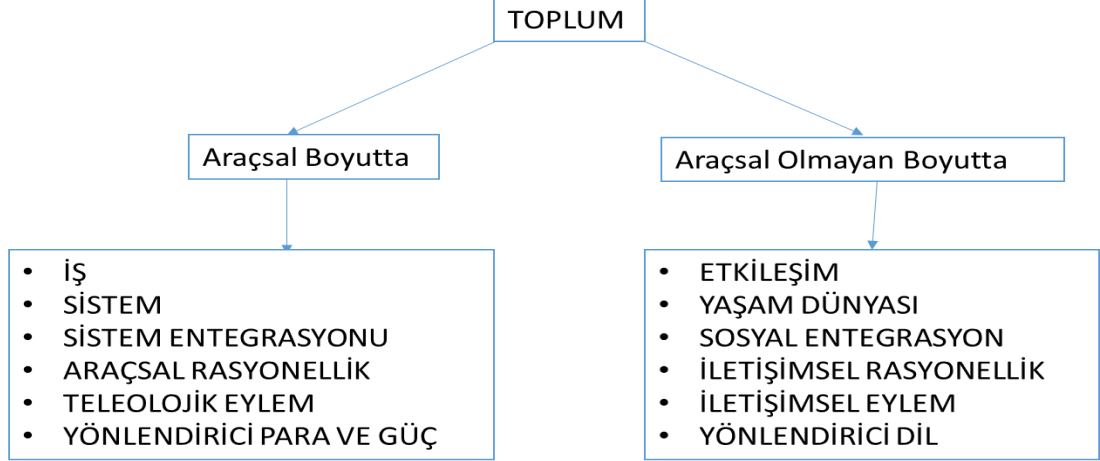
Şekil 2’ye göre ekonomik sistem, politik sistem ile vergi ve yönetim; ekonomik sistem, sosyo-kültürel sistem ile emek ve mal-hizmet; politik sistem de sosyo-kültürel sistem ile bağlılık ve refah ilişkisinde bulunmaktadır.¹⁸⁶

Habermas’a göre toplumu çevreleyen kavramlar Şekil 3’de gösterilmiştir. Buna göre araçsal olmayan boyutta bir toplumda etkileşim, sosyal entegrasyon, iletişimsel-rasyonellik, iletişimsel eylem ve yönlendirici dil hâkim olacaktır. Böyle bir toplum, hayat evrenini oluşturmuş olacaktır. Ama araçsal boyutta olan toplumlarda ise bu kendi yerini sisteme bırakacaktır. Etkileşim kendi yerini iş bölüşümüne, sosyal entegrasyon kendi yerini sistem entegrasyonuna, iletişimsel-rasyonellik kendi yerini amaç-rasyonelliğe, iletişimsel eylem kendi yerini teleolojik eyleme ve son olarak yönlendirici dil kendi yerini yönlendirici para ve güce bırakacaktır.

¹⁸⁵ Bünyamin Duran, “Jürgen Habermas’da Ekonomik, Politik ve Sosyo-Kültürel Sistemler Arasında İlişkiler ve Türkiye”, **Dünya İktisadiyyatının İnkişaf Paradigması: Bazar ve Sonrası, Avrasiya Sosyal Bilimler Forumu**, İktisad Üniversitesi Neşriyatı. Azerbeycan, 2013, s. 113.

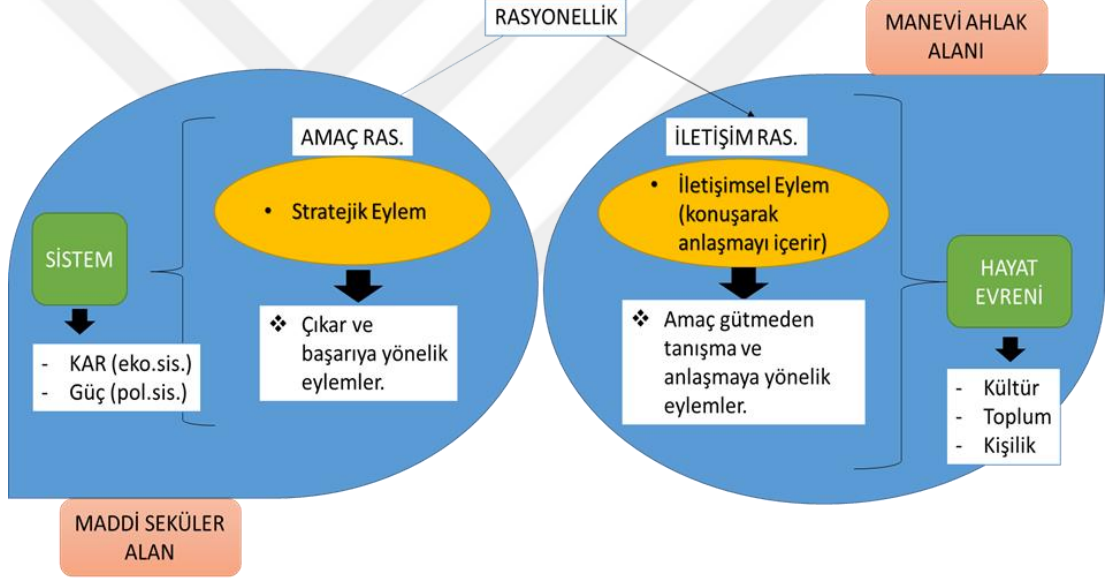
¹⁸⁶ Habermas, 1984, s. 320.

Şekil 3: Toplumu Çevreleyen Kavramlar

Habermas'ın hayat evreni ile sistemin rasyonellik boyutunda nasıl bir resim çizdiği Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4: Habermas' ta Rasyonellik Türleri ve Sonuçları

Şekil 4'e göre rasyonel eylemler hem sistem içerisinde hem de hayat evreni içerisinde bulunmaktadır. Sistem, maddî seküler alanı temsil ederken hayat evreni, manevî ahlâk alanını temsil etmektedir. Stratejik eylemler sistem içerisinde amaç-rasyonelliği ifade ederken iletişimsel eylem iletişimsel-rasyonelliği göstermektedir. Sistem, ekonomik ve politik sistemden oluşmaktadır. Kâr ve güç, sistemin kendi ürettikleridir. Hayat evreni ise kültür, toplum ve kişilik oluşumunu sağlamaktadır.

Toplumu oluşturan sosyo-kültürel, politik ve ekonomik sistem; kapitalist düzenin yardımı ile araçsal boyutta kalarak kendi iç mantığı ile işlemekte ve hayat evreni araçsallaşmaktadır. Bu karşılaştırmanın daha iyi anlaşılabilmesi için ekonomik sistem ile hayat evreni Şekil 5'te gösterilmiştir.

Şekil 5: Ekonomik Sistemde Strateji Saikinin Yeri

Şekil 5'e göre strateji saiki ile ekonomik sistemde yapılan eylemlerin en önemli unsuru çıkarıya dayalı bir kâr kazandırıcıdır. Çıkarıya motivasyonlu sistemde aidiyet beklenemez ve ben kavramı merkezdedir. İletişim saikiyle düzenlenen hayat evreninde ise eylemlerin unsurları; kültürel üretim olarak kültür, sosyal entegrasyon olarak toplum ve bireylerin sosyalleşmesi olarak kişiliktir. İletişimsel eylemde anlaşmaya yönelim vardır. Ekonomik sistemin aksine bireysellik yerine kolektivizm vardır. Bu biz kavramının ve aidiyetin olması demektir.¹⁸⁷

Sonuç olarak Habermas eylemleri; stratejik, normatif (araçsal), dramaturjik ve iletişimsel olarak dörde ayırmaktadır. Ona göre stratejik eylemde birey kendi çıkarı için diğer bireyleri ikna ederek amacına ulaşmakta ve ulaştıktan sonra ilişkiyi sonlandırmaktadır. Normatif eylemde ise birey tamamen kendi hedefleri için diğer bireylere baskı yapmakta ve onları kandırma yoluna gitmektedir. İletişimsel eylemde ise birey, herhangi bir çıkar gözetmeden diğerlerini tanıma, onların değerlerini paylaşma ve anlaşmazlıkları tartışarak çözüme kavuşturma çabası içerisinde. İletişimsel eylem türünde, kendisinin üzerinde durulması gereken önemli bir konu ise evrensel dayanışmanın sağlanmasıdır.

2.5. İletişim Etiğinden İletişim Ahlakına

İletişim etiğini belirleyebilmek için önce Habermas'ın etik ile ahlak kavramlarına bakışını vermek gerekir. Ona göre etik normlarının öncelikle müzakereci etik sürecinden geçmesi gerekir. Bu yolla normlar evrensel ahlâkî ilkelere dönüşür. Buradan anlaşıldığı üzere etik ve ahlak farklı kavramlardır. Ahlak evrensel normları ifade ederken etik sektörel ve kültürel.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Habermas, 1984, s. 285.

¹⁸⁸ Duran, 2017, s. 30.

Duran'a göre iletişim etiği, seküler dünyada bireylerin barış içerisinde beraber yaşamalarını sağlamak amacıyla iletişimsel eylemin unsurlarının bulunduğu bir ortamda, tartışarak anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak ahlâkî ilkelere ulaşma aracıdır.¹⁸⁹ Habermas'ın önerdiği iletişim ahlâkını daha iyi anlamak için onun özelliklerine değinmek gerekir.

2.5.1. İletişim Ahlâkının Temel Özellikleri

Habermas tüm önermelerinde olduğu gibi iletişim etiğinde de toplumsal konsensüsü şart koşar. İletişim etiğinin iletişim ahlâkına dönüşmesi için toplumda bulunması gereken özellikleri şöyle sıralar:¹⁹⁰

- Toplum demokratik olarak özsel demokrasiye sahip olmalı,
- Bireyler tam özgür olmalı,
- Dışsal baskılardan arındırılmış olmalı,
- Bireyler eşit şartlarda olmalı,
- Bireyler her türlü görüş ve öneriyi sunabilmeli,
- Görüşler akılcı ve tutarlı argümanlar ile savunabilmelidir.

Habermas'ın önerdiği iletişim ahlâkı; ekonomi, politika ve hukuk sistemi ile ilişki içerisinde. Bu sistemlerin ahlâkî olmalarının yolu, müzakere ile ulaşılan hukuk sistemi tarafından güvence altına alınması olacaktır. Sistem içerisinde eşit, otonom ve rasyonel bireylerin oluşması da buna bağlıdır.¹⁹¹ Habermas, Lawrence Kohlberg'in ahlâkî aşamalar teorisine dayanarak iletişim ahlâkı teorisini oluşturmuştur.¹⁹² Konumuz bağlamında Kohlberg'in ahlâkî bilincin gelişim teorisini kısaca özetleyelim.

Kohlberg 1927-1987 yılları arasında yaşamış gelişim psikoloğudur. O, bireylerin ahlâk bilincinin gelenek öncesi, gelenek ve gelenek sonrası olarak üç aşamada gelişme gösterdiğini söyler. Bu aşamalar öğrenme ve kazanım ile ilerler. Her yeni seviyede bir önceki seviyeden elde edilen kazanımlar korunarak ve geliştirilerek sonraki seviyeye geçilir. Bu gelişim ve ilerleme ile ahlâkî sorunların çözülmesi için bireyler daha mahir olur. Yani seviyeye ilerledikçe ahlâkî bilinç seviyesi de yükselir.¹⁹³ Şekil 6'da bu aşamalar detayları ile verilmiştir.

¹⁸⁹ Duran, 2013, s. 100.

¹⁹⁰ Duran, 2017, s. 35.

¹⁹¹ Habermas, 1984, s. 243.

¹⁹² Habermas, 2007, s. 128.

¹⁹³ Finlayson, s. 10-20.

Şekil 6: Kohlberg'in Çocukların Ahlaki Gelişim Teorisi

Seviye 1 : Gelenek Öncesi Ahlaklılık Birinci seviyede çocuk, yanlış ve doğru, iyi ve kötü kalıplarına cevap verir. Bu tutum çocukların eylemleri ile yorumlanır
Aşama 1 : Ahlaklılık, ceza ve söz dinleme olarak kabul edilir.
Aşama 2 : Ahlaklılık, kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme ve başkalarının da bunu yapmasına izin verecek araçsal formda kabul edilir.
Seviye 2 : Geleneksel Ahlaklılık İkinci seviye, ailenin beklentilerine cevap verir. Beklenen davranış sosyal düzene uyma şeklindedir.
Aşama 3 : Ahlaklılık, iyi veya kötü rollerini yerine getirmektir. İyi rol: kurallara ve sosyal düzene uymak. Kötü rol: kurallara ve sosyal düzene uymamak olarak kabul edilir.
Aşama 4 : Ahlaklılık, verilen görevleri yerine getirmek ve toplumun refahını korumak olarak kabul edilir.
Seviye 3 : Gelenek Sonrası Ahlaklılık Üçüncü seviye, ahlaki değerlerin geçerliliği ile bunu onaylayacak kişilerin otoritesini ayırt etme kabiliyetidir. Ahlaki kararları toplum tarafından kabul edilmiş ilke ve değerleri yansıtır.
Aşama 5 : Ahlaklılık, toplumun temel hak, değer ve yasaları ile grubun kuralları arasında yarım yapabilir. Fayda hesaplamaları ile yasa ve görevler ile belirlenir.
Aşama 6 : Ahlaklılık, evrensel uzlaşma kendi ahlaki ilkeleri olarak kabul edilir. Ahlaklı olmanın kararını birey kendi belirler ve fikrini belirtir. Davranış kuralları ile ilkeler çatışınca ilkelere göre hareket edilir. Evrensel adalet ve eşitlik bu aşamaya örnek gösterilebilir.

Şekil 6'da bireyin çocukluktan gelişme sürecine kadar geçtiği altı aşama gösterilir. Ahlâkî yargı üçüncü seviyede oluşur. Birinci ve ikinci seviyeler tutum ve davranış düzeyindedirler. Birinci seviye olan gelenek öncesi ahlâklılıkta, bireyin geleneğin belirlediği normlara göre davranma yetisi yoktur. Ama ikinci seviye olan gelenek aşamasında geleneğin belirlediği normlara göre davranma yetisi vardır. Üçüncü seviye olan gelenek sonrasında ise bireyler evrensel ahlâk ilkelerine göre davranırlar.¹⁹⁴

Habermas kendi ahlâk düşüncesini açıklamak için Kohlberg'in de üzerinde durduğu rasyonellik, evrensellik ve şekilsellik ilkelerini dikkate almıştır. Evrensellik ilkesi, zamanın ve mekânın ötesinde bir kültüre ve gelenekten daha üstün evrensel normlara ulaşma sürecidir.¹⁹⁵ Habermas'a göre ise bir normun evrensel olabilmesi için normdan etkilenen tüm bireylerin ortaklaşa razı olacakları bir konsensüs ile

¹⁹⁴ Duran, 2017, s. 127.

¹⁹⁵ Duran, 2017, s. 125.

mümkündür.¹⁹⁶ Buna göre bir normun evrensel ahlâkî bir norm özelliğine sahip olabilmesi için tarafların ikna yolu ile birbirleriyle müzakere sürecine girişip konsensüse ulaşmaları gerekir.

Örnek olarak çalışanlar ile işverenlerin çıkarlarının çatıştığı bir ortamda norm çatışması gerçekleşmektedir. Çalışan, günlük 8 saat çalışarak emeğinin karşılığını maaş olarak kazanmak ister. İşveren maksimum çıktıyı elde edecek üretim sürecine denk olarak fazla mesai yapılmasını ister. Bu örnekte norm çatışması vardır. Çalışanın emeğinin karşılığını alma normu ile işverenin kâr normu çatışmaktadır. Bu çatışmadan çıkarak evrensel bir normun oluşabilmesi istenen bir durumdur. Bunun gerçekleşebilmesi için işveren ile çalışan veya sendika ile işverenin uzlaşmaya varmaları gerekir. Bu uzlaşma, süreci iletişim yolu ile müzakere sürecinin bir sonucu olması gerekir.

Müzakereci etik süreci, norm üreten bir süreç değil normların geçerliliğini test eden bir süreçtir.¹⁹⁷ Habermas aslında Kohlberg'in teorisine ilave olarak tartışma sürecini ekler.

Habermas müzakere sürecinde şu unsurların bulunmasını istemektedir:

- İletişim süreci işletilmeli,
- Akılî argümanlar sunulmalı (akılcılığa dayanmalı),
- İkna amacı taşınmalı,
- Kültür, gelenek ve değerden bağımsız olmalı.

2.5.2. İletişim Ahlâkı ve İktisat

Habermas'ın teorisi içerisinde paranın araç olduğu ve iktisadî kavramların üretildiği yer ekonomik sistemdir. Bu sistem içerisinde hayat evreninde olduğu gibi uyulması gereken bir teori bulunmaktadır. Bu ise iletişimsel-rasyonelliktir. Yani stratejik eylemlere dayanan değil iletişimsel-rasyonelliğe dayanan bir ekonomi önerilmektedir.

Duran, Habermas'ın iletişimsel-rasyonelliğinin iktisada uygulanmasını iktisat ve ticarî işletmeler olarak ele almıştır. Buna göre iktisadın en önemli ayağı olan politikaların üretilmesinde bu teori kullanılabilir. Bu politikaların özü ise öncelikle insanı amaç olarak merkeze almalı ve insana saygıyı göz ardı etmemelidir. Sonrasında

¹⁹⁶ Habermas, 2007, s. 120.

¹⁹⁷ Habermas, 2007, s.122.

makro iktisadın alanına giren konularda grupların çıkarlarından öte toplumsal çıkarlar dikkate alınmalıdır.¹⁹⁸

Habermas, Kantçı düşünce geleneğinden geldiği için iktisat ile ilgili düşünceleri de ondan etkilenmiştir. Kant'ın temel teorisi; insan merkezli sistemlerde, insanın çıkarlar uğrunda araçsallaştırılmadan bir amaç olarak görülmesidir. Hatta o daha ileri giderek insanın olduğu sistemlerde insanın para ile eş tutulmasını ahlâksızlık olarak görmektedir. Diğer taraftan Kant, insanın eylemlerini, onların sonuç odaklı olup olmamasına göre ikiye ayırmaktadır:

- i. Tacirin para kazanma amacı, üniversite öğrencisinin meslek edinmek için okulu bitirme amacı, (hipotetik imperatif)

Bireyin belirli amaçlar doğrultusunda sonuç elde etme odaklı eylemleri hipotetik imperatiftir (buyruk).

- ii. Ahlaki davranmak (yalan söylememek, dürüst olmak gibi)

Burada ise bireyin ne sonuç vereceğine bakmaksızın, gerçekleştirmek zorunda olduğu eylemler kategorik imperatif (buyruk) olarak kabul edilir.¹⁹⁹ Buna göre iktisadî politikalarda kategorik buyrukların belirlenmesinde Kant, saf pratik aklın kullanılması gerektiğini savunurken Habermas onların saf vicdandan üretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Habermas'a göre bu saf vicdan ise rasyonel tartışma yolu ile oluşturulmalıdır. Örneğin devletin uygulayacağı maliye politikalarında bu bakış açısıyla elde edilen önermeler şunlardır:²⁰⁰

- Halkının özgürlüğünü güvence altına almalı,
- Yalan söylememeli,
- Mülkiyet hakkına riayet etmeli,
- Saygılı olmalı,
- Tuzak kurmamalı,
- Gerçekleştiremeyeceği sözü vermemeli,
- Kaynaklar âdil dağıtmalı.

Bu önermeler artırılabilir ama temel nokta devletin kendi uygulamalarında ahlâkî eylemler çerçevesinde kararlar almasıdır. Bu şekilde makro iktisadın alanına giren iktisadî büyüme, istihdam, refah ve enflasyon konularında saf aklın ve vicdanın

¹⁹⁸ Duran, 2017, s. 144.

¹⁹⁹ Kant, 2015, s. 41.

²⁰⁰ Duran, 2017, s. 78.

direktifleri ile politikalar üretilirse istenilen şekilde birey amaç olmuş olur ve toplumun menfaati maksimize edilmiş olur.

Ticarî işletmeler ise kendi faaliyetlerini hem iletişim ahlâkı ile hem de kendi amaçları doğrultusunda sürdürebilirler. Firmaların ana amacı kârı maksimize ve maliyetleri minimize ederek minimum girdi ile maksimum çıktıyı elde etmektir. Firmaların bu amaçlarının yanı sıra iletişim ahlâkını uygulamalarının iki yolu bulunmaktadır. Birincisi kamu ahlâkını gözetmek ve ikincisi paydaşların çıkarlarını arttırmaktır. Firmanın paydaşları; ilişkide olduğu, faaliyetlerden etkilenen ve faaliyetleri ile firmayı etkileyen taraflardır.²⁰¹ Firmanın kendi paydaşları ile olan ilişkisi ne kadar iletişim ahlâkının ilkeleri ile gerçekleştirilirse o ölçüde başarı ve kâr elde edilebilir.

Duran, Habermas'ın iletişim ahlâkını daha da genişletir. Bilindiği üzere Habermas'ın iletişim ahlâkı çıkar ve başarıyı gütmenden kişiler arasında tanışma ve ortak hareket ile gerçekleştirilen eylemlerden oluşmaktadır. Bu ilkeler kâr amacı güden firmalar için ileri derecede ideal bir durum olabilir. Bundan dolayı firma kendi faaliyetlerini iletişimsel eylemlere indirgmeden stratejik eylemler ile bütünleşmesi gerekmektedir. Bunun olabilmesi için şu koşullar gereklidir:

- Hem firmanın hem de paydaşların çıkarları güvence altına alınmalı,
- Hile, manipülasyon, asimetrik bilgilendirme, liderlik baskısı ve dayatma olmamalı,
- Karşılıklı saygı içermeli,
- Rasyonel tartışma ile konsensüs oluşmalıdır.²⁰²

Bu koşulların gerçekleştiği ticarî faaliyetlerde amaçlar, stratejik özü itibarıyla iletişimsel olur. İstenen durum da budur. Mesela işçi ve işveren sendikalarının ücret pazarlıklarında da bu durum bulunmaktadır.

Stratejik eylem ile iletişimsel eylemi birleştirme sürecine en güzel örnek Saturn firmasıdır. Saturn firması kendi çalışanlarının bazı şikâyetleri üzerine onlarla 1980 yılında bir istihdam sözleşmesi imzalamıştır. Buna göre karar alma süreçlerinde işçi ve iş veren temsilcileri bulunacaktır. Karar alma süreçlerinde konsensüs gözetilecek ve sektörel sorunlarda yönetim ve işçi temsilcileri arasında bilgi paylaşımına önem verilecek; tüm bunların sağlanabilmesi için Otomobil Çalışanları Birliği

²⁰¹ David P. Baron, **Business and Its Environment**, 3. Baskı, Prentice Hall, New Jersey, 2000, s. 571.

²⁰² Duran, 2016, s. 7.

kurulacaktır.²⁰³ Dikkat edileceği gibi bu örnekte firmanın kendi amaçlarını oluşturan araçsal eylemler ile iletişimsel eylemler iç içe geçmiştir.

Sonuç olarak Habermas kapitalizm sürecinin her şeyi araçsallaştırmasına tepki olarak iletişimsel-rasyonelleşme teorisini ortaya atmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinde birey, amaç olmaktan uzaktır ve mekanik bir parça düzeyine indirgenmiştir. Bu mekanik parça artık güç ve paranın aracı olmuştur. Bu süreç birçok krizi de beraberinde getirmiştir. Habermas bu krizler için öncelikle bir iletişim ahlâkı önermiştir. Hayat evrenini oluşturan alt sistemlerin birbirlerini tahakküm altına almadığı, konsensüsün oluştuğu ve ahlâkî değerlerden beslenen bir sistem önerisinde bulunmuştur. Rasyonelleşme sürecinin tamamen eleştirilmediği bu süreçte iletişimsel-rasyonelleşme önerilmektedir. Ek olarak Habermas'ın önerdiği iletişimsel-rasyonelleşmede başarıya ulaşabilmenin şartları; görüş birliği, konuşarak anlaşma, rasyonel temellendirme, dayatmanın olmaması, müdahalenin olmaması ve ortak kanıların oluşmasıdır. Habermas, iletişim ahlâkının özelliklerini de detaylı şekilde belirtmiştir. Ona göre rasyonelleşme, iletişimsel-rasyonelliğe dayanmadığı için kapitalist toplumlarda ekonomik, meşrûiyet, motivasyon ve rasyonelite krizleri çıkmaktadır.

Habermas'ın teori ve çözüm önerilerini çalışmanın sınırları ölçeğinde değerlendirdikten sonra aşağıda Türkiye'de geleneksel banka ve katılım bankası uygulamalarının ilgili ilkelere ne oranda uyduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

²⁰³ Jeffery D. Smith, "A Precis of a Communicative Theory of the Firm", **Business Ethics: A European Review**, Volume 13, Number 4, 2004, ss. 317-331.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE İLETİŞİM-RASYONELLİK

Finansal sistemin en önemli aracı kurumu olan bankalar, kaynak sağlama ve fon kullandırmada en önemli kurumlardır. Bankalar, tasarrufların reel ekonomiye enjekte edilmesinde önemli görev üstlenmektedirler. Aynı zamanda bankacılık sistemi, para olgusunun sistem içerisinde derinleşmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bankacılık sistemini irdelememizin sebebi ise ekonomik sistem içerisinde, ileride de değinileceği gibi, “para gücünün” diğer sistemleri kolonize etmesi ve parayı içselleştiren bir oluşuma sahip olmasından dolayıdır. H. Minsky (1919-1996), görevleri para ile sınırlı olan bankaları tefecilere benzetmektedir.²⁰⁴ Yani bankalar, kendi kasalarında bulunan para ile yaptıkları finansman faaliyetleri ile, bir mânâda tefeciliğe benzemektedir. Bankalar kapitalist sistemin tamamen hâkim olduğu sistemlerde; kendi varlık ve kaynaklarını düzenleyerek, kendi aktif yapılarını güçlendirerek, piyasadaki kâr fırsatlarından avantaj sağlamanın peşindedirler.

Bankacılık modellerinin sınıflandırılmasında literatürde farklı öneriler sunulmuş olsa bile faiz gibi temel bir konuya farklı yaklaşımlar gösteren geleneksel bankacılık modeli ile katılım bankacılığı modelinin karşılaştırması yapılmalıdır. Faizli bankacılık modeli Batı tandanslı iktisadî modelde uygulanırken İslam iktisadında faizsiz bankacılık modeli uygulanmaktadır. Bu bölümde bu iki bankacılık modeli detaylı şekilde ele alınacaktır.

Weber’in rasyonelleşme ile ilgili değerlendirmeleri çerçevesinde, yukarıda rasyonelleşmeyi incelerken amaç-rasyonelleşme sürecinin, ekonomik ve politik sistemin, hukuk ve sanatın; din ve ahlâktan kopma süreci olduğunu belirtmiştik. Geleneksel bankacılık sistemi amaç-rasyonel ilkeler üzerine kurulu olduğundan ötürü katılım bankaları adı verilen kurumların pratik-rasyonel ilkeler üzerinde çalışıp çalışmadığı, son derece merak uyandıran bir konudur. Şayet ilgili kurumlar pratik-rasyonellik çerçevesinde çalışıyorlarsa bunların amaç-rasyonellikten doğan ve doğacak olan olumsuzlukları giderebileceği beklenebilir. İlgili kurumların yapıcı bir fonksiyona sahip olduğu belirlenebilirse bu tecrübenin ekonominin tümüne uygulanması gündeme getirilebilir.

²⁰⁴ Minsky Hyman, **İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı**, (Çev. O. Esen), Efil yayınları, Ankara, 2011, s. 78.

Firmalar gibi bankalar da hayır kurumları değildir. Doğal olarak bankaların en temel hedefi, kârını maksimize etmektir. Bununla birlikte bankaların kendilerini salt ekonomik kurumlar olarak görmesi yerine kendilerinin toplumsal sorumlulukları da olan sosyo-ekonomik kurumlar olarak görüp kendilerini ona göre dizayn etmeleri gerekir. Bunun anlamı, bankaların bir taraftan amaç-rasyonel ilkeler ile en verimli araçları kullanırken diğer taraftan iletişimsel-rasyonel ilkelere dayanarak kendi çalışanlarını, müşterilerini ve tedarikçilerini araçsallaştırılması gereken nesnelere olarak değil de onları özünde amaç olan aktörler olarak görüp değerlendirmeleridir. Bunu, örneğin, ihtisas kredileri sağlamak, tarım-sanayi-turizm gibi hayatî sektörlerle krediler vermek ve bölgeler arası gelişmişlik farkını gidermeye katkıda bulunmak gibi faaliyetlerle gerçekleştirebilirler. Burada önemli olan, bu kredilerin en azından düşük faizli ve uzun vadeli olması ve imkânlar ölçüsünde bu türden bazı etkinliklerin kâr amacı güdülmeden yapılmasıdır. Bunu Türkiye’de zaman zaman gerçekleştiren kurumlar olmuştur. Mesela devlet 1920’li yıllarda; gelir düşüklüğü, sermaye kıtlığı, girişimci azlığı ve bilgi yoksunluğundan dolayı Sümerbank ve Etibank gibi kamu sermayeli bankalar kurmuştur. Bu kurumlar aynı zamanda sosyal yönleri de olan kurumlardır.²⁰⁵ Bankacılık sektörünün tüm sermaye ve faaliyet türlerinde, kendi müşterilerini de düşünerek faaliyet yürütmesi, güven ortamının sağlanması için hayatî bir öneme sahiptir.

3.1. Geleneksel Bankacılık

Finansal sistem içerisinde bankacılık sektörü önemli bir aracı kurumdur. Aracılık vazifesi ise kaynak transferidir. Bu açıdan banka dışı kesim²⁰⁶ çok az oranda aracılık yapmaktadır.²⁰⁷ Geleneksel olarak yani faizli yöntemler ile bankacılık faaliyeti yürüten bankaların ortak unsurları; mevduat toplamak, para aktarımı yapmak, ödemelere aracılık etmek, mevduatları plase etmek, finansal hizmetler üretmek ve finansal işlemler yapmaktır.²⁰⁸ Bunlar aynı zamanda bankacılık sektörünün önemini de anlatmaktadır. Bundan dolayı bankacılık sektörünün tarihi, çalışma prensipleri, temel fonksiyonları ve ürünleri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

²⁰⁵ Kök, s. 64.

²⁰⁶ Finansal kiralama, faktöring ve İstanbul altın borsası bunlara örnektir.

²⁰⁷ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitapevi, Bursa, 2009, s. 471.

²⁰⁸ Muharrem Afşar ve Aslı Afşar, **Finansal Sistem ve İşleyişi**, Gülen Yayıncılık, Eskişehir, 2007, s. 117.

3.1.1. Geleneksek Bankaların Tarihi

Türk bankacılık sektörünün tarihi açısından 1980 yılı bir milattır. 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere sektörü ele almak, bankacılık sektörünün tarihi açısından önemlidir. Çalışmada çok detaya inmeden 1980 öncesi genel görünümünden ve 1980 sonrası gelişmelerden söz edeceğiz.²⁰⁹

1980 öncesi bankacılık sektörü açısından genel görünümü şöyle sıralayabiliriz:

- Bankacılık sektörü büyük oranda kamu sermayeli olarak faaliyet yürütmekteydi.
- Rekabet ortamından uzak birkaç büyük banka bulunmaktaydı.
- Bankacılık sektörüne giriş mevzuatlar ile zorlaştırılmıştı.
- Holding bankacılığı yaygındı.²¹⁰

1980-2000 dönemleri arasında bankacılık sektörünün genel görünümü ise şöyledir:

- Finansal sistem liberalleşme sürecine girmiştir.²¹¹ Bu serbestleşme ile banka sayıları hızla artmıştır. Bu şube sayısı ve personel sayısı açısından da doğru orantılı olmuştur.
- Bilişim teknolojisindeki gelişmelere bankacılık sektörüne uygulanmaya başladı.
- Faiz oranları serbest piyasa şartlarına bırakıldı bu da yüksek faizlerin oluşmasına ve bankacılık sektörünün rekabet yapısını artırmıştır.
- Banka dışı finansal piyasaların gelişmesi ile (İMKB) bankacılık sektörü açısından olumsuz gelişmeler ortaya çıkmıştır.
- Kamu kesiminin iç borçlanma (DİBS) ihtiyacı bankacılık sektörüne olumlu yansımıştır. Bu borçlanma hazine bonusu ve devlet tahvili ile yapılmıştır.
- Dış ticaret açısından yaşanan olumlu gelişmeler bankacılık sektöründe kredi kullandırma açısından olumlu yansımıştır.
- Bankacılık sektörü teknolojik gelişmeler ile ATM, POS uygulamalarını artırmıştır.

²⁰⁹ Şahin, s. 482.

²¹⁰ Örnek İş bankası

²¹¹ Özel 24 Ocak kararları

2000’de günümüze bankacılık sektörünün genel görünümü ve yaşanan gelişmeler:

- 2000 yılı ve sonrası doksanlı yılların siyasî ve ekonomik etkileri²¹² ile bankacılık sektöründe yaşanan krizler önemli adımlar atılmasına sebep olmuştur. 2001 krizinde bankacılık sektörünün büyük payı olmasından dolayı kapsamlı ve yapısal değişiklikler ile bankacılık sektörü daha güçlü hâle getirilmiştir.²¹³
- Güçlü ekonomiye geçiş programı kapsamında bankacılık sektörünü yeniden yapılandırma programı uygulanmıştır.²¹⁴ Bu programın iki temel unsuru; malî ve operasyonel yapılanma ile gözetim ve denetimi artıran düzenlemelerdir.
- Bankacılık Kanunu’nda gözetim ve denetime yönelik değişikliklere gidilmiştir.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kuruldu.²¹⁵
- 5411 sayılı bankacılık kanunu yasalaştı. Bu kanun ile bankacılık sektörü daha güçlü hâle getirildi.²¹⁶

Türk bankacılık sektöründe geleneksel bankaların tarihi seyri 1988 yılından günümüze kadar sermaye yapılarına göre Tablo 2’de gösterilmiştir.

²¹² Buna örnek olarak; denetimin yetersizliği, tasarruf güvencelerinin yetersizliği, yüksek enflasyon ortamı ve DİBS’lerin yüksek olması. Bunların yanında ekonomik durgunluk ve siyasi istikrarsızlıkta önemli bir etken olmuştur.

²¹³ 2002 yılında Finansal Piyasaları Yeniden Yapılandırma Kanunu çıkarılmıştır.

²¹⁴ https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0009_01.pdf, (15.12.2018).

²¹⁵ <https://www.bddk.org.tr/Hakkimizda/Kurulus/9>, (15.12.2016).

²¹⁶ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf>, (15.1.2016).

Tablo 2: Bankaların Toplam Verileri

Yıllar	Toplam Banka Sayısı	Sermaye Yapısına Göre Mevduat Bankaları			BFB ²¹⁷ 'ye Devredilen Bankalar	Kalkınma ve Yatırım Bankaları
		Kamu Sermayeli	Özel Sermayeli	Yabancı Sermayeli		
1988	60	8	25	19	0	8
1989	62	8	24	21	0	9
1990	66	8	25	23	0	10
1991	65	8	26	21	0	10
1992	69	6	31	20	0	12
1993	70	6	32	20	0	12
1994	67	6	29	20	0	12
1995	68	5	32	18	0	13
1996	69	5	33	18	0	13
1997	72	5	36	18	0	13
1998	75	4	38	18	0	15
1999	81	4	31	19	8	19
2000	79	4	28	18	11	18
2001	61	3	22	15	6	15
2002	54	3	20	15	2	14
2003	50	3	18	13	2	14
2004	48	3	18	13	1	13
2005	47	3	17	13	1	13
2006	46	3	14	15	1	13
2007	46	3	11	18	1	13
2008	45	3	11	17	1	13
2009	45	3	11	17	1	13
2010	45	3	11	17	1	13
2011	44	3	11	16	1	13
2012	45	3	12	16	1	13
2013	45	3	11	17	1	13
2014	47	3	11	19	1	13
2015	47	3	9	21	1	13
2016	47	3	9	21	1	13
2017	46	3	9	20	1	13
2018	47	3	9	21	1	13
2019	47	3	9	21	1	13

Kaynak: BDDK

Tablo 2'ye göre banka sayıları 1988 yılından günümüze kadar 40 ilâ 80 arasında gidip gelmiştir. Özellikle 1998, 1999 ve 2001 krizlerinden sonra ortaya koyulan sıkı bankacılık politikaları ile banka sayıları 40 – 50 aralığında bulunmaktadır. 2000'li yıllara kadar ağırlıklı olarak özel sermayeli bankalar açılırken daha sonra ibre yabancı sermayeli bankalara dönmüştür. Kamu sermayeli bankalar ise 2000 yılı sonrası daha sağlamlaştırılarak 3 adete düşürülmüştür. TMSF'ye devredilen banka sayıları ise tamamen yaşanan finansal krizler sonrasında gerçekleşmiştir. Güçlü

²¹⁷ Birleşik Fon Bankası

ekonomiye geçişin olduğu ve istikrar yıllarının başı olan 2000 yılından sonra devredilen banka sayıları azalmıştır. Günümüzde bankacılık faaliyetinde bulunacak yatırımcılar için aranan şartlar eskiye nazaran daha sıkı ve zordur.

3.1.2. Geleneksel Banka Türleri

Geleneksel bankalar, katılım bankalarının aksine faiz hassasiyeti bulunmayan bankacılık ürün ve hizmetleri yürüten bir bankacılık türüdür.

Bankaların türleri farklı ölçütlere göre farklılık göstermektedir. Bunlar; sermaye yapılarına, şube sayılarına, şirket yapılarına, kaydî para üretimine ve ekonomik faaliyet türüne göre ayrılmaktadır.²¹⁸ Çalışmada sadece ekonomik faaliyetlerine göre sınıflandırılan banka türleri detaylandırılacaktır.

Ekonomik faaliyetlerine göre bankaların sınıflandırılmasında şu türler karşımıza çıkmaktadır:²¹⁹

- Merkez Bankaları (emisyon),
- Ticarî Bankalar (geleneksel, konvansiyonel, mevduat),
- Yatırım ve Kalkınma Bankaları,
- Tarım ve Kredi Bankaları,
- Dış Ticaret Bankaları,
- İpotek Bankaları.

3.1.3. Temel Bankacılık Ürün ve Hizmetleri

Geleneksel bankaların müdîlerine sundukları temel bankacılık ürün ve hizmetleri şunlardır.²²⁰

- Mevduat hesapları (vadeye göre) açma,
- Kredi talebini karşılama (vadesine ve niteliğine göre).
- Ticarî senetlerin tahsili,
- Fatura tahsili,
- Teminat ve kefalet mektubu sağlama,
- Kiralık kasa hizmeti,
- Havale ve EFT hizmetleri,

²¹⁸ Afşar, s. 128.

²¹⁹ Afşar, s. 130.

²²⁰ Afşar, s. 142-144.

- Keşide ve seyahat çekleri,
- Sigorta işlemleri,
- Kambiyo işlemlerini yürütmek,
- Dış ticaret finansmanını sağlamak,
- Leasing, factoring ve forfaiting işlemlerini yürütmek,
- Yatırım ve borsa işlemlerine aracılık etmek.

Tüm bu ürün ve hizmetlerin yanında kredi kartları, tüketici kredileri, ATM, POS gibi çağdaş bankacılık hizmetleri kapsamında işlemler yürütmektedir.

3.1.4. Temel Fonksiyonları

Bankaların temel fonksiyonu, finansal aracı olmanın yanında dolaylı olarak ekonomi üzerinde de etkilere sahiptir. Bankalar aracılık fonksiyonu ile fon fazlalığı olanlar ile fon açığı olanlar arasında dolaylı finansman fonksiyonunu yerine getirir. Bankalar fon fazlası olanlar ile fon açığı olan yatırımcı ve tasarruf sahiplerine kendi çıkardıkları finansal araçları sunarak bu fonksiyonu işlevli hâle getirmektedirler.²²¹ Fon fazlalığı olan tasarruf sahibi yüksek faiz geliri ve düşük vade talep ederken yatırımcı ise düşük faiz geliri ve yüksek vade talep etmektedir. Banka bu talepleri dengeleyerek plasman sürecine aracılık etmektedir. Bankaların bu süreçte elde ettiği menfaat; faiz, komisyon ve diğer gelirlerdir.

Bankalar ekonomi dışında kalan tasarrufları, ekonomiye enjekte etme sürecine katkıda bulunur. Tasarrufların artması dolaylı olarak yatırımları da artırır. Bankaların ekonomiye dahil ettiği fonlar, fon açığı olan önemli sektörlere plase edildiği için bankacılık sektörünün ekonomi üzerindeki etkisi önemlidir.

Bankaların temel ilkeleri ise likidite, güven ve kârlılıktır. Likidite kabiliyeti; mevduat ve kredi taleplerini karşılamaktır. Güven ise tasarrufların ve borçlanmaların karşılanabilmesi için gerekli bir ilkedir. Kârlılık ise faaliyet göstermek için bankanın önemsendiği öncelikli ilkelerden biridir. Bankaların ilkelerinin yanı sıra temel fonksiyonlarını şöyle sıralayabiliriz:²²²

- Fon Aktarımı
- Kaynakların Etkin Kullanımı
- Satın Alma Gücünü Artırma

²²¹ Şahin, s. 476.

²²² Afşar, s. 117.

- Hizmet Sağlama
- İktisadi Politikaları Destekleme

Sonuç olarak bankacılık sektörü temel fonksiyonlarını yerine getirerek tasarrufların etkin kullanılmasına, yatırımların artmasına, para politikasının etkinliğine, dış ekonomide bütünleşmeye ve gelir dağılımına önemli katkılarda bulunur.

3.1.5. Geleneksel Bankacılıkta Etik İlkeler

Türkiye Bankalar Birliği tarafından hazırlanan ve BDDK tarafından onaylanan Bankacılık Etik İlkeleri'ne göre bankaların dikkat etmesi gereken ilkeler şunlardır: Dürüstlük, tarafsızlık, güvenilirlik ve saydamlıktır. Bunun yanında Hugh McCulloch tarafından 1863 yılında kaleme alınan²²³ bankacılık faaliyetlerinde izlenmesi gereken bazı prensipler ise şöyledir:²²⁴

- Mâkul bir garantiyle güvenceye alınmış krediler dışında kredi vermeyin.
- Spekülasyonu cesaretlendirici ve teşvik edici hiçbir şey yapmayın.
- İmkânlarınızı yasal ve basiretli işlemler için kullanın.
- Verdiğiniz kredilerin vadesini müşterinizin işinin imkân verdiği en kısa vadeye göre ayarlayın ve kaynağa ihtiyacınız olup olmadığına bakmaksızın tüm borçların vadesinde ödenmesi için ısrarlı olun.
- Bir krediyi sırf ödendiği zaman daha avantajlı bir yatırıma yönlendirmeyeceğinizi düşündüğünüz için yenilemeyin.
- Kredilerinizi belirli kişiler ya da kurumlarda yoğunlaştırmak yerine dağıtın.
- Bir kişiye veya bir firmaya verilen büyük krediler vermeyin,
- Müşterilerinizin zenginleştikçe bankanın da zenginleşeceğini göz önünde bulundurarak müşterilerinize hoşgörülü davranın.
- Hiçbir zaman müşterilerin kendi politikalarını size dikte ettirmesine izin vermeyin.
- Bir müşterinin dürüstlüğünden şüphelenmeniz için nedenleriniz varsa hesabını kapatın.

²²³ Bu yazı 1996 yılında Bankacılar Dergisi'nin 16. Sayısında yayımlanmıştır.

²²⁴ <https://www.tbb.org.tr/tr/ana-sayfa/onemli-basliklar/bankacilara-tavsiyeler/293>, (15.02.2018).

- Bir dolandırıcıyla, onun sizi aldatmasını önleyebileceğinizi düşünseniz bile asla iş yapmayın.
- Çalışanlarınıza çalmadan rahat ve saygın bir yaşam sürmelerine olanak tanıyacak bir maaş verin ve onlardan size sunabilecekleri tüm hizmeti isteyin.
- Bankanın sermayesi hayali değil gerçek olmalıdır. Bankanın sahibi, borç alanlar değil borç vermek için parası olanlar olmalıdır.
- Namuslu, dürüst ve yasal bir şekilde bankacılık yapın.
- Büyük kazanç imkânlarının sizi baştan çıkarmasına izin vermeyin.
- Ulusal Para Kanunu çerçevesinde kullanabileceğiniz tüm imkânları kullanın.

3.1.6. Geleneksel Bankalarının Sorunları

Bankalar için geçmişten geleceğe yaşanma ihtimali olan ve yaşanan en temel sorun ekonomik sistemden kaynaklı sorunlardır. Ekonomideki istikrarsızlık ve şoklar bankacılık sektörünü doğrudan etkilemektedir. Bunun yanında bankaların kaynak sağlamada maliyetlerin artması ve problemlerin olması da önemli bir risktir. Bu kredilerin geri dönme riski olarak ifade edilmektedir. Bankacılık sektörü için döviz riski, siyasî risk, yönetim riski, faiz riski, piyasa riski, döviz kuru riski, likidite riski ve iflas riski karşılaşılabilecek en temel sorun kaynaklarıdır.²²⁵ Bankacılık sektörünün bu risklere yönelik eylem planları ve uygulamalar yapması gerekmektedir.

Pratik ve amaç-rasyonellik olarak incelediğimiz katılım ve geleneksel bankacılık modellerinin en önemli farkı faizi ele alışlarıdır. Bu farklılık geçmişten günümüze faiz üzerine birçok tartışmanın konusu olmuştur, gelecekte de olacaktır. Bundan dolayı faiz olgusuna bankacılık uygulamalarında ve iktisadî düşüncedeki yeri bağlamında göz atılacaktır.

3.1.7. Geleneksek Bankacılık Uygulamalarında Faiz

Tasarruf sahipleri ile yatırımcıların temel ihtiyacı olarak karşımıza çıkan faizin teorik altyapısına bakmak ve tanımsal karşılığını belirlemek gerekmektedir. Faiz

²²⁵ Hakan Ertürk, “Bankacılık Sektörünün Karşılaştığı Riskler ve Risk Yönetimi”, **Denetim Dergisi**, Cilt. 4, 2016, ss. 62-70.

konusu önce kavramsal ve teorik yönden ele alınacak daha sonra iktisadî ve felsefi düşüncede yorumlanması aktarılacaktır.

3.1.7.1. Faiz Tanımı ve Teorik Altyapısı

Faiz, paranın kullanılması veya alıkonulması sebebiyle alınacak (verilecek) tutardır. Faiz, paranın kullanım (kullandırma) bedeli yani maliyetidir.²²⁶ Faizin ortaya çıkmasında fon fazlalığı ve fon talebi yatmaktadır. Kendi parasını kullanmaktan vazgeçenin bunun karşılığında bir bedel talep etmesi, parayı kullananın da bunun karşılığında bir bedel ödemesi hem iktisadî açıdan hem de rasyonellik açısından mantıklıdır. Fon fazlalığı olanın kullandıracağı para karşılığında kazanç elde etmesi ve fon talep edenin de bir maliyet karşılığında bu parayı kabul etmesi paranın zaman değerinin olmasındandır. Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi paranın değer kazanma gücü bulunmaktadır. Paranın zaman değerini gösteren değer ise faiz oranıdır (r).

- **Nominal Faiz**

Finansal borçlanmanın faiz üzerinden yapıldığı ortamlarda enflasyonun borçlanma üzerinde etkisi vardır. Mesela, çocuğunuza cep telefonu almak için biriktirdiğiniz 1500 TL'yi, ihtiyacı olan bir arkadaşınıza bir yıl sonra geri almak şartıyla %5 faizle borç verdiğiniz düşünelim. Yani bir yıl sonra arkadaşınızdan 1575 TL geri alacaksınız. Buraya kadar bir sorun görünmüyor. Ülkede uygulanan yıllık enflasyon oranının yükseldiği ve telefon fiyatının 1700 TL olduğu durumda siz bu artıştan olumsuz etkilenmiş olursunuz.

- **Reel Faiz**

Reel faiz, bileşik faizin ve enflasyonun etkilerinin çıkarılması sonucunda ortaya çıkan faiz oranıdır.

- **Basit Faiz (faiz hesaplama yöntemleri)**

Finansal bir tutarın (P) n yıl boyunca % r faiz oranında basit bir faizle yatırılması veya ödünç verilmesi durumunda gelecekteki değeri (A) hesaplamamıza yardımcı olan formül şöyledir:

$$A = P (1 + in) \quad (1)$$

A, n dönemin sonunda biriken tutar veya borcun gelecekteki değeri.

P, dönemin başında yatırılan tutar veya borcun bugünkü değeri.

²²⁶ Ahmet K. Tunç, Feyza Dereköy ve Murat Bildirir, **Finansal Yönetim**, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 9.

n, P tutarının yatırıldığı veya ödünç verildiği zaman.

i, r/100 basit faiz oranı % r (i ondalık gösterimi).

- **Bileşik (Mürekkep) Faiz (faiz hesaplama yöntemleri)**

Finansal bir tutarın (P) n yıl boyunca % r faiz oranında bileşik bir faizle yatırılması veya ödünç verilmesi durumunda gelecekteki değeri (A) hesaplamamıza yardımcı olan formül şöyledir:

$$A = P (1 + i)^n \quad (2)$$

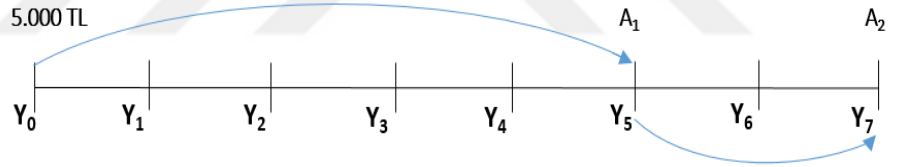
A, n dönemin sonunda biriken tutar veya borcun gelecekteki değeri.

P, dönemin başında yatırılan tutar veya borcun bugünkü değeri.

n, P tutarının yatırıldığı veya ödünç verildiği zaman.

i, r/100 faiz oranı % r (i ondalık gösterimi).

Örneğin: Bir yatırımcı 5 yıl boyunca yıllık %10'luk bir faizle 5000 TL tutarında bir yatırım yapar. Daha sonra biriken miktarı yıllık bileşik faizde %8 olacak şekilde 2 yıl daha yatırır. Yedi yıllık sürenin sonunda ne kadar para kazanacağını hesaplayalım. Bu örnekte hem basit faiz hem de bileşik faiz uygulanmaktadır.

İlk dört yıl (A_1) için 1'de yerine koyduğumuzda [$A_1 = 5000(1+0.1*5)$] yatırım toplamı 7.500 TL olmaktadır. Kalan üç yıl (A_2) boyunca ise 2'de yerine koyduğumuzda [$A_2 = A_1*(1+0,08)^3$] yatırım toplamı 9.447 TL olmaktadır. Yatırımcı kazanç olarak daha kısa sürede bileşik faizde karlıdır.

- **Efektif Faiz**

Cârî faiz oranı olarak da ifade edilir. Bu yüzden nominal faizlerde günlük, aylık, yıllık faiz oranları kullanılabilir. Etkin (Efektif) Faiz, bir yıldan daha kısa süreli hesaplarda vade sonunda elde edilen faizin anaparaya eklenmesi ile oluşan miktarın yıl sonuna kadar tekrar yatırılması durumuna "efektif faiz" denir.

- **Merkez Bankası Faizi**

Gecelik borçlanma ve borç verme faizi, geç likidite penceresinden borç alma ve verme faizleri, reeskont faizi, haftalık repo ihale faizi, Merkez Bankası'nın bankalara verdiği kredilerde uygulanan faize reeskont faizi denilmektedir.

- **Banka Kredi Faizi**

Geleneksel bankaların kredi talebinde bulunan müddilerinden talep ettikleri faizdir. Faiz oranı serbest piyasa içerisinde belirleniyor olsa bile tek başına faiz miktarı ile oluşmaz. Bankanın katlandığı risk primi ve idarî masrafları da kapsayan bir orandır. Bu üç unsurun oluşması ile kredi borçlandırılmasında uygulanan faize banka kredi faizi denmektedir. Bankalar kredi kullandırırken bileşik faiz uygulamaktadır.

- **Banka Vadeli Mevduat Faizi**

Bankaların belirli bir vade sonunda çekme sözü verip yatırılan paraya uyguladığı faizdir. Uygulanan faiz oranı miktar ve vadeye göre değişmektedir. Vade ve miktar artıka faiz oranı akmakta tersi durumda azalmaktadır. Bankalar vadeli mevduat hesaplarına bileşik faiz uygulamaktadır.

- **Temerrüt Faizi**

Temerrüt faizi, bir borcun vadesinde yerine getirilmemesi durumunda istenen faizdir. Ticarî işlerde temerrüt faiz oranı kararlaştırılmamışsa Merkez Bankası tarafından belirlenen avans faiz oranı yasal faiz oranından yüksek ise avans faiz oranından temerrüt faiz talep edilebilir.

Faiz, borç veren için bugün vazgeçtiği tüketimi karşılığında alacağı ve borç para kullanan için ise ödemeye kendisinin razı olduğu kendi borcu olarak değerlendirdik. Paranın zaman değeri olarak teorik düzlemde değerlendirilen faizin, iktisadî düşüncedeki yerine de bakmak gerekir.

3.1.7.2. İktisadî Düşüncede Faiz

İktisat alanında; sermayenin fiyatı ve politika aracı olarak kabul edilen faiz, genellikle iktisatçılar tarafından önemli bir parametre olarak kabul edilir. Faiz, parayı elde tutmanın bedeli veya fırsat maliyeti olarak değerlendirilir. İktisatta faizin kendisi değil, genellikle yüksekliği ve düşüklüğünün yol açacağı etkiler üzerinde durulur.

İktisadî düşüncede faizin yerini anlayabilmemiz için geçmişten günümüze bazı düşünürlerin faiz ile ilgili görüşlerini kısaca vermekte fayda vardır.

Faizle ilgili ilk bilimsel yaklaşımlar Roma imparatorluğu döneminde yaşayan Çiçero'da görülür. Çiçero, tefeciliğe karşı çıkmakta ve faizle para kazanmanın sosyal dengeni bozacağına inanmaktaydı.²²⁷

Orta Çağ İslam dünyasının önemli figürlerinden olan Gazali (1058-1111) de faiz hakkında çeşitli görüşlere sahipti. Düşünür; siyaset, ahlâk ve din konularında birçok eser vermiş ve önemli eserlerinden İhya-i Ulumid Din'de ticaret, akitler, borçlanma ve faiz gibi konular üzerinde durmuştur.²²⁸ *Kimya-yı Saadet* adlı eserinde de tâcirlerin uyması gereken kuralları belirtir. Gazali parayı kullanım değeri olmayan bir araç olarak kabul etmekte, parayı aynaya benzetmektedir. Faizin ise adalete ters düştüğünü ve paranın faiz ile kötü kullanımının söz konusu olduğunu vurgular. Aynı zamanda yiyecek gibi maddelerin alınıp satılmasında uygulanan faizi haksızlık olarak görür.²²⁹

Orta çağ Avrupa'sında birçok yazar da faizle ilgili görüşler belirtir. En önemlilerinden biri olan A. Thomas (1225-1274), paranın değişim aracı olduğunu ve paradan para kazanmak olan faizin yanlış olduğunu belirtir. Paranın sadece malı temsil eden bir sembol olduğunu, mal olmadığını savunur. Bundan dolayı para, insana doğrudan yarar sağlamamakta ve dolayısıyla paradan alınan faizin mevcut olmayan bir şeyden alınan fazlalık olacağından ötürü faize karşı çıkar.²³⁰ Thomas, Aristo gibi paranın sadece mübadele aracı olduğunu kabul eder. Bu konuda şöyle der: “...ödünç bir meblağa mukabil, kullanma bedeli olarak bir faiz almak kendiliğinde gayri meşrudur ve bütünüyle haksız kazanç olduğu gibi faiz adıyla alınan fazla paralar geri verilmelidir.”²³¹

Yakın Orta Çağ'ın son yıllarında yaşayan M. Luther (1483-1546), Protestan mezhebinin kurucusudur. Luther de diğer skolastik düşünürler gibi faizin normal bir kazanç olmadığını kabul eder. Bununla birlikte yaşadığı dönemde Saksonya

²²⁷ William J. Barber, **A History of Economic Thought**, Wesleyan University Press, ABD, 2009, s. 16.

²²⁸ İmam Gazali, **İhyai Ulumid Din**, 2. Cilt, (Çev. Hattat Yusuf Tavashı), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 77-79.

²²⁹ Sabri Orman, **Gazali'nin İktisat Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 178-179.

²³⁰ Muhammet, Tarakçı, **ST. Thomas Aquinas**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 16.

²³¹ Ersoy, s. 84.

krallığının faiz işlemlerine sıcak bakmış, makul düzeyde olmak şartıyla faizli işlemlerin olmasını olağan karşılamıştır.²³²

Diğer bir Protestan J. Calvin (1509-1564) ise faizin fakirlere verilen borçlardan alınmadığı sürece meşrû olduğunu savunur. Faizle elde edilen paranın yatırımlara yönlendirilmesi şartı ile faizi kabul eder. Luther ve Calvin'in bu görüşleri kapitalizmin gelişmesine dinî meşrûiyet hazırlamıştır.²³³ Faizin bu şekilde meşrûlaştırılması ile faizli işlemler hızla yaygınlaşmış ve Cenevre'de faize izin veren kanun uygulamaya konmuştur.²³⁴

Faiz konusunda en belirleyici görüşü doğal olarak Adam Smith (1723-1790) geliştirir. Smith'e göre faiz, tasarruf edilen paranın karşı tarafın kullanması karşılığında ödenen bir fiyat veya kiradır. Tüketim için ayrılan sermayeden faiz alınmasını doğru bulmayan Smith yatırıma dönüştürülen sermaye üzerinden alınmasını doğru bulur. Faizin yasaklanmasına karşı çıkan Smith aynı zamanda faizin aşırı kontrol edilmesi durumunda tefeciliğin yaygınlaşmasına zemin hazırlanacağını ileri sürer. Yasal faiz oranının belirlenmesine sıcak bakan Smith, bu oranın en düşük piyasa faizinin biraz üzerinde olması gerektiğini savunur.²³⁵

3.2. Katılım Bankacılığı

Bankacılık uygulaması içerisinde faizsiz ürün ve hizmetler sunan bankacılık türüne faizsiz bankacılık denilmektedir. Buna aynı zamanda İslam Bankacılığı, Katılım Bankacılığı ve Faizsiz Bankacılık gibi isimler de verilmektedir. Türkiye'de ise 2005 yılında kabul edilen Bankacılık Kanunu'nda bu kuruma "Katılım Bankacılığı" denilmiştir. Belirtilen 5411 sayılı Bankacılık Kanunu madde 4'e²³⁶ göre, özel cârî ve katılma hesapları yoluyla fon toplamak ve fon kullandırmak üzere faaliyet gösteren katılım bankalarının en önemli özelliği faizsiz bankacılık modeli olmasıdır. Katılım isminin kullanılması ise bankacılık faaliyetlerinde kâr ve zarara katılma prensibi gözetildiği içindir. Fon fazlası olan tasarruf sahipleri kendi mevduatlarının geleneksel faiz uygulamasında olduğu gibi sabit bir faiz oranı ile artış sağlayacağını beklemez.

²³² N. Murray Rothbard, **Classical Economics: an Austrian Perspective on the History of Economic Thought**, Cilt 2, Edward Elgar Publisher, UK, 1995, s. 139-140.

²³³ Ersoy, s. 91.

²³⁴ Fritz Neumark, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Cilt. 1, (Çev. Ahmet Ali Özeken), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943, s. 5.

²³⁵ Ersoy, s. 250.

²³⁶ 19/10/2005 tarihli 5411 bankacılık kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf>, (15.12.2018), s. 4.

Aksine katılım bankasının aracılığı ile ticaret ve sanayide kullanılan fonun kâr ve zararına göre gelir beklemektedir.

3.2.1. Tarihî Arka Planı

Katılım bankacılığı uygulamasının teorik arka planını İslam iktisadı oluşturur. İslam iktisadı denilince temelde Kur'an, Sünnet ve Fıkıh külliyatlarında bulunan ilkeler akla gelir. Bilindiği gibi İslam sadece insanın öte dünyasını değil aynı zamanda bu dünyasını da dizayn etme eğiliminde olan bir dindir. Bu nedenle günlük beslenmeden, temizliğe, ticarî ilişkilerden politik düzene ve uluslararası ilişkilere kadar hemen her konuda İslam'ın belli bir yaklaşım ve görüşü olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Katılım Bankacılığı'nın teorik meşrûiyetini oluşturan İslam Ekonomisi kavramı 1900'lü yılların ortasına doğru Hindistanlı İslamî düşünürler tarafından "Islamic Economics" adıyla ortaya atılmıştır.²³⁷ İlk olarak 1955 yılında Pakistanlı âlim Muhammed Uzeyr tarafından vazedilmiştir.²³⁸ 1950'den sonra İslam ülkelerinin petrol gelirlerinin artması, İslam ekonomisine olan ilgiyi artırmıştır. 1969'da Fas devletinin öncülüğü ile İslam Konferansı Teşkilatı (OIC) kurulmuştur. Rabat'ta düzenlenen ilk İslam Zirve Konferansı'nda bu teşkilatın kurulma kararı alınmıştır. Örgütün isminin 2011 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmesi kararı alınmıştır. Örgütün amacı: İslam ülkelerinin hak ve çıkarlarını gözetmek, üye ülkeler arasındaki teşrikimesaiyi artırmaktır. Merkezi Cidde'de bulunan İİT'nin günümüzde 57 üyesi bulunmaktadır. Türkiye İİT'nin kuruluşundan itibaren faal üyesidir.²³⁹ Bu örgüt İslam ülkelerinin İslam bankacılığı uygulamalarında iş birliği zeminini oluşturmuştur. 1979 yılından günümüze kadar Uluslararası İslam İktisadı konferansları gerçekleştirilmektedir. Bu konferanslarda katılım bankacılığı ile ilgili detaylı görüşmeler yapılmaktadır. Bu çerçevede çeşitli yan kuruluşlar da kurulmaktadır. Başta Pakistan'da olmak üzere Malezya, Mekke ve Riyad'da İslam Ekonomisi üniversiteleri kurulmuştur. Katılım bankacılığı Batı dünyasının da dikkatini çekmiş, hemen her ülke belli bankalarında bunu tecrübe etme sürecine başlamıştır.

²³⁷ Sabahattin Zaim, **İslam Ekonomisinin Temelleri ve Faizsiz Finans Sistemindeki Yeni Gelişmeler**, TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Yayınları, İstanbul, 2006. s. 201

²³⁸ Şerafettin Özsoy ve Yakup Sayar, **Kobi'ler için Adım Adım Katılım Bankacılığı**, TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20.

²³⁹ İslam İşbirliği Teşkilatı Künyesi, <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>, (20.12.2018).

3.2.2. Katılım Bankacılığı'n Ortaya Çıkış Nedenleri

Fon fazlası olan iktisadî ajanlar ile fon açığı olan ajanları bir araya getirme, bankacılık kurumunun temel fonksiyonudur. Bankalar bu aracılık ile müşterilerinin ticarî ortaklık ve kiralama ihtiyaçlarını karşılamış olurlar. Faizsizlik prensibi ile çalışan katılım bankaları ilgili tüm bankacılık faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. İslam toplumlarında bazı kesimlerin faizle işlem gören klasik bankalara olumsuz yaklaşımları nedeniyle katılım bankası alternatifi doğmuştur. İslam ekonomisinin faizsiz bir alternatif bankacılık modeli önermesi ve ülkelerin bunu rasyonel görek uygulamaya başlaması sonucunda ilgili kurumlar çok yüksek miktarlarda fona hükmeden kurumlar hâline gelmiştir.

3.2.3. Dünya'da Katılım Bankacılığı

Katılım bankacılığının tarihte ilk uygulamasının M.Ö. 2123-2018 yıllarında Babil Kralı Hammurabi tarafından denendiği iddia edilse de günümüz anlamındaki katılım bankacılığına benzer uygulamalara dünya tarihinde rastlanmamaktadır.²⁴⁰ Modern anlamda katılım bankası ilk olarak 1963 yılında Mısır'da²⁴¹ kurulmuştur. Daha sonrasında ise 1976 yılında Cidde'de kuruluşunu tamamlamıştır. Bu bankanın kuruluş amacı İslamî esaslar üzerine faizsiz usûl ile çalışmaktır. İslam Kalkınma Bankası, mudaraba, murabaha, şerike ve icare yöntemleri ile faaliyetine başlamıştır. Aslında bu model bundan sonra kurulacak tüm katılım bankaları için prototip oluşturmuştur.²⁴² Tablo 3'te dünya genelinde günümüze kadar katılım bankacılığının tarihî gelişim seyri, kurulduğu ülke ve çalışma yöntemi kronolojik olarak gösterilmiştir.

Tablo 3'te izleneceği gibi 80'li yıllarda katılım bankaları, Orta Doğu ve Asya bölgelerinde kurulmaya başlanır. Avrupa ülkelerinde ilk katılım bankacılığı uygulaması ise 2006 yılında Londra'da Avrupa İslamî Yatırım Bankası olarak faaliyete başlamıştır. 2010 ve sonrasında ise ürün ve hizmetler genişleyerek katılım bankacılığı modeli tüm dünyada yaygınlaşmıştır.

Dünya genelinde katılım bankacılığı modelini benimseyen ülkelerin çoğalması ile bankaların kontrol ettiği fonlar önemli ölçüde artmıştır. Batı ülkeleri bu

²⁴⁰ Zaim, s. 204.

²⁴¹ Mîl Gamr ismiyle kurulan banka.

²⁴² Zaim, s. 205

kârlı gelişmeden pay alabilmek için kendi ülkelerinde bulunan konvansiyonel bankaların bünyesinde katılım bankacılığı departmanları açmıştır. Bunlara Citibank, HSBC, Morgan Stanly gibi bankalar örnek gösterilebilir.

Tablo 3: Dünya Geneli Katılım Bankacılığı Gelişim Süreci

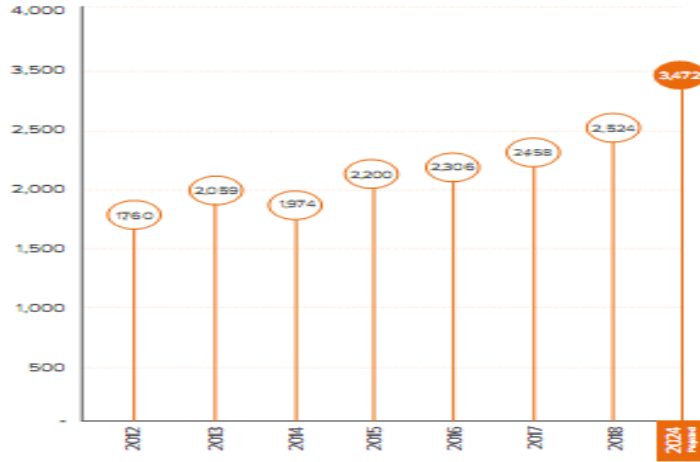
Dönem	Yıl	Kurulan Banka	Kurulduğu Ülke	Çalışma Yöntemi ve Hizmetler
1970 Öncesi	1955	Katılım Bankacılığı Fikrinin Ortaya Atılışı		
	1963	Mit Gamr	Mısır	Faizsiz / Bireysel Bankacılık Hizmetleri
1970'li Yıllar	1975	Dubai İslam Bankası	Dubai	Faizsiz / Bireysel ve Ticari Bankacılık Hizmetleri
	1976	İslam Kalkınma Bankası	Cidde	
	1978	Albaraka	Bahreyn	
1980'li Yıllar	Faizsiz Finans Kurumları Orta Doğu ve Asya'ya Doğru Genişlemiştir.			Faizsiz / Bireysel, Ticari, Yatırım ve Tekafül ²⁴³ Hizmetleri
1990'lı Yıllar	1990	Bahreyn'de AAOIFI (İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyon)		Faizsiz / Bireysel, Ticari, Yatırım, Tekafül, Sukuk, İcare ve Leasing
	Bireysel Bankacılık Ürün ve Hizmetlerinde Genişlemeler Yaşandı.			
2000'li Yıllar	2002	İFSB (İslami Finansal Hizmetler Kurulu)	Malezya	Faizsiz / Bireysel, Ticari, Yatırım, Tekafül, Sukuk, İcare, Leasing ve Hazine Hizmetleri
	2006	Avrupa İslami Yatırım Bankası	Londra	
2010 Sonrası	2010	Uluslararası İslami Likidite Yönetimi Şirketi Kuruldu		Faizsiz / Bireysel, Ticari, Yatırım, Tekafül, Sukuk, İcare, Leasing ve Hazine Hizmetleri
	2016	Mega Bank		

2012 yılından günümüze kadar Finansal varlıkların büyüme seyri Şekil 7'de verilmiştir. İlgili şekilden anlaşılacağına göre bu varlıklar 2012 yılında 1.762 Trilyon \$ iken 2015 yılında 2.200 Trilyon \$'a 2019 yılı itibarıyla 2.542 Trilyon \$'a yükselmiştir. 2024 yılı hedef ise 3,472 Trilyon \$'dır. Buna göre gerçekleşen ve

²⁴³ Tekafül: sigortacılık

hedeflenen varlık büyüklüğü yıllara göre artmakta ve katılım bankacılığının ürün ve hizmetleri yaygınlaşmaktadır.²⁴⁴

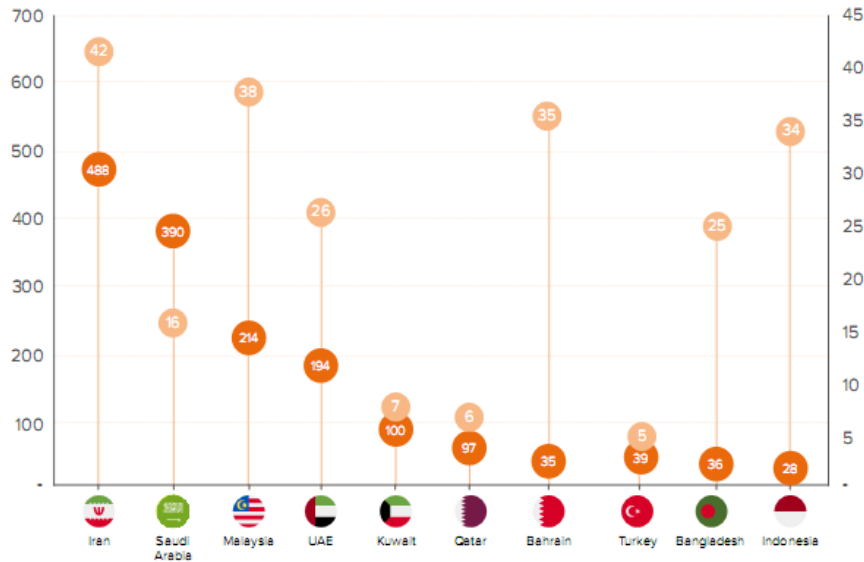
Şekil 7: Finansal Varlık Büyüme Seyri

Kaynak: icd

Dünya genelindeki İslamî finansal varlıklardaki artış payının büyük kısmı İslam bankacılığında kaynaklanmaktadır. 2019 yılı itibariyle dünya geneli toplam finansal varlıkların %70'i bankacılık varlıklarından oluşmaktadır. 2019 yılı itibariyle toplam 1.760 Trilyon \$ toplam bankacılık varlığı bulunmaktadır. Bu %70'lik kısım içerisinde ülkelerin payları ve banka sayıları ise Şekil 8'de gösterilmiştir.

Şekil 8: İslami Bankacılık Varlıkları ve Banka Verileri

Kaynak: icd

Şekil 8'e göre dünya genelinde faizsiz bankacılık faaliyetleri kapsamında 488 milyar doları yöneten ve ilk sırada yer alan İran'ın bulunduğu görülmektedir. İkinci

²⁴⁴https://icd-ps.org/uploads/files/IFDI%202019%20DEF%20digital1574605094_7214.pdf, (15.12.2017).

sırada 390 milyar dolar varlık büyüklüğü ile Suudi Arabistan'ı, 214 milyar dolar ile Malezya izlemektedir. Türkiye ise varlık büyüklüğü açısından 39 milyar dolar ile yedinci sırada yer almıştır. İslamî bankacılık faaliyetleri yürüten banka sayıları açısından bakacak olursak 42 banka ile İran birinci sırada, 38 banka ile Malezya ikinci sırada ve 35 banka ile Bahreyn üçüncü sırada yer almaktadır.

3.2.4. Türkiye’de Katılım Bankacılığı

Katılım bankacılığı uygulamalarını faiz içermeyen bankacılık yöntemi olarak değerlendirirsek katılım bankaları tarihi Türkiye’de Osmanlı’ya kadar geri gider. Bunun en tipik örneği Osmanlı’daki Para Vakıfları’dır. İlgili vakıflar esnaf sandıkları, eytam sandıkları, orta sandıkları ve avarız vakıfları olarak faizsiz bankacılık uygulamalarının görüldüğü kurumlardır. Ancak bu kurumların çoğundaki uygulama gizli faiz uygulamasıdır. Bilindiği gibi Osmanlı’da faiz uygulamaları doğrudan değil dolaylı yollardan olmuştur. Şeriat kanunlarına göre yasak olan bu durum hile-i şeriyye veya muamele-i şeriyye yoluyla yasal bir niteliğe sokulmuştur.

Para vakıfları kurumunda fazla parası olanlar kendi parasını ilgili vakfa yatırıyor ve karşılığında yıllık olarak belli bir miktar ‘ribh’ alıyordu.²⁴⁵ Vakıf da biriken fonları esnafa, savaşa giden yeniçerilere, öğrencilere ve memurlara kredi olarak veriyor ve karşılığında yıllık olarak bir bedel alıyordu. İlgili uygulamanın özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda çok yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Başta İmam-ı Birgivi (1522-1573) olmak üzere birçok âlim bu uygulamaya karşı çıkmış fakat resmî dinî yorum ve fetvalarla uygulama devam etmiştir. Toplumsal menfaati dikkate alarak hemen her Şeyhülislam, para vakfı uygulamasının dinî açıdan bir sakıncası olmadığına dair fetvalar vermiştir.²⁴⁶

Örneğin Şeyhülislam Ebussuud Efendi (1490-1574) uygulamanın sosyo-ekonomik sonuçlarına bakarak: “*Faizleri ortadan kaldırmak birçok vakfın kapanmasına yol açabilir ve Müslüman toplum zarar görebilir.*” şeklinde fetva vermiştir.²⁴⁷ Doğal olarak burada dikkate alınan ilke Hanefi hukukçuların geliştirdiği

²⁴⁵ İsmail Özsoy, **Faiz ve Problemleri**, Nil Yayınları, İzmir, 1993, s. 283.

²⁴⁶ Süleyman Uludağ, **İslam’da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24.

²⁴⁷ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim: 1590-1699”, (Editör. Halil İnalcık ve Donald Quataert), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 545 – 758.

“istihsan ilkesi”, yani kamusal yararadır. Benzer uygulamalar farklı iklim ve bölgelerde de hayata geçirilmiştir.²⁴⁸

Modern Türkiye’de katılım bankacılığının evreleri ve gelişme eşikleri Tablo 4’te verilmektedir.

Tablo 4: Türkiye Özeli Katılım Bankacılığı Gelişim Süreci

Dönem	Yıl	Kurulan Banka
1980 Öncesi		
1980’li Yıllar	1983	Özel Finans Kurumlarına Faaliyet İzni Verildi
	1985	Albaraka Türk Finans Kurumu
		Faisal Finans Kurumu
1989	Kuveyt Türk Finans Kurumu	
1990’lı Yıllar	1991	Anadolu Finans Kurumu
	1995	İhlas Finans Kurumu
	1996	Asya Finans Kurumu
	1999	Özel Finans Kurumları Bankalar Kanunu Kapsamına Alındı
2000’li Yıllar	2001	İhlas Finans Kurumunun Bankacılık Ruhsatı İptal Edildi
		Family Finans ²⁴⁹
	2005	Özel Finans Kurumlarının İsimleri Katılım Bankası Olarak Değiştirildi
		Türkiye Finans Katılım Bankası
		Türkiye Katılım Bankaları Birliği Kuruldu
2006	Türkiye Finans NCB Tarafından Satın Alındı	
2008		
2010 Sonrası	2010	İlk Sukuk İhracı Gerçekleştirildi
	2015	Ziraat Katılım Bankası
		Vakıf Katılım Bankası
	2016	Asya Katılım Bankası TMSF’ye Devredildi
2019	Emlak Katılım Bankası	

Kaynak: Kendi düzenlememiz.

Tablo 4’ten izleneceği gibi Türkiye’de ilk katılım bankası, 1983 yılında “Özel Finans Kurumları” adıyla kurulmuştur. 1985 yılında Albaraka Türk ve Faisal Finans kurulmuştur. 1989 yılında Kuveyt Türk kurulmuştur. 1999 yılında özel finans kurumları Bankalar Kanunu kapsamına alınmıştır. 2005 yılında özel finans kurumlarının isimleri “katılım bankası” olarak değiştirilmiştir. 2015 ile 2019 yıllarında Ziraat, Vakıf ve Emlak Katılım Bankaları kamu sermayeli olarak kurulmuştur.

Türkiye’deki katılım bankalarının uyguladığı politikalar ve hizmetlerini daha iyi anlayabilmek için onların yöntemlerine ve çalışma prensiplerine kısaca bakmakta yarar vardır.

²⁴⁸ Abdurrahman Yahya, **İslam’da Bankacılık ve Finansman**, (Çev. Salih Tuğ ve M. Abdullah Tuğ), Elma Matbaası, İstanbul Zaim Üniversitesi, İstanbul, 2015, s. 174.

²⁴⁹ Faisal Finansa dönüştü.

3.2.5 Katılım Bankalarının Çalışma Prensipleri

Türkiye’de katılım bankacılığının çalışma prensipleri; fon toplama ve bunları kendi müşterilerine kullandırma, yatırım ve kiralama gibi işlemlerdir.

Katılım bankaları kendi uygulayacakları yöntemleri genellikle fıkhîten derlenen yöntemlerle gerçekleştirmektedir. Bunlar; *müşareke*, *mudarebe*, *murabaha*, *icare*, *selem* ve *istisna* yöntemleridir.

Müşareke, müşareke kelimesi Arapça ortaklık demektir. Ortaklıkta yatırımcıların koyacakları sermaye aynı oranda veya farklı olabilir. Müşareke sözleşmesi kısa ve uzun vadeli olarak yapılabilir. Azalan ve sabit olarak iki türü vardır. Belirlenen sermaye başlangıçta belirlendiği gibi sabit kalırsa bu *sabit müşareke*, taraflardan biri sermaye payını zamanla karşı tarafa devrederse bu da *azalan müşareke*dir.²⁵⁰ Kâr dağıtımını da aynı olabildiği gibi farklı olarak da belirlenebilir. Zarar sorumluluğu ise koyulan sermaye miktarıyla orantılıdır.²⁵¹

Mudarebe, ticarî işlemlerde en yaygın kullanılan ortaklık şeklidir. Kullanım geçmişi İslam öncesine kadar dayanmaktadır.²⁵² Arapça darb kökünden türeyen bu yöntemde taraflardan biri sermaye diğeri emeğini koyarak ortaklığı kurarlar. Temel olarak bu yöntem, kendi elinde sermayesi olan fakat ticarî bilgi ve deneyimi olmayan taraf ile kendi sermayesi olmayıp ticarî bilgisi olan tarafı buluşturmaktadır. Bu ortaklık türünde sermaye sahibi, kendi fonunu veya malını işletecek tarafa, bunları işletmesi için emanet etmektedir. Fonu işleten taraf önceden mutabık kalınan oran üzerinden sermaye sahibine kârdan pay verir.²⁵³

Murabaha, malı kâr ile satma anlamına gelen bu yöntem, Osmanlı dönemindeki para vakıflarında da çokça kullanılmıştır. Ticarî mal veya hizmetin alınıp girişimciye vade farkı ile satılma yöntemidir. Buradaki detay, müşteriye kullandırılan bir fon değildir aksine bir reel ekonomik maldır. Bu yöntem bu yönüyle peşin alınıp vadeli satma yöntemi olarak da bilinir. Mal ve hizmet ihtiyacı olan müşteri bu ihtiyacı faizsiz olarak karşılamış olur. Bu nedenle bu yöntem vadeli satış ve güven esasına dayanmaktadır.

²⁵⁰ Hz. Ali’nin “Karı üzerinde mutabık kalınan şartlar, zararı ise sermaye belirler” sözü müşareke ortaklığına temel teşkil etmektedir

²⁵¹ Hüseyin Tunç. **Katılım Bankacılığı Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması**, 8. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010. s. 143

²⁵² Özsoy, 1993, s. 72.

²⁵³ Tunç, s. 139.

İcare (Leasing), kiralamak anlamına gelmektedir. Belirlenen bir kira bedeli karşılığında bir emtianın kullanımının müşteriye devredilme esasına dayanmaktadır.²⁵⁴ Bir kişinin mâliki olduğu bir emtiayı periyodik kira geliri elde etmek amacıyla müşterisine kiralama yöntemidir. Bu kiralama bir emtia olabildiği gibi bir hizmet de olabilir. Faiz içermeyen bu finansal kiralama yönteminin kullanımı yaygındır. Bu yöntemde temel esas müşterinin kiralamak istediği mal veya hizmet önceden kiralanacak kurum tarafından alınmış olmasıdır. Bu yöntemin faizsiz finansal kiralama kapsamında olabilmesi için şu üç unsurdan birini barındırması gerekmektedir. Birincisi, süre sonunda malın mülkiyetinin kiracıya devredilmesi; ikincisi, kiracının süre sonunda malı piyasa değeri altında satın alma hakkı elde etmesi; üçüncüsü, kiralama süresinin malın ticarî ömrünün en az %75'ine denk olmasıdır.²⁵⁵

Selem, temel olarak bir alım-satım sözleşmesidir. Bu yöntemde vadeli teslim alınacak emtianın bedeli peşin olarak önceden ödenir. Böylece malı satacak tarafa emtianın üretimi için gerekli finansman sağlanmış olur. Sözleşme kapsamına alınan malın her türlü detay ve kapsamı sözleşme esnasında belirlenir.

İstisna, kelime anlamı olarak yapmak veya üretimde bulunmak demektir. Satıcı ile alıcı arasında düzenlenen ve emtianın üretilmesi üzerine kurulu bir satış sözleşmesidir. Satıcı, alıcının talep ettiği malı üretip teslim etmek zorundadır. Malın bedeli ise alıcı tarafından peşin veya vadeli ödenmek zorundadır.²⁵⁶

Sonuç olarak bu bölümde faizsiz bankacılık olarak kendi faaliyetlerini yürüten katılım bankaları ile faizli usûlle çalışan geleneksel bankaların tarihî gelişimi, ortaya çıkış nedenleri, uygulama örnekleri detaylıca anlatılmıştır. Geleneksel bankalar ile katılım bankalarının faiz üzerine görüş ve uygulama farklılığından yola çıkılıp faiz kavramı incelenmiş ve faizin teorik altyapısı ve iktisadî düşüncedeki yerinden bahsedilmiştir. İktisadî düşünürlerin birçoğu faizin bireylerin para biriktirme hırsını tetiklediğini ve yoksulluğun daha da derinleştiğini belirtmiştir. Fakat Smith, Ricardo gibi düşünürler faiz yasağına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ve faize kendi teorilerinde yer vermişlerdir. Faizin toplumsal düzende yasaklanmasının dinî, iktisadî ve içtimaî bakımdan birçok faydası bulunmaktadır. İki banka türünün fon toplama ve fon kullandırma yöntemleri farklı olsa bile iki banka türü de fon fazlalıklarının fon ihtiyacı olanlara plase edilmesini sağlamaktadır.

²⁵⁴ Tunç, s. 146.

²⁵⁵ Özsoy, 1993, s. 80.

²⁵⁶ Tunç, s. 150.

Banka türlerinin ayrıntılı olarak incelendiği bu bölümden sonra gelecek bölümde alan çalışmasına, metodolojiye, bulgulara, sonuçlara ve literatüre geçilecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE KATILIM BANKALARI VE GELENEKSEL BANKALARDA İLETİŞİMSEL-RASYONELLİK ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI: RİZE ÖRNEĞİ

Bu bölümde, Habermasyan teori çerçevesinde ele aldığımız amaç-rasyonel ve iletişimsel-rasyonel eylemleri bankacılık özelinde değerlendireceğiz. Bankacılık türlerinden sadece geleneksel bankacılık ve katılım bankacılığını analize dahil edeceğimiz bu bölümde iletişimsel-rasyonellik boyutunda bir karşılaştırma imkânımız olacaktır. Habermasyan teori üzerine iktisat alanında yapılan çalışmalara yer verdikten sonra Rize özelinden yapılan alan araştırmasının sonuçları verilecektir.

4.1. Literatür Özeti

Bu bölümde çalışmanın konusu ile bağlantılı görülen araştırmalar hakkında literatür bilgileri verilecektir. Tez konumuz ile ilgili ulusal ve uluslararası yapılmış çalışmalardan yıl sıralaması gözetilerek bahsedilecektir.

Stafford (2014), İktisadî temsillerin ekonominin ve ekonomik hayatın sosyal, politik teoride nasıl tasvir edildiğinden yola çıkılarak hazırlanmış bir çalışmadır. Bu çalışmada Stafford, sosyal ve politik teorilerin ekonominin monistik temsilleriyle şekillendiğini savunmuştur. Stafford, Habermas’ın eleştirel, sosyal ve politik teorisinin ekonomik sistemin hayatımızın tüm ahlâkî, sosyal ve kültürel alanlarında ayrı olmasından ve kendi kendini düzenleyen bir pazar sistemi olarak görünmesinden yararlanmıştır. Stafford, Habermas’ın iletişimsel eylem teorisinin ekonomik monizmin bir yansıması olduğunu kabul etmiştir. Ekonomik hayat evreni olarak tasvir ettiği düzeni tamamen Habermas’ın teorilerine dayandırmıştır. Sonuç olarak ekonomik hayat evreninde sosyal ve ekonomik adalet uygulamalarının olduğunu ve bu hayat evreninin teorikleştirirken bu yolu izlemek gerektiğini belirtmiştir.

Jütten (2013), Habermas ve Pazar isimli çalışmasının amacı, Habermas’ın İletişimsel eylem teorisindeki pazar anlayışının incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda Jütten, Habermas’ın iletişimsel eylem teorisi bağlamında piyasa ekonomilerini ele almıştır. Habermas’ın söz ettiği modern toplumların yeniden üretimi konusu için piyasa ekonomisinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu gerekliliğin yanı sıra piyasa ekonomisinin uygulandığı toplumlarda sosyo-psikolojik maliyetlerin de kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir. İletişimsel eylem teorisi, piyasaların diyalektik yönünü ortaya koymuştur. Habermas’ın açıkladığı sosyal modernleşme sürecinde,

hayat evreni ile sistemler arasındaki ilişkilerden dolayı pazar ekonomisi, iletişimsel yönü ile teoride kendine yer edinmiştir. Hayat evreninin rasyonelleşmesi ve maddî gelişmenin tamamen ekonomik kaygılara indirgenmesi bir yönüyle bir kazanç olarak belirtilmiştir. Bu verimlilik artışı olarak karşımıza çıkmıştır. Öte taraftan bu kapitalist modernleşme modelinin bir deformasyon ile ve hayat evreninin sembolikleşmesiyle karşıya karşıya olduğu tespit edilmiştir. Ekonomik sistem, para ve güç yoluyla hayat evrenini farklılaştırmaktadır. Bu çalışmanın temel savunusu; piyasa mekanizmalarının dilde konsensüsü göz ardı etmesi sonucunda yabancılaşmanın ve sosyal patolojilerin ortaya çıkacağı ve hayat evreninin kolonileşeceği. Sonuç olarak yazar, neo-liberal dönüşümlerin emeği yeniden kutuplaştıracağını savunmuştur. Piyasa içerisinde bir ahlâk teorisinin olması gerektiğini belirtmiştir.

Atıf (2013)'in çalışması, işletmelerdeki organizasyon yapılarının toplumsal beklentileri karşılayacak şekilde olmasını belirtmek için yapılmış nitel bir çalışmadır. Çalışmada Atıf, küreselleşme ile insanların ve işletmelerin ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik olarak bağlandığından yola çıkarak, bu ortamın zorluklarıyla işletmelerin başa çıkabilmesi için yeni sorumluluklar ve roller üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu sorumluluklara tamamen toplumsal beklentiler kaynaklık etmektedir. Ve firmaların sosyal söylemleri toplumsal beklentiler ekseninde olmalıdır. Burada önemli olan bir sonuç ise işletmelerin geliştirdiği söylemlerin tüketicilerin bilişsel gelişimlerini olumlu etkilemesi gerekmektedir. Buraya kadar belirtilen söylemler; iletişim kurabilen, tartışabilen, evrensel olan kurallar çerçevesinde olmak zorundadır. Bu belirtilen söylemsel yaklaşım ve önermelerin teorik dayanağı Habermas'ın iletişimsel eylem teorisidir. Çalışmada üç sorumluluk düzeyi belirlenmiş ve her bir düzey için farklı bir analiz uygulanmıştır. Bunlar: toplumsal, kurumsal ve bireysel söylem düzeyleridir. Birincisi için kitaplarda bulunan ticarî sorumluluk söylemlerine tematik analiz uygulanmıştır. İkincisi için şirketlerin yıllık raporları üzerinden içerik analizi yapılmıştır. Üçüncüsü için ise tüketicilerin etik karar verme süreçleri ile ilgili anket çalışması yapılmıştır.

Pasdermajian (2005)'a göre Weber ve Habermas'ın toplumun modernlikte karşılaştığı ahlâkî, etik ve pratik sorunları iyileştirmek için ileri sürdükleri öneriler oldukça farklıdır ancak yine de bir ölçüde birbirlerini tamamlarlar. Bu tez, onların farklı yaklaşımlarını araştırarak hem Habermas'ın evrimsel toplumsal değişim modelini hem de Weber'in "modernite" hakkındaki açık görüşünü değerlendirmeye ve eleştirmeye çalışmıştır. Habermas'ın projesinin temel taşı, bireyler gibi toplumlar da

aynı varsayım altında değerlendirilebilir. Katılımcıların söylemsel tartışmalara katılarak onların en değerli inançlarının yeni değerlerle sonuçlanmasını umduğu bir teori ortaya atmıştır. Weber'in projesi bunun aksine evrimsel toplumsal değişim modellerini zorla reddetmektedir. Weber, modernitede yapısal değişim ve kurtuluş hedefine ulaşmak için tasarlanmış özel bir program sunmamaktadır. Bununla birlikte, onun görüşüne göre lider, genellikle baskıcı rasyonalizasyon güçlerine kısmî bir panzehir önerebilir.

Sitton (1998), çalışmasının amacı; Habermas'ın birincil teorik projesi, sosyal analiz, hermenötik teori ve sistem teorisiyle iki ana yaklaşımı verimli bir şekilde birleştirmektir. Bu amaçla, kapitalist ekonomiyi, toplumun aktörlerinin arkasındaki maddî çoğalmanın belirli fonksiyonel zorunluluklarını devreye sokan ekonomik bir alt sistem olarak yeniden yorumlar. Ancak Habermas'ın alt sistem süreçlerini, hayat evreni ve onun deneyimlerinden ayırma girişimi, nihayetinde, kapitalizmin gerçekleştirmesi gereken yapısal biçimleri gizlemesi bakımından kapitalist ekonomi hakkındaki anlayışımızı bozar. Sonuç olarak, onun teorisi ekonomik alt sistemin gerekli örgütsel biçimlerini azaltır, eylem yönelimleri ve alt sistem dinamikleri ile ilgili tutarsızlıklar üretir ve çağdaş sosyal çatışmaların konumlarının yanıltıcı ve kısıtlayıcı bir nosyonunu teşvik eder.

Daşdemir (2019), çalışmasında, Habermas'ın iletişimsel eylem teorisinin toplumda ve şirketlerde uygulanabilirliğini araştırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla, Manisa ilinde bulunan şirketler üzerinde, Habermas'ın teorilerinin uygulanabilirliğini ölçmek adına anket uygulamasına gidilmiştir. Bu çalışmada amaçlanan sonuçlar: Türkiye' de önemli bir yere sahip olan Manisa'daki firmalarda çalışan-yönetici, çalışan-tedarikçi, yönetici ve paydaşlar arasında Habermas'ın teorisi açısından bakıldığında onun ne kadar gerçekleştiği ve en temelde yer alan güven duygusunun ne kadar yerleştiğini tespit edebilmektir. Açık uçlu soru ile yapılan saha araştırmasında, çalışan ve yöneticilerin cevaplarından çıkan sonuca göre Habermas'ın ahlâkî evrenselliğinde üzerinde durduğu noktalardan biri olan "yaşam tarzımızı başka yaşam tarzlarının meşrû taleplerini dikkate alarak şekillendirmek" açısından bakıldığında, firma yöneticileri ve çalışanları arasında istek anketleri, taleplerin dikkate alınarak değişikliklerin yapılması şeklinde uygulanmaktadır. Sonuç olarak çalışma ile, çalışan-işveren-yöneticilerin bir arada olduğu, sıfat ve mevkilerin dışarıda bırakıldığı, sorunların giderilmesi, üretimin ve verimliliğin artırılması için iletişim eylem teorisinin sonsuz hoşgörü ve önce dinlemeye ve anlamaya dayalı yöntemlerin

uygulanması önümüzdeki yıllarda artarak gelişmesi ve uygulanmasının mümkün olacağı anlaşılmıştır.

Çakır (2019), çalışmasında, Avrupa toplumunun kapitalleşme sonucunda mâruz kaldığı olumsuz sonuçların çözüm yollarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Kültür, toplum ve kişiliğin kapitalizm evresinde olumsuz olarak derinden etkilendiği belirtilmiştir. Bu köklü değişikliklerin patolojik sonuçları da beraberinde getirdiği anlaşılmıştır. Bu sonuçları Habermas; anlam ve özgürlük kaybı, demir kafes, yeni putperestlik, şeyleşme ve yabancılaşma, meşrûiyet krizi olarak ifade etmiştir. Bu patolojileri hafifletebilmek için iletişimsel-rasyonellik teorisini ortaya attığını belirtmiştir. İnsanın araçsallaştırılmadığı bu teoride, hem kapitalizmin patolojik sonuçlarının giderilebileceğine dair hem de gelecekte hayat evrenine yaşanabilir bir ortam sunulabileceğine yönelik detaylı argümanlar sunulmuştur.

Çamlı (2019), çalışmasında, işletme biliminde güncel bir eğilim olan 'stakeholders' modelini Alman filozofu Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik teorisi ile değerlendirmiştir. Bu amaçla Habermas'ın teorisi kapsamında yapılan firma bazlı araştırma sonucunda teoriyi olumlu nitelikte olduğu görülür. Araştırmalara göre eğer ki bir firmada (firma ailesinde) tüm çalışanların çıkarları gözetiliyorsa, çalışanlar ve çalıştıranlar arasındaki iletişimde her iki tarafın düşünceleri önemli görülüyorsa, rahat ve medeni bir tartışma ortamında kişiler fikirlerini akılcı biçimde geliştirdikleri argümanlarla destekliyorsa firma bir bütün olarak bu süreçten kârlı çıkıyor denebilir.

Taylan (2017), çalışmasında, özel sektörde bulunan firmaların rasyonalite düzeylerini belirlemeyi amaçlamıştır. Bunun için Habermas'ın iletişimsel eylem kuramı temel çerçeve olarak kullanılmıştır. Habermas'ın iletişimsel eylem kuramı yanında onun kriz yaklaşımı da detaylı şekilde ele alınmıştır. Türkiye'de faaliyette bulunan firmaların rasyonalite düzeyleri ampirik bir çalışma olarak anket yöntemi ile ölçülmüştür. Çalışmanın sonucunda Türkiye'de faaliyetlerini sürdüren firmaların yönetim-çalışan ilişkilerinde amaç-rasyonel eylem kalıbı doğrultusunda liberalleşme ve meşrûiyet kayıpları olduğu tespit edilmiştir.

Bayrak (2013), çalışmasında, Habermas'ın sosyo-kültürel ve politik ve ekonomik sistem ve sistemler arası ilişkilerini net şekilde belirlemeyi amaçlamıştır. Habermasyan teori; politik, ekonomik ve sosyo-kültürel sistem ile Parsons'un belirttiği temel fonksiyonları yerine getirmektedir. Devletin, girişimcinin ve değerlerin bulunduğu bu sistemler; araç olarak güç, para ve değerleri kullanmaktadır. Hayat evrenini oluşturan bu alt sistemler, şekli ve içeriksel alışveriş alanları oluşturmaktadır.

Bu alanların birbirinden kopması ve kendi iç mantığı ile hareket etmesi sonucunda kolonize sorunu, krizler ve psikolojik patolojiler meydana gelmektedir. Habermas tüm bu sürecin rasyonel olabilmesi için “iletişimsel-rasyonellik” önerisinde bulunmaktadır. Bu düzeye, iletişim ahlâkının oluştuğu, bireylerin konsensüse ulaştığı bir seviyede ulaşabileceğini belirtmektedir.

4.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, Habermasyan iletişimsel-rasyonellik ilkeleri açısından, Türkiye’de katılım bankaları ile geleneksel bankaların kendi hissedârlarına, çalışanlarına, müşterilerine ve tedarikçilerine (stakeholder) nasıl yaklaştıklarını ve davrandıklarını kıyaslamaktır. Bankaların firma ailesini oluşturan ilgili kesimlerin insanî değerlerini, demokratik haklarını, özgürlüklerini (negatif-pozitif), onur ve kimliklerini hangi ölçüde dikkate aldıklarını belirlemeye çalışmaktır.

Banka, finansal varlık olarak mevduat toplayan ve bu mevduatları kredi veya benzeri enstrümanlar ile kullandırmayı kendine görev bilen ekonomik bir kuruluştur. Bankalar ticaretin yaygınlaşması, ekonominin gelişmesi ve tasarruf sahipleri ile finansman taleplerinin uzlaştırılması açısından önemli görevler üstlenmiştir.

Bankacılığın tarihi ise paranın tarihî seyriyle aynıdır. Para, takas ekonomisinin uygulandığı ilkel toplumlarda kullanılmamıştır. Paranın yaygınlaşmasına paralel olarak modern bankacılık da gelişmiştir. Günümüze kadar, kaydı para olgusu, yeni ürün ve hizmetler, para teknolojileri ve finansman ihtiyacının çeşitlenmesi geleneksel bankacılığı ayakta tutmuştur. Bankacılık tarihinin önemli dönüm noktaları ise 1453 yılında İstanbul’un fethi sonrası Orta Çağ’dan çıkış gayretleri olan Rönesans ve yeni kıtaların keşfi olmuştur. Bu keşiflerin bir sonucu olarak ticaretin genişlemesi ve yeni ticaret alanlarının bulunmasıyla artık faizi yasaklayan kilise hukuku terk edilip roma hukukunun uygulanmasına zemin hazırlanmıştır. Bu dönemden itibaren faiz yasağının kalkması, çift yönlü muhasebe yöntemine geçilmesi, kıymetli senetlerin yaygınlaşması, banknotların ödeme aracı olması, kredilere olan ihtiyacın artması ve son olarak Sanayi Devrimi’nin yaşanması ile modern bankacılığa geçilmiştir.

Ekonomik sistem açısından tasarruf sahipleri ile finansman ihtiyaçlarını uzlaştıran bankacılık uygulamaları tamamen finansal aracı olarak günümüze kadar gelmiştir. Finansal aracı olarak varlıkların etkili kullanımını sağlayan bankaların ise farklı türleri vardır: Mevduat Bankaları (Geleneksel, Konvansiyonel, Ticarî), Katılım

Bankaları (İslamî), Yatırım Bankaları (Kalkınma) ve Kıyı Bankaları (Uluslararası, Off-Shore).

Geleneksel bankalar ilk olarak fon kabul ederek çalışmaya başlar. Fonu veren kişi bankaya borç verendir ve banka mevduatında alacaklı duruma gelir. Banka topladığı bu fonların yasal karşılık kadarını merkez bankası hesabında rezerv olarak tutmaktadır. Zorunlu karşılık ayrılmasının sebebi, mevduat sahiplerinin tamamının nakitlerini çekme riskine karşı bankayı korumaktır. Devlet de mevduatların bir kısmını garanti altına alarak oluşacak bir riskte müdîlerin mevduatlarını çekme riskini azaltmaya çalışmaktadır. Kalan mevduatı ise banka, kredi olarak fon ihtiyacı olanlara verir. Banka bu süreçte tamamen finansal aracıdır. Geleneksel bankalar mevduat toplayan, kredi veren, aracılık yapan, ticarî kuruluşlara katkı sağlayan, iştirak eden, kiralık kasa hizmeti veren, borsa faaliyetlerine katılan, kredi ve para politikalarını uygulayan ve ekonominin yönlendirilmesine katkılarda bulunan kurumlardır.

Katılım bankaları ise faizsizlik prensibine göre çalışan, bu prensibe uygun her türlü bankacılık faaliyetlerini gerçekleştiren, kâr ve zarara katılma esasına göre fon toplayıp, ticaret, ortaklık ve finansal kiralama yöntemleriyle fon kullandıran bir bankacılık modelidir. Bu bankalar, tasarruf sahiplerinden topladıkları fonları, faizsiz finansman prensipleri dahilinde ticaret ve sanayide değerlendirerek, oluşan kâr veya zararı tasarruf sahipleriyle paylaşırlar. Toplanan fonlar, kurumsal finansman desteği, bireysel finansman desteği, finansal kiralama, kâr veya zarar ortaklığı yöntemleriyle değerlendirilir. Ticaretin ve sanayinin ihtiyaç duyduğu hammadde, yarı mamül veya mamül madde, gayrimenkul, makine veya her tür teçhizatın temini, bu yöntemler aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu bankalarda, her türlü bankacılık işlemlerinde faiz ve belirsizlik ihtiva eden, aşırı riskli ve spekülâtif işlemlere yer verilmez. Alkollü içecek, silah ve tütün ürünleri gibi toplum için zararlı bulunan konularda bankacılık işlemi yapılmaz. Fon toplarken kâr ve zarara katılma esasına göre fon kabul edilir ve müşteriye sabit bir getiri taahhüt edilmez ve fon kullandırırken nakit kredi vermeyip, müşterinin ihtiyaç duyduğu malı satıcıdan peşin alıp kendisine vadeli satmak, kiralamak veya iş sahibiyle proje bazında ortaklık oluşturmak şeklinde faaliyet gösterilir.

Ekonomik sistemde iktisadî ajanlar; serbest piyasa koşullarında, homo economicus ve rasyoneldir. İktisadî ajanlar bu koşullar içerisinde bankacılık faaliyetleri yürütmektedirler. İktisadî faaliyetlere muhatap olan iktisadî ajan, sadece kendi çıkarlarını düşünen bir bireydir (homo economicus). Batı'da modernleşme

adımlarıyla başlayan bu anlayış ile rasyonalist ve seküler olan birey, her kararında kendi menfaatini maksimize etmeye çalışmaktadır. Seküler iktisadî model olarak da adlandıracağımız bu modelde bireyin ahlâkîlik kaygısı da bulunmamaktadır. Yani ahlâkî kaygılardan sıyrılmış olan iktisadî birey, kendi menfaatini sağlarken her ne şekilde olursa olsun -haram veya helal fark etmez- her yolu kullanmaktadır. Böyle bir yapıda ülkelerin refaha ve adaletli gelir dağılımına ulaşması imkânsızdır. Bu olumsuz sonuçlara temel olan rasyonelleşme olgusunu iyi anlamak ve iktisadî eylem olarak doğru tarzı yakalamak gerekir. Weber 'in amaç, moral ve pratik-rasyonellik olarak ayırdığı rasyonellik türleri, Habermas'ta iktisadî eylem olarak amaçsal, stratejik ve iletişimsel-rasyonellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Rasyonelleşme akılcılık veya akılcı hesaplama anlamında kullanılan bir terimdir. Rasyonellik ise modernleşme, sekülerleşme süreçlerinin en temel özelliğidir. Modern devlet ile modern kapitalizme geçiş rasyonelleşme ile gerçekleşmiştir.

Batı'da 19. ve 20. yüzyıllarda başlayan dinî ve ahlâkî değerlerden kopma süreci, rasyonelleşmenin bir gelişme dinamiği olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte toplumun temel alt sistemleri olan ekonomik, politik ve sosyo-kültürel sistemler birbirinden ve dinden kopmuştur. Daha sonraki süreçte kendi içsel mantıklarıyla işlemeye başlayan bu sistemler; amaç kazandırma, adapte etme, entegre etme ve değer icrası kanallarını tıkamıştır. Paranın, gücün, etkinin ve ahlâkî önderliğin kaynağı olan sistemler; tüm alanları kolonize eden, baskı altına alan ve araçsallaştıran sistemler hâline gelmiştir.

Bu sistemler içerisinde ekonomik sistem, insanların araçsallaştırılmasında ve paranın tüm alanları kolonize etmesinde en önemli rolü üstlenmiştir. Geline bu noktada rasyonelleşmenin olumsuz sonuçları ortadadır. Fayda ve kâr maksimizasyonunda ekonomik çıkarların dominant olması ile artık güç ve para için iktisadî bireyin araçsallaştığı, mekanikleştiği bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Habermas'ın hayat evreninin sistem tarafından kolonize edilmesi diye betimlediği bu durumdan kurtulmak için iktisadî eylemler de iletişimsel-rasyonelleşmeyi önermektedir. İletişimsel-rasyonelleşmede dinî değerler, ahlâkî değerler, meşrûiyet kaynağı olarak toplumsal konsensüsler ve salt çıkarlar gözetilmeden sorunların tartışılarak çözüldüğü bir yapı önerilmektedir.

Habermas'ın bu önermesinden yola çıkarak bankacılık sisteminde rasyonelleşmenin araçsal ve stratejik eylemler şeklinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bankalar kendi amaçları ve çıkarları için kendi müdîlerini araçsallaştırmaktadır.

Teoride katılım bankaları din ve ahlâktan meşrûiyet edindiğini belirtse bile politika belirleme aşamasında hangi saiklerle hareket ettiği tartışılmaktadır. Habermas'ın önerdiği iletişimsel-rasyonelleşmenin iki bankacılık türünde de uygulanması ekonomik sistemin değer üreten, bireylerin amaç olarak görüldüğü bir yapıya kavuşmasına zemin hazırlayacaktır.

Bankaların iletişimsel-rasyonelliğe kavuşabilmesi için öncelikle iletişim etiğinin tartışılarak, anlaşmazlıklar çözülerek ahlâkî ilkeler niteliğine kavuşturulması gerekmektedir. İletişim ahlâkının oluşabilmesi için, tarafların tam özgür ve eşit olduğu, dışsal baskıların olmadığı bir ortamın olması gerekmektedir. Bankalar ile müşteriler arasında ilişkilerin çıkara dayalı olduğu stratejik ilişkiden sıyrılıp iletişim üzerine dayalı din ve ahlâktan meşrûiyet alan bir ilişkinin olması gerekmektedir. Bankalar kendi amaçları itibariyle stratejik olsa bile özü itibariyle iletişimsel bir yapıda yükseldiği zaman kazanç, istikrar ve başarı gelecektir. Karşı tarafın sadece bir kâr elde edilme aracı olarak görüldüğü bankacılık ürün ve politikaları ile, gelir dağılımında adaletsizliğe, işsizliğe, enflasyona ve faiz aracılığıyla sömürülmeye sebep olunacaktır.

Habermas'ın önerdiği iletişimsel-rasyonelleşme sürecinin geleneksel bankalara ve katılım bankalarına uygulanması ile sosyo-kültürel sistemin değerlerinden beslenen bir bankacılık modelinin adalet ve istikrar açısından da uygulanabilir olacağı görülecektir. Bu çalışma aynı zamanda faize dayalı bankacılık modeli ile faize duyarlı model arasındaki temel farkın sadece faizsizlik olmadığını aynı zamanda kendi meşrûiyetini değerlerden alan banka modelinin ülke ekonomisinin büyümesinde ve gelir dağılımı, işsizlik gibi ekonomik göstergelerin zamanla düzelmesinde önemli katkılarının olacağını ortaya koyacaktır. Sonuç olarak bankaların karar ve eylemlerinde iletişimsel-rasyonellik çerçevesinde hareket etmesiyle insanların araçsallaşmadığı ve ötekinin kabul edildiği bir sistem oluşacaktır.

4.3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma konusu, ekonomik sistem içerisinde finansal aracılık vazifesi gören bankalardır. Sermaye büyüklüklerine göre ele alınan bankalar faaliyet yöntemi olarak katılım ve geleneksel olarak incelenmiştir. Analize konu olan bankalar Tablo 5'de gösterilmiştir. Yarı yapılandırılmış anket formları hem banka şube yöneticilerine hem de banka müşterilerine yapılmıştır. Araştırmanın kapsamı nitel çalışmalarda kullanılan kolay ulaşılabilirlik yöntemine göre Rize ilinde uygulanmıştır. Banka seçiminde

toplam aktif büyüklük, şube ve çalışan sayıları ve sektör payları açısından ilk 15’te bulunan ve Rize ilinde şubesi bulunan bankalar seçilmiştir.

Tablo 5: Görüşme Gerçekleştirilen Bankalar

Sermaye Türlerine Göre Bankalar	Geleneksel Bankalar	Sermaye Türlerine Göre Bankalar	Katılım Bankaları
Kamu Sermayeli	Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	Kamu Sermayeli	Vakıf Katılım Bankası A.Ş.
	Türkiye Halk Bankası A.Ş.		Ziraat Katılım Bankası A.Ş.
	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.		
Özel Sermayeli	Akbank A.Ş.	Yabancı Sermayeli	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.
	Şekerbank T.A.Ş.		
	Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş.		
	Türkiye İş Bankası A.Ş.		Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş.
	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.		
Yabancı Sermayeli	Denizbank A.Ş.		
	ING Bank A.Ş.		
	QNB Finansbank A.Ş.		Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş.
	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.		

Tablo 5’e göre analize katılması için seçilen konvansiyonel bankaların 3 tanesi kamu sermayeli, 5 tanesi özel sermayeli ve 4 tanesi ise yabancı sermayelidir. Katılım bankalarının ise 2 tanesi kamu sermayeli ve 3 tanesi yabancı sermayelidir. Katılım bankalarının tamamının Rize ilinde şubesi bulunduğu için dolayı hepsi de analize katılmıştır. Seçilen bankaların aktif büyüklük, şube ve çalışan sayısı ile sektör payları dağılımı Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6’ya göre toplam 53 banka içerisinde Rize ilinde bulunan 12 banka analize dahil edilmiştir. Sektör toplamında sermaye yapılarına göre toplam 11.466 şube içerisinde hem kamu hem özel ve hem de yabancı sermayeli bankalar seçilerek doğru örneklem olması için analize dahil edilmiş ve mülâkatlar gerçekleştirilmiştir.

Tablo 6: Analize Seçilen Bankaların Sektör Verileri

	Banka Sayısı	Şube Sayısı	Çalışan Sayısı	Sektör Payları		
				Toplam Aktifler	Toplam Krediler	Toplam Mevduat
Sektör Toplamı	53	11.466	205.066			
Mevduat Bankaları (toplam)	47	10.289	189.507	100	100	100
Kamu Sermayeli Bankalar	3	3.707	59.896	32,4	34,5	36,1
Özel Sermayeli Bankalar	9	3.843	69.725	35,4	33,2	37
Yabancı Sermayeli Bankalar	21	2.680	54.483	25,4	23,6	26,9
Tas.Mevd.Sig. Fon.Devr. Bankalar	1	1	220	0,1	0,1	0
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	13	58	5.183	6,7	8,6	0
Katılım Bankaları	6	1.177	15.904	100	100	100
Kamu Sermayeli Bankalar	3	209	2.384	23	24,5	22
Özel Sermayeli Bankalar	--	--	--	--	--	--
Yabancı Sermayeli Bankalar	3	968	13.520	77	75,5	78

Uygulamada örneklem oluşturulurken sermaye yapılarına göre bankalar seçilmiştir. Tespit edilen bankalar ile iletişime geçilerek araştırmanın amacı ve hedefleri hakkında detaylı bilgi verildikten sonra randevu usûlü ile görüşmeler ayarlanmıştır. Banka müşterileri olarak da Rize ilinde ikamet eden katılım bankası ve geleneksel banka müşterilerine anketler yapılmıştır. Randevulara olumlu cevap veren banka şube müdürleri ve müşteriler ile çalışmanın teori kısmını oluşturan görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda pilot uygulama, Trabzon ilinde bulunan bankalardan katılım bankası ve geleneksel banka şube müdürlerinden randevu alınarak gerçekleştirilmiştir. Banka müşterileri ile de Trabzon ilinde ikamet eden 10 müşteri ile pilot uygulama gerçekleştirilmiştir.

Örneklem seçiminde kullanılan yöntem nitel çalışmalar kapsamında uygulanan olasılıksız örneklem yöntemi yani amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Derinlemesine analiz imkânı tanıyan bu yöntemin birçok türü bulunmaktadır. Patton tarafından belirtilen bu türler:²⁵⁷ Aşırı durum, maksimum çeşitlilik, benzeşik, tipik

²⁵⁷ Micheal Quinn Patton, **How to Use Qualitative Methods in Evaluation**, 2. Baskı, SAGE Publications, London, 1987, s. 145.

durum, kritik durum, kartopu, ölçüt, doğrulayıcı ve kolay ulaşılabilir durum örneklemesidir. Evrenin tüm Türkiye olduğu araştırmada pratik ve hız kazanılması için araştırmacıya yakın olan ve erişilmesi kolay olan örneklem yöntemi olan kolay ulaşılabilir durum örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.

4.4. Araştırmanın Materyali

Araştırmanın materyali banka yöneticileri ile banka müşterilerine yapılan yarı yapılandırılmış görüşme formlarıdır.²⁵⁸

4.5. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın temelini nitel yöntem olarak literatür taraması, tasnif, izah ve buna bağlı olarak geliştirilecek yarı yapılandırılmış mülakat oluşturacaktır. Konuyla ilgili kavram ve kategoriler tasnif edilecek ve izah edilmeye çalışılacaktır.

Araştırma kapsamı gereği Türkiye’de bankacılık faaliyeti yürüten 5 katılım banka ve 12 geleneksel banka şube müdürü ile yüz yüze derinlemesine yarı yapılandırılmış görüşme formları ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler yaklaşık 60 dakika sohbet tarzında yapılmıştır. Aynı şekilde 50 banka müşterisi ile de yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Belirlenen geleneksel banka yöneticileri ise Rize ilinde faaliyet yürüten ve bankacılık sektöründe sermaye yapısı olarak ilk 15’te olan bankalar seçilmiştir. Katılım bankalarının ise tamamı analize katılmıştır. Ayrıca bankacılık ürün ve hizmet çeşitlerinin 3 adetinden fazlasını kullanan katılım bankası ve geleneksel banka müşterileri, çalışmamız için uygun görülmüştür. Görüşmeler başlamadan önce randevu alınırken banka şubelerinin en üst yönetici konumunda bulunan yetkililerle görüşme sağlanmaya çalışılmıştır. Rize ilinde birden fazla şubesi bulunan bankalar için ise merkez şube hedeflenmiştir.

Araştırmanın güvenilirliğini artırmak adına kendisiyle görüşme gerçekleştirilen katılımcıların açık kimlik bilgileri ve banka hesap bilgileri verilmeyecektir. Bunun yerine kendisiyle görüşme yapılan katılımcının iş tecrübesi, yaşı ve cinsiyeti; bankanın ise hangi faaliyet türüne ait olduğu gibi demografik bilgiler verildikten sonra katılımcıya ait açık kimlik bilgileri yerine sembolleştirme yöntemi uygulanarak kendisiyle görüşme yapılan katılımcılar; KB-1, MB-1 veya KBM-1, MBM-1 olarak kodlanacaktır. KB katılım banka şube yetkilisini, MB mevduat banka

²⁵⁸ Ek 3-4’ de verilmiştir.

şube yetkilisini, KBM katılım bankası müşterisini ve MBM mevduat bankası müşterisini temsil etmektedir. Katılımcıları simgeleyen gösterimler katılımcılar ile yapılan görüşmelerin önceliğine göre sıralanmıştır.

Bunun yanında katılımcılar ile mülakatların gerçekleştirildiği yer, ilgili banka şubesinin en üst yetkilisinin makam odasıdır ve görüşmeler ortalama 60 dakika sürmüştür. Banka müşterilerinde ise 30 dakikayı geçmeyecek şekilde uygun ortamda veriler elde edilmiştir.

4.5.1. Görüşme Türünün Seçimi

Görüşme süreci, sözlü iletişim yoluyla nitel veriyi toplama yöntemidir. Bu görüşme yüz yüze yapılacağı gibi telefon, ses cihazı gibi aletler ile de yapılabilir. Araştırmada elde edilmek istenen amaca uygun olarak yöntem seçimi yapılır. Görüşmeler gruplar şeklinde olabileceği gibi bireysel de olabilir.

Yapılandırılmış Görüşmeler (standartlaştırılmış açık uçlu görüşme): Bu görüşme yönteminde görüşme soruları önceden hazırlanır. Analizi yapan bu plana göre görüşmeyi gerçekleştirir. Elde edilen bulguların analizi kolay olsa da derinlik sağlamada kısıtlıdır.²⁵⁹

Yarı Yapılandırılmış Görüşmeler (görüşme formu yaklaşımı): Görüşme türü olarak yapılandırılmış görüşmeler gibi sorular önceden hazırlanıp uygulanır. Buna ilave olarak açık olmayan noktaları açıklamak ve derinlik sağlamak için de sorular sorulur.²⁶⁰

Yapılandırılmamış Görüşmeler (sohbet tarzı görüşme): Diğer görüşme yöntemlerine göre daha esnek bir yöntemdir. Konu ile ilgili görüşme yapılan kişiye büyük iş düşmektedir. Soruların temel çerçevesini ve gidişatını o belirler. Bulguların sınıflandırılması ve değerlendirilmesi nispeten zordur. Görüşmecinin kendi alanında deneyimli olması gerekir.²⁶¹

Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi seçilmiştir.

²⁵⁹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 6. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara. 2014, s. 75.

²⁶⁰ Patton, s. 211.

²⁶¹ Yıldırım, s. 100.

4.5.2. Kayıt Yöntemi

Nitel veri analizleri, özellikle derinlemesine mülakat görüşmeleri, anket verileriyle not tutularak ve konuşmalar, video veya ses kaydına alınarak yapılmaktadır.²⁶² Yapılan görüşmelerde ses kaydı yapmak görüşmenin daha etkin gerçekleşmesine ve görüşmeyi eksiksiz kaydetme konusunda kolaylıklar sağlamaktadır. Fakat uygulamada, kendileri tarafından verilen bilgilerden dolayı katılımcıların görüşmelerin kayıt altına alınmasını istememesi beklenen bir durumdur.

Çalışmada, kayıt yöntemi olarak not alma ve ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Bilimsellik ve etik açısından görüşmeden önce katılımcıya ses kaydının yapılacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda görüşmeye katılan ve görüşlerini belirten banka yöneticilerinin ve müşterilerinin kişisel verileri gizli tutulmuştur. Bu husustaki hassasiyet görüşme yapılmadan önce araştırmacı tarafından katılımcılara ifade edilmiş ve onay formu ile katılımcıya bildirilmiştir.²⁶³

4.5.3. Verilerin Analizi

Nitel araştırma pozitivist ve yorumlayıcı felsefeye dayalı olmasına bağlı olarak şu özelliklere sahiptir: Doğal, farklı bakış açısı sağlama, derinlemesine bilgi elde etme, araştırmacının farklı tavırlarına göre katılımcının katkısını geliştirme ve bütüncül olma.²⁶⁴ Bu özellikler nitel araştırmaların sınırlarının keskin şekilde belirlenmediğini göstermektedir.²⁶⁵ Böylece pragmatik bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Nitel verilerin bütüncül, sembolik ve anlamlı bir yapıya kavuşmaları için nitel veri analizinin yapılması gerekmektedir. Nitel veri analizi araştırmacının beceri ve yeteneklerine bağlı olması, tek doğru yolun ve sabit bir formülün olmaması yönüyle de karmaşık bir süreçtir.²⁶⁶

Nitel veri analizinin ilk adımı, uygulanacak analiz yaklaşımının belirlenmesidir. Araştırmada izlenecek yol, bu aşamada seçilecek yaklaşıma göre şekillenecektir. Literatürde farklı şekillerde analiz yaklaşımları bulunmaktadır. Bunlar: Tematik analiz, söylem analizi, öyküsel analiz, söyleşi analizi ve göstergesel

²⁶² Yıldırım, s. 175.

²⁶³ Ek 1-2 bakınız.

²⁶⁴ B. Matthew Miles, Michael Huberman ve Johnny Saldana, **Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook**, 3. Baskı, SAGE Publications, London, 2013, s. 144.

²⁶⁵ Ian Dey, **Qualitative Data Analysis. A User-Friendly Guide for Social Scientists**, Routledge Published, London, 1993, s. 79.

²⁶⁶ Patton, s. 45.

analiz yaklaşımlarıdır.²⁶⁷ Çalışmada kullanılan analiz türleri betimsel, sistematik, veri ve içerik analizidir.

Betimsel Analiz: Toplanan verilerin elde edildiği şekilde değiştirilmeden alıntılar şeklinde aktarıldığı nitel analiz türüdür. Aşamaları şu şekildedir: Çerçeve oluşturma, verilerin incelenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması.²⁶⁸

Sistematik Analiz: Elde edilen verilerin direkt alıntılanmadan yazıya dökülmesi ve sınıflandırılması sürecidir. Betimsel analiz süreciyle birlikte işletilebilir.

Çalışmada öncelikle betimsel ve sistematik analiz süreci işletildikten sonra bunlar birleştirilerek veri analizi gerçekleştirilecektir. Bunun yapılabilmesi için veriler kodlandıktan sonra sayısal verilere dönüştürülecek ve analiz edilecektir. Araştırmamızda yapacağımız diğer analiz türü ise içerik analizidir. Betimsel ve içerik analizin sınıflandırılmasına dayanarak bu yol izlenmiştir.²⁶⁹

İçerik Analizi: Nitel verinin içeriğinden yola çıkarak detaylandırılan analiz türüdür. İki farklı sınıflandırması vardır. Bunlar:²⁷⁰

1.Tümdengelimsel analiz: Veriden elde edilen veriden yapılan analiz.

2.Tümevarımsal (gömülü teori) analiz:²⁷¹ Mevcut olan bir sisteme göre verilerin analiz edilmesidir.

Nitel veri analizinde türünün belirlenmesinde dikkat edilmesi gereken hususlar şunlardır:²⁷²

- Araştırma sorunun yapısı,
- Katılımcı sayısı,
- Aracın seçimi,
- Verinin çeşitliliği,
- Verinin derinliği.

Çalışmamızda bir sorunun cevabının araştırılması hedeflendiğinden ve verinin içinden cevapların aranmasından dolayı için çalışmamız için belirlenen analiz türü tümdengelimsel analizdir.

²⁶⁷ Corrine Glesne, **Becoming Qualitative Researchers: An Introduction**, 5. Baskı, Pearson Publisher, Boston, 2015, s. 47.

²⁶⁸ Remzi Altunışık, Recai Coşkun, Serkan Bayraktaroğlu ve Engin Yıldırım. **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Sakarya Yayıncılık, Sakarya, 2017, s. 322.

²⁶⁹ Yıldırım, s. 200.

²⁷⁰ Patton, s. 89.

²⁷¹ İlk gömülü analiz, 1967 yılında Glaser ve Strauss tarafından “The Discovery Grounded Theory: Strategies for Qualitative Inquiry” isimli çalışmada ele alınmıştır.

²⁷² Işıl Kabakçı Yurdakul, Canan Çolak ve Yaman N. Dulkadir, **Nitel Veri Analizinde Adım Adım NVivo Kullanımı**, Edit. Işıl Kabakçı Yurdakul, Anı Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 47.

4.5.4. Nitel Veri Analizi Süreci

Literatürde farklı sınıflandırma süreçleri kullanılmaktadır. Çalışmada izlenen sınıflandırma türü; betimleme, sınıflama, ilişkilendirme ve yorumlama aşamalarına dayanmaktadır.²⁷³ Bu aşamalar verilerin toplanması, analize hazırlanması, okunması ve kodlanmasını da kapsamaktadır. Böylece araştırmada özetle aşağıdaki basamaklar takip edilecektir.

Birinci Basamak: Araştırmada ilk basamak olarak konu ile ilgili literatür taraması yapılmaktadır. Buradaki amaç konu ile ilgili daha önce gerçekleştirilen bulguları belirlemek ve araştırmada yararlanmaktır.

İkinci Basamak: Literatür taraması sonucunda elde edilen bulguların yanında araştırma konusu ile ilgili kurum ve kişiler ile görüşülüp, yeni bulgular elde edilip bir sonraki basamakta nitel veri analizi için soruların belirlenmesidir.

Üçüncü Basamak: Bu aşama literatür taraması ve görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular ile yarı yapılandırılmış araştırma sorularının hazırlanmasıdır.

Dördüncü Basamak: Araştırmanın dördüncü basamağında soruların uygulanması amacıyla banka yöneticileri ve müşteriler ile görüşmelerin yapılmasıdır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler de nitel araştırma yöntemlerinden, tümevarımsal tekniği kullanılmıştır.

Beşinci Basamak: Nitel analizlerin gerçekleştirilmesidir.

Basamaklar incelendiğinde çalışma, nitel araştırma yöntemlerini kapsamaktadır. Beş basamakta banka yöneticilerinin bankacılık faaliyetleri çerçevesinde davranış ve eylemleri belirlenmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma ile katılımcıların olguları yani araştırma sorularını nasıl nitelendirdikleri sorusuna cevap aranmaktadır.²⁷⁴

4.6. Araştırma ile İlgili Bulguların Değerlendirmesi

Tartışma kısmında, teorik bölümde aktarılan bilgiler ve bulgular kısmında, katılımcıların derinlemesine mülakat görüşmelerinde verdikleri cevaplar incelenerek çalışmanın amaçlarına ulaşılmaya çalışılacaktır.

²⁷³ Dey, s. 78.

²⁷⁴ Murat Özdemir, "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 2010, ss. 323-243.

4.6.1. Banka Yöneticilerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın amacına yönelik olarak “Müşterilerinizin özel günlerinde (doğum, cenaze, sünnet gibi) önceden bir planlama yapıp uygular mısınız? Neler yaparsınız?” Müşterileriniz ile sosyal aktiviteler (gezi, maç, piknik gibi) yapma noktasında müşteriden talepte bulunuyor musunuz?” ve “Müşterileriniz ile görüşme süreci boyunca çay, kahve, yemek gibi aktiviteler gerçekleştirir misiniz?” gibi sorular çerçevesinde stratejik-rasyonel, iletişimsel-rasyonel ve amaç-rasyonel ana temasını oluşturan alt temalar oluşturulmuştur. Bu kapsamda diğer sorular Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7: Banka Yöneticilerinin Bankacılık Faaliyetleri Kapsamında Müşterileri ile İletişim ve Davranışları Görüşme Soruları

Sorular	
1. Soru	Sizce müşterilerin banka tercihini neler etkilemektedir?
2. Soru	Müşteri ile görüşmeden önce kafanızda görüşme boyunca müşterilerin dikkatlerini ve ilgilerini çekmeye yönelik herhangi bir planlama yapar mısınız? Neler yaparsınız? Nasıl?
3. Soru	Müşterileriniz özel günlerinde (doğum, cenaze, sünnet gibi) önceden bir planlama yapıp uygular mısınız? Neler yaparsınız?
4. Soru	Müşterileriniz ile görüşme süreci boyunca çay, kahve, yemek gibi aktiviteler gerçekleştirir misiniz?
5. Soru	Müşterileriniz ile sosyal aktiviteler (gezi, maç, piknik gibi) yapma noktasında müşteriden talepte bulunuyor musunuz?
6. Soru	Müşterileriniz çocuklarının özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunur musunuz? Nasıl?
7. Soru	Müşterilerinizin fikir ve önerilerini dikkate alıp, taleplerini değerlendirir misiniz?
8. Soru	Görüşme süreci boyunca: A. Teklifte bulunurken, B. Teklif alırken, müşterilerin rahat hissetmeleri için neler yaparsınız?
9. Soru	Müşteri ile iletişim esnasında müşterinin yaşantısı ile ilişkilendirme yapar mısınız?
10. Soru	Müşteriler ili ilişkilerinizde isteyip de yapamadığınız, müşterinin kendini değerli hissetmesini sağlayacak görüşme ortamı nasıl olmalıdır?
11. Soru	Banka olarak yeni ürün ve politikalar hakkında müşterileri bilgilendirir misiniz? Nasıl?

Tablo 7’deki soruların cevaplarından yola çıkılarak ana temaların alt temaları kavramlaştırılmıştır. Kavramlaştırma sürecinde Habermas’ın iletişimsel-rasyonelleşme teorisinden yararlanılmıştır. Oluşturulan ana ve alt temalar ise Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Belirlenen Ana ve Alt Temalar

Ana Tema	Alt Temalar
Amaç-Rasyonel	Refahını artıracak çıkara dayalı eylemler,
	Başarıya yönelmiş eylemler
	Din ve ahlaktan kopmuş eylemler
	Faydacı bürokratikleşmeye dayalı eylemler
	Çıkarıcı saikler'e dayalı eylemler
	Anlam ve özgürlük kaybı oluşturan eylemler
	Faaliyet etiklerine dayalı eylemler
	Örtülü stratejik eylemler (manipülasyon veya bilinçsiz yanıtma)
	Bireyselliğe dayalı eylemler
	Kar maksimizasyonu amaçlayan eylemler
	Maliyet minimizasyonu amaçlayan eylemler
	Menfaat için araçların seçilmesi
	Değerden koparak araç seçmesi,
	Aktörün denetimi olmadığı kararlar alınması
	Müşterinin hedefler için araçsallaştırılması
	İletişimsel-Rasyonel
Konsensüs oluşturan tutumlar	
Sosyalizasyon sağlayan eylemler (kişilik oluşumu)	
Bütünleşmeye dayalı eylemler	
İnsanı önceleyen ve amaçlayan eylemler	
İşbirliğine dayalı tutumlar	
Müzakere amaçlı eylemler	
Konuşarak anlaşmaya dayalı eylemler	
Rasyonel bir temele dayalı eylemler	
Dayatma ve müdahalenin olmadığı tutumlar	
Ortak kanıları oluşturan tutumlar	
Kültür oluşumunu sağlayan eylemler	
Kollektivizm sağlayan eylemler	

Tablo 8’de belirtilen ana ve alt temaların kavramsal boyutları sırasıyla ve içerik analizi sonuçlarının yorumları birlikte verilecektir. Belirlenen sorular ile amaç ve iletişimsel-rasyonelliğin yönetici düzleminde tespiti amaçlanıp yöneticilerin eylemlerinin yansımaları da saptanacak şekilde tarafımızca oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular nitel analiz yöntemi ile kavramsallaştırılmış daha sonra da onların analizleri gerçekleştirilmiştir. Önce araştırma sonucu elde edilen demografik bilgilere sonra da banka yöneticilerinin cevaplarının bankacılık faaliyetleri kapsamında rasyonellik bağlamında değerlendirilmesine yer verilecektir.

4.6.1.1. Banka Yöneticilerinin Demografik ve Bankacılık ile İlgili Bulguları

Yapılan görüşmeler sonucunda banka yöneticilerinin demografik bilgileri ve görev yaptıkları banka ile ilgili bilgiler Tablo 9’da gösterilmiştir. Buna göre 12 yönetici konvansiyonel bankada, 5 tanesi katılım bankasında görev yapmaktadır.

Onların tamamının bankadaki görevi şube müdürlüğüdür. Katılımcıların yaş dağılımı ise 40 ile 50 yaşları arasında dağılmaktadır. En genç yönetici 37 yaşında iken en yaşlısı 58 yaşındadır. Ortama yaş dağılımı ise 46'dır. Cinsiyet olarak katılımcıların %76'ı erkek iken %24'ü kadındır.

Katılımcıların bankacılık sektöründe yönetici olarak görev yaptıkları sürelerin ise en az 2 yıl, en çok 12 yıl olduğu anlaşılmıştır. Görev aldıkları sürelerin yıl olarak yüzde dağılımı ise şöyledir: 10 yıl ve üzeri banka yöneticiliği yapanların oranı %29,5 iken 5 yıl ile 10 yıl arasında görev yapanlar %47 ve 5 yıl altında görev yapanların ise %23,5 olduğu tespit edilmiştir.

Bankacılık faaliyeti yürüten tüm katılım ve konvansiyonel bankaların sahip oldukları müşteri potansiyelinin karışık olduğu belirtilmiştir. Hiçbir banka sadece bireysel müşterilere veya ticarî müşterilere hizmet vermemektedir. Türkiye genelinde, onların spesifik olan birkaçı dışında bankaların çoğunluğu tüm bankacılık müşteri taleplerine cevap verebilecek şekilde organize olmaktadır. Fakat Tablo 9'da gösterildiği gibi banka yöneticilerine; şubenizin yoğunlukla hangi müşteri potansiyeline hizmet ettiğini sorarak elde ettiğimiz bilgiler gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların %59'u karışık müşteri potansiyeline sahip olduklarını, %23'ü bireysel müşteri potansiyeline ve %18'i ticarî müşteri potansiyeline sahip olduklarını belirtmiştir. Yoğunlaşma durumu olarak da ifade edilecek bu durum, tamamen banka faaliyetinin yürütüldüğü konumdaki ticarî ve iktisadî hayat ile doğrudan ilintilidir.

Tablo 9: Banka Yöneticilerinin Demografik ve Banka Bilgileri

Katılımcı Banka Yöneticisi	Banka Faaliyet Türü	Şubedeki Görevi	Yaş	Cinsiyet	İş Tecrübesi (Yönetici Olarak)	Müşteri Potansiyeli
MB-1	Konvansiyonel	Şube Müdürü	53	Kadın	10 yıl	Karışık
MB-2	Konvansiyonel	Şube Müdürü	46	Erkek	3 yıl	Bireysel
MB-3	Konvansiyonel	Şube Müdürü	40	Erkek	5 yıl	Ticari
MB-4	Konvansiyonel	Şube Müdürü	48	Erkek	5 yıl	Karışık
MB-5	Konvansiyonel	Şube Müdürü	50	Kadın	8 yıl	Ticari
MB-6	Konvansiyonel	Şube Müdürü	55	Erkek	10 yıl	Karışık
MB-7	Konvansiyonel	Şube Müdürü	52	Erkek	10 yıl	Bireysel
MB-8	Konvansiyonel	Şube Müdürü	58	Erkek	12 yıl	Karışık
MB-9	Konvansiyonel	Şube Müdürü	48	Kadın	8 yıl	Ticari
MB-10	Konvansiyonel	Şube Müdürü	45	Kadın	5 yıl	Karışık
MB-11	Konvansiyonel	Şube Müdürü	42	Erkek	7 yıl	Karışık
MB-12	Konvansiyonel	Şube Müdürü	40	Erkek	6 yıl	Karışık
KB-1	Faizsiz	Şube Müdürü	40	Erkek	14 yıl	Bireysel
KB-2	Faizsiz	Şube Müdürü	37	Erkek	2 yıl	Karışık
KB-3	Faizsiz	Şube Müdürü	42	Erkek	3 yıl	Karışık
KB-4	Faizsiz	Şube Müdürü	45	Erkek	4 yıl	Bireysel
KB-5	Faizsiz	Şube Müdürü	49	Erkek	5 yıl	Karışık

4.6.1.2. Banka Yöneticilerinin Araştırma Sorularına İlişkin Bulguları

Araştırma kapsamında katılımcılara Tablo 7’de bulunan 11 soruya verdikleri cevaplar sırasıyla değerlendirilecektir. Burada değerlendirme sonucu ortaya çıkan ana tema ve alt temalar izlenecektir. Onlar her bir rasyonel türünde değerlendirildikten

sonra banka türlerinin karşılaştırılmasına ve kavram ilişkilerinin gösterildiği haritaya yer verilecektir. İçerik analizi yöntemi ile yapılan bu düzenleme daha sonra katılımcıların cevaplarına dokunulmadan sadece çalışmaya konu olabilecek olanlar betimsel analiz yöntemi ile aktarılacaktır. Bu sayede nitel araştırmanın bilimselliği ve güvenilirliği sağlanmış olacaktır.

4.6.1.2.1. İletişimsel-Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular

İletişimsel-rasyonel eylemler; bireysellik kapsamında olmayan, bireyin arzu ve istekleri ile oluşan bir konsensüse dayanmaktadır. Bu sağlandığı takdirde bireylerin eylemleri amaç-rasyonelliğe indirgenmiş olmayacaktır. Aynı zamanda anlaşma süreci başlayacaktır. Buradaki alt temaları Habermas'ın belirlediği iletişimsel eylemlerin koşulları oluşturmuştur. Yani anlaşma, konsensüs, sosyalizasyon ve bütünleşme gibi kavramlar hayat evreninde istenen iletişimsel-rasyonellik koşullarıdır. Habermas bu önerisinde amaç-rasyonel eylemleri dışlamamaktadır. Bu tür eylemlerin anlaşmaya dayanması iletişimsel-rasyonel eylem olmasının ön şartlarından biridir. Anlaşmaya dayanmasının yanında din ve ahlâktan beslenmesi gerekmektedir. Weber, kapitalizmin aşamalarından bahsederken rasyonelleşme sürecinin din ve ahlâkı sistemden dışladığını belirtmiştir. Weber'de, iletişimsel-rasyonellik olarak ortaya atılan kavramın karşılığı moral ve pratik-rasyonelliktir.

Ekonomik sistem içerisinde finansal piyasalarda temel aracılık vazifesi gören ve birçok fonksiyonu olan bankalar da kapitalizmin etkisi ile sosyo-kültürel sistemden kopuştan etkilenmiştir. Bankanın temel amacının sadece kâr elde etmeye indirgenmesi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar her ne kadar göz ardı edilse de krizlerin kaynağında yine değerlerin araçsallaştırması yatmaktadır. Bu sorunların çözümü için Habermas iletişim etiği önerisinde bulunmuştur. İletişim etiğinin şartları ve sonuçları çerçevesinde, bankaları, kendi türlerine göre değerlendirmemiz gerekmektedir.

Banka yöneticilerinin eylem ve tutumlarında iletişimsel-rasyonelliği tespit etmek amacıyla Tablo 8'deki alt temalar belirlenmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen formlar betimsel ve içerik analizi gerçekleştirilerek sonuçlar elde edilmiştir. Görüşme formlarının NVIVO nitel analiz programı ile yapılan içerik analizinin sonucunda elde edilen bulgular Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: İletişimsel-Rasyonel Kavramlarına İlişkin Bulgular

Ana Tema	Alt Temalar	n (ifade)	%
İletişimsel- Rasyonel	Konsensüs	8	11,4
	Sosyalizasyon	7	10
	Bütünleşme	11	15,7
	İnsanı önceleyen	12	17,2
	İşbirliği	4	5,7
	Müzakere	3	4,3
	Konuşmaya dayalı	4	5,7
	Rasyonel temelli	4	5,7
	Dayatma olmayan	7	10
	Müdahale olmayan	2	2,9
	Ortak kanı	3	4,3
	Kültür oluşumu	4	5,7
	Kolektivizm	1	1,4
Toplam		70	100

Tablo 10'a göre ana tema olan iletişimsel-rasyonellik faktörüne ait 13 tane alt tema belirlenmiştir. Burada analize dahil edilen alt temalar görüşme sonucunda alınan cevapların kavram analizleri sonucunda sınıflandırılarak elde edilmiştir. Buna göre belirlenen 13 alt temaya ait 70 farklı ifade kullanılmıştır. Bunlardan ilk sırayı alan; %17,2 ile insanı önceleyen tutumlar ve %15,7 ile bütünleşmeyi sağlayan alt kavramlardır. Daha sonrasında %11,4 ile konsensüs, %10 ile sosyalizasyon ve yine %10 ile dayatma olmayan alt kavramlar yer almıştır. Banka yöneticilerinin banka faaliyetleri kapsamında banka müşterileri ile olan ilişkilerinde iletişimsel-rasyonellik kapsamında %5,7 kültür oluşumu, iş birliği, konuşmaya dayalı ve rasyonel temelli kavramlar yer almıştır. Alt kavramlar içerisinde kolektivizm ve müdahale olmayan kavramlar ise iletişimsel-rasyonellik kapsamında banka yöneticilerinin kullandıkları en az kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak banka yöneticilerinin iletişimsel-rasyonelliği ifade eden alt kavramlarından bütünleşme ve insanı önceleyen alt kavramlar toplamda %32,9 gibi yüksek bir orana sahiptir. Banka yöneticilerinin iletişimsel-rasyonelliğin tam sağlanabilmesi için diğer alt kavramları da destekleyecek eylem türlerine ağırlık vermeleri gerekmektedir. Özellikle kolektivizm, kültür oluşumu, müzakere ve iş birliği noktalarında yetersiz oldukları anlaşılmaktadır.

4.6.1.2.2. Amaç-Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular

Amaç-rasyonel kavramı, Weber'in rasyonelleşmeyi sınıflandırdığı önemli bir kavramdır. Habermas bu kavramın karşılığını detaylı şekilde belirtmiştir. Amaç-rasyonelliğin temel dayanağı, bireyin kendi refahını artıracak ve kendi çıkarlarına uygun eylemleri tercih etmesidir. Bireylerin eylemlerinde rasyonellik muhakkak bulunmaktadır. Habermas'a göre amaçların belirlediği eylemler amaç-rasyonellik kapsamına girmektedir. Buradaki temel sorun bireylerin kendi eylemlerini amaç-rasyonelliğe indirgemiş olmalarıdır. Onun salt bireyselliğe dayanmadan yani egoizmi temellendirmeden, kendi arzu ve isteklerini, konsensüse ulaşacak eylemlerde bulunarak gerçekleştirmesi gerekmektedir. Amaç-rasyonel eylemlerin en olumsuz sonucu, kapitalizmin yıkıcı yönlerini ortaya çıkarması ve sistemi din ve ahlaktan uzaklaştırmasıdır. Bu durumdan bankalar da kendi payına düşeni almıştır.

Hayat evrenini oluşturan alt sistemlerin değerler sisteminden kopuk olarak kendi amacına uygun kendi değerleriyle araç seçmesi amaç-rasyonelliğin göstergesidir. Horkheimer, aydınlanma sürecinden bahsederken istenilen gelişmelerin önündeki en büyük engelin amaç-rasyonellik olduğunu belirtmiştir. Amaç-rasyonelliğin hüküm sürdüğü sistemlerde doğanın hayat evrenine tahakkümü kaçınılmaz sonudur. Bu süreç, bireyi dışlayıp onu teknolojiyle ikame etmiştir. Teknolojik gelişme ile bireylerin akılları araçsallaştırılmıştır. Örneğin dinî değerlerin hayat evreninden koparılarak metafizik boyuta hapsedilmesi, araçsal aklın değerlerin içini boşaltmasına güzel bir örnektir. Weber de kapitalizmin geldiği son evreyi amaç rasyonel olarak belirtmiştir. Habermas amaç-rasyonelliğin olumsuz bir sonucu olarak kolonize etme sorununu görmektedir. Ekonomik sistemin özellikle bankaların her şeyi çıkar, başarı ve kâr maksimizasyonu için araçsallaştırması, kolonize sorununa zemin hazırlamıştır. Bu noktada banka yöneticilerinin eylemlerinde ne kadar amaç-rasyonel olduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Banka yöneticilerinin eylem ve tutumlarındaki amaç-rasyonelliği tespit etmek amacıyla Tablo 8'deki alt temalar belirlenmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen formlar betimsel ve içerik analizi gerçekleştirilerek sonuçlar elde edilmiştir. Görüşme formlarının NVİVO nitel analiz programı ile yapılan içerik analizinin sonucunda elde edilen bulgular Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11: Amaç-Rasyonel Kavramlarına İlişkin Bulgular

Ana Tema	Alt Temalar	n (ifade)	%
Amaç-Rasyonel	Kar maksimizasyonu	10	5,91
	Maliyet minimizasyonu	9	5,32
	Menfaat	30	17,75
	Din ve ahlaktan kopuş	13	7,69
	Aktörün olmadığı kararlar	10	5,91
	Müşterinin araç olması	10	5,91
	Başarı	12	7,1
	Faydacı bürokratikleşme	21	12,42
	Anlam ve özgürlük kaybı	18	10,70
	Faaliyet etikleri	19	11,24
	Örtülü stratejik eylemler	9	5,32
	Bireysellik	8	4,73
Toplam		169	100

Tablo 11'e göre ana tema olan amaç-rasyonellik faktörüne ait 12 tane alt tema belirlenmiştir. Burada analize dahil edilen alt temalar görüşme sonucunda alınan cevapların kavram analizlerinin sınıflandırılması sonucunda hazırlanmıştır. Buna göre belirlenen 12 alt temaya ait 169 farklı ifade kullanılmıştır. Bunlardan ilk sırayı %17,75 ile menfaat alt kavramı almıştır. Daha sonra ikinci sırayı %12,42 ile faydacı bürokratikleşme yer almıştır. %11,24 ve %10,70 ile sırasıyla; anlam-özgürlük kaybı ve faaliyet etikleri alt kavramları belirlenmiştir. Banka yöneticilerinin banka faaliyetleri kapsamında kendi müşterileri ile olan ilişkilerinde amaç-rasyonellik kapsamında en az %5,91 ile değerden kopma kavramı yer almıştır.

Sonuç olarak banka yöneticilerinin amaç-rasyonelliği ifade eden alt kavramlardan, “menfaat” ve “faydacı bürokratikleşme” %30,17 gibi yüksek bir orana sahiptir. Banka yöneticilerinin müşterileri araçsallaştırdığı ve amaca ulaşmaya indirgediği tutumlarını ifade eden bu eylemler, yeniden gözden geçirilmeli ve daha çok iletişimsel eylemleri içeren davranış ve politikalar üretilmelidir. Aynı zamanda bu sonuçlar yöneticilerin kendi müşterileri ile olan ilişkilerinin ne denli amaç odaklı olduğunu göstermektedir.

Analiz kapsamında görüşmeler sonucunda Habermas'ın belirttiği rasyonellik türlerinin banka türlerine göre dağılımı ve karşılaştırması Tablo 12'de gösterilmiştir.

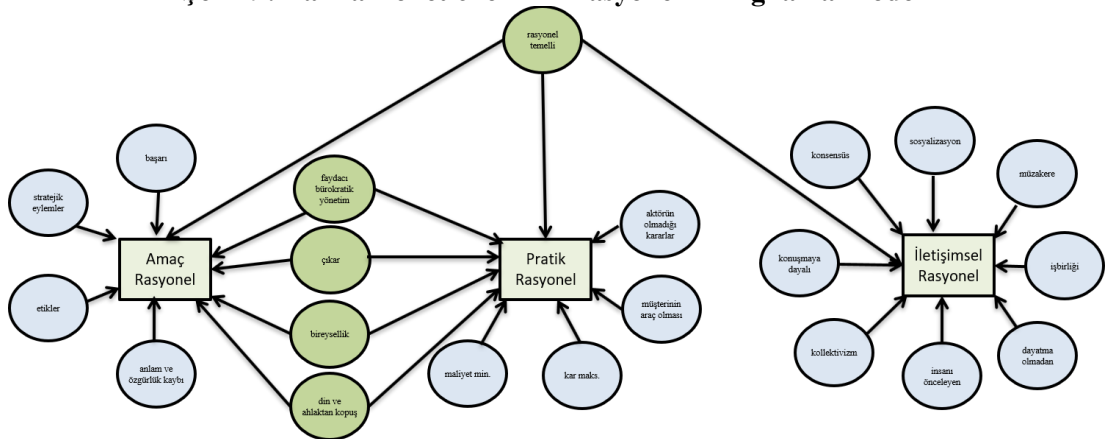
Tablo 12: Banka Türlerine Göre Rasyonellik Sonuçları

		Amaç-Rasyonel	İletişimsel-Rasyonel
Banka Türüne Göre	Katılım Bankacılığı	69- %41	45- %64,3
	Mevduat Bankacılığı	100- %59	25- %35,7
Toplam	N=239- %100	169- %70,7	70- %29,3

Tablo 12'ye göre belirlenen ana faktör rasyonellik türlerinin bankacılık türüne göre dağılımı rasyonellik faktörüne göre değişiklik göstermektedir. Toplam 239 alt kavramın %70,7'si amaç-rasyonellik ve %29,3'ü iletişimsel-rasyonellik ana faktörüne aittir. Bunların bankacılık türlerine göre dağılımı ise şöyledir: Katılım bankalarında çalışan banka yöneticilerinin görüşme sonuçlarına göre %41'i amaç-rasyonellik faktörüne ait kavramlar kullanırken bu oran mevduat bankalarında %59'dur. Buna göre mevduat bankaları amaç-rasyonellik açısından katılım bankalarından daha fazla rasyonelleşmektedir. İletişimsel-rasyonelliği oluşturan 70 alt kavramın %64,3'ü katılım banka yöneticilerine ait iken %35,7'si mevduat bankalarına ait olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre katılım bankaları, mevduat bankalarına göre daha fazla iletişimsel-rasyonelleşme sürecine sahiptir.

Tüm bu veriler ışığında hangi banka türünün hangi rasyonellik türünde daha baskın olduğu karşılaştırmalı olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçların algılama modeli olarak gösterimi ise Şekil 9'da gösterilmiştir. Bu şekil yine katılımcılardan alınan cevaplar doğrultusunda NVİVO nitel analiz programı ile hazırlanmıştır.

Şekil 9: Banka Yöneticilerinin Rasyonellik Algılama Modeli

Şekil 9 incelendiğinde banka yöneticilerinin faaliyetlerinde rasyonellik türlerine giren algılama modelini üç ana faktörün oluşturduğu buna karşın bu üç ana faktörü oluşturan alt faktörlerin bazılarının birden fazla ana faktör altında yer aldığı görülmektedir. Pratik-rasyonel faktörüne ait alt faktörler incelendiğinde faktörü, toplam 9 alt faktörün oluşturduğu ve bu alt faktörlerden beşinin (rasyonel temelli, faydacı bürokratik yönetim, çıkar, bireysellik ve din-ahlaktan kopuş) amaç-rasyonellik faktörünün de altında yer aldığı görülmektedir. Rasyonel temelli olma alt faktörü ise hem amaç-rasyonellik hem de iletişimsel-rasyonellik ana faktörünün altında yer aldığı belirlenmiştir. Amaç-rasyonellik faktörü ile ilgili bulgular incelendiğinde faktörün toplam 9 alt faktörden oluştuğu bu faktörlerden yukarıda belirtilen beşinin dışında hiçbirinin iletişimsel-rasyonellik faktörünün altında yer almadığı anlaşılmaktadır. İletişimsel-rasyonellik faktörü incelendiğinde ise faktörün toplam 9 alt faktörden oluştuğu görülmektedir.

Buraya kadar görüşme formunda elde edilen kavramlar içeriksel analiz kapsamında aktarıldı. Müşterilerin sorun ve istekleri karşısında banka yöneticilerinin izledikleri tutumu aktarabilmek amacıyla seçilen birkaç katılımcının cevapları betimsel analiz gereği aktarılacaktır.

MB 2: *“Müşterilerden gelen fikirler öncelikle bankacılık kanununa ve banka mevzuatına uygun olup olmadığına bakılır. Bu süreçte eğer uygun olduğu tespit edilirse bu sefer katma değer katan bir fikir olmasına ve müşterilerini kar-fayda analizi yapılır. Eğer tüm bu değerlendirme sonucunda rasyonel bir öneri ise hayata geçirilir. Banka olarak buna, müşteri dostu ATM’ler ve banko işlemleri sıra numarası almada müşterilerin öncelenmesi gibi örnekler gösterilebilir.”*

KB 3: *“Müşteriler tarafından gelen fikir ve önerilerde genellikle müşteri farklı bankalar ile karşılaştırmalar yapıyor. Eğer bankamızda bu konu ile bir eksikliği olduğu anlaşılırsa üst merciye bilgi veriliyor. Böyle zamanlarda müşteriye rahatlatmak adına şubedeki en üst yetkili ile rahat bir ortamda görüşme yapılıyor. Kendisi açısından aslında avantajlı olduğu anlatılmaya çalışılıyor.”*

MB 8: *“Kamu sermayeli bir banka olduğumuz için sadece kar elde etmek gibi bir kaygımız bulunmamaktadır. Banka olarak hem bizim kar ettiğimiz hem müşterinin kar ettiği hem de kamu politikalarının başarıyla uygulandığı kararlar almaya çalışıyoruz. Örneğin bankacılık kredi talep değerlendirme mantığı kapsamında ÇAYKUR işletmesin talep ettiği 200 milyar TL krediye onay vermekteyiz. Bu şirketin çay alım ücretlerini aldığı çayların piyasada satılmadan satıcıya ödenmesi*

gerektiğinden böyle bir talep ile karşılaşmaktayız. Normal bankacılık değerlendirmesi kapsamında ret yemesi gereken bu kredi talebi olumlu olarak değerlendirilmektedir. Banka olarak bu talebi karşılarken ne maliyetlerimizin altına iniyoruz ne de aşırı kar elde ediyoruz. Ürün bazlı olarak gelen öneriler ise mevzuat dâhilinde uygulanabilirliği açısından bakıp değerlendirilmektedir. Bizi aşan durumlarda sosyal medya kanalları ile üst mercilere ulaşmalarını tavsiye etmekteyiz.”

KB 5: *“Müşterilerden gelen farklı fikirler elbette değerlendirilmektedir. Örneğin ATM, su sebili ve özel müşteriye farklı gişe isteği gibi talepler geliyor. Bunlar olabilirlik çerçevesinde değerlendirmeye alınıp genel müdürlüğe iletilmektedir. Müşterilerimiz bazen ödeme sıkıntısı çektiklerinde öneri ile gelmektedir. Yapılandırma yöntemi ilk yapılan işlemdir. Firmanın ödemesi uzun vadeye yayılıp, taksit tutarları düşürülüyor. Taksit tutarları düşürülen firmalar için faaliyetlerini devam etmeleri için gerekli desteklerde verilmektedir. Böyle bir süreçle karşılaşan diğer geleneksel bankalar müşterinin yüzüne bile bakmamaktadır. Biz ise görüşme yapıp örneğin “öde-kullan” sistemini öneriyoruz. Buna göre borcunun bir miktarını ödemek şartı ile yeniden kredi kullandırma imkânı sunulmaktadır.”*

Sonuç olarak elde edilen bulgular ve cevaplar ışığında yapılan karşılaştırmaların sağlamlasının yapılması ve daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılması için banka müşterilerinin bankacılık faaliyetleri sonucunda rasyonellik algılarının incelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda banka müşterileri ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşme formlarından elde edilen bulgular sırasıyla detaylı şekilde verilecektir.

4.6.2. Banka Müşterilerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın amacına yönelik olarak banka müşterilerine “Bankacılık faaliyetleri süreci boyunca banka çalışanlarının iletişim ve davranışlarından memnun musunuz? Değilseniz nasıl olmalıdır?”, “Bankanızın ürün ve hizmetleri hakkında veya yeni politikaları hakkında sağlıklı bilgi verdiklerini düşünüyor musun? Değilse nasıl anlıyorsun?” ve “Banka çalışanları çocuklarınızın özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunuyor mu? Nasıl?” gibi sorular sorularak mülâkatlar gerçekleştirilmiştir. Buradaki amaç banka yöneticilerine yapılan ve elde edilen verilerin müşteri boyutunda yansımaları ve karşılığını tespit edebilmektir. Bu kapsamda sorulan soruların tamamı Tablo 13’de gösterilmiştir.

Tablo 13: Banka Müşterilerinin Bankacılık Faaliyetleri Kapsamında Banka İle İletişim ve Davranışları Görüşme Soruları

Sorular	
1. Soru	Bankacılık faaliyetinde bulunacağımız bankayı belirlemede etken nedenler nelerdir?
2. Soru	Bankacılık faaliyetinde bulunduğunuz kendi bankanızı tercih nedeniniz nedir?
3. Soru	Bankacılık faaliyetinde en çok tercih ettiğiniz bankadan memnun musunuz? Hangi yönleri? Değilseniz neden?
4. Soru	Bankacılık faaliyetleri süreci boyunca banka çalışanlarının iletişim ve davranışlarından memnun musunuz? Değilseniz nasıl olmalıdır?
5. Soru	Bankanızın ürün ve hizmetleri hakkında veya yeni politikaları hakkında sağlıklı bilgi verdiklerini düşünüyor musun? Değilse nasıl anlıyorsun?
6. Soru	Banka çalışanları çocuklarınızın özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunuyor mu? Nasıl?
7. Soru	Bankacılık işlemlerinizi ile ilgili banka çalışanları ile görüşürken kendinizi rahat ifade edebiliyor musunuz? Değilse neden?
8. Soru	Bankanızın ürün ve hizmetlerini belirlerken sizler ile uzlaşmaya gitmesini ister misiniz? Nasıl olmasını istersiniz?
9. Soru	Herhangi bir sorun yaşadığımızda banka çalışanlarının size karşı nasıl davranışlar sergilemesini beklersiniz?

Tablo 13'te gösterilen sorular stratejik, amaç ve iletişimsel-rasyonelliğin müşteri düzleminde ve bankaların eylemlerinin yansımalarında tespit edilmesi amaçlanarak tarafımızca oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular nitel analiz yöntemi ile kavramsallaştırılmış daha sonra nicel yöntem olarak ilişki analizleri gerçekleştirilmiştir. Önce araştırma sonucunda elde edilen demografik bilgilere sonra müşterilerin bankacılık faaliyetleri kapsamında elde edilen bilgilere son olarak da müşterilerin cevaplarının rasyonellik bağlamında değerlendirilmesine yer verilecektir.

4.6.2.1. Banka Müşterilerinin Demografik ve Banka Faaliyetleri İle İlgili Bulgular

Yapılan görüşmeler sonucunda banka müşterilerinin demografik bilgileri Tablo 14'te gösterilmiştir. Buna göre katılımcıların %64'ü erkek iken %36'sı kadındır. Medenî durum olarak %28'i evli, %72'si bekârdır. Katılımcıların yaş dağılımı ise sırasıyla %34,5'i 18-27; %28,5'i 28-37; %16,6'sı 38-47 ve %13,5'inin de 48-57 yaşları arasında olduğu belirlenmiştir.

Tablo 14: Banka Müşterilerinin Demografik Bilgileri

	Değişken	N	%		Değişken	N	%
Cinsiyet	Erkek	32	64	Medeni Durum	Evli	14	28
	Kadın	18	36		Bekâr	36	72
	Toplam	50	100		Toplam	50	100
Yaş	18-27	30	34,5	Eğitim Durumu	İlköğretim	5	10
	28-37	9	28,5		Lise	12	24
	38-47	7	16,6		Üniversite	32	64
	48-57	4	13,5		Lisansüstü	1	2
	Toplam	50	100		Toplam	50	100
Meslek	Memur	20	40	Eş Çalışma	Bekar	36	72
	Öğrenci	9	18		Evet	8	16
	İşçi	5	10		Hayır	6	12
	Ev Hanım	3	6	Toplam	50	100	
	Esnaf	2	4	Kredi Kartı Sahipliği	Evet	25	50
	Emekli	1	2		Hayır	25	50
	Çiftçi	10	20		Toplam	50	100
	Toplam	50	100				

Ankete katılan müşterilerin meslek dağılımı ise sırasıyla %40'ı memur, %20'si çiftçi, %18'i öğrenci, %10'u işçi, %6'sı ev hanımı, %4'ü esnaf ve %2'sinin emekli olduğu anlaşılmıştır. Eğitim düzeyleri olarak da %64'ü üniversite mezunu, %24'ü lise mezunu, %10'u ilköğretim mezunu ve %2'sinin lisansüstü mezunu olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların evli olanlarının %57'sinin eşi çalışırken %43'ünün eşi çalışmamaktadır. Kredi kartı sahipliğinde ise katılımcıların yarısı kredi kartı kullanırken diğer yarısı kredi kartı kullanmamaktadır.

Ankete katılan müşterilerin tamamının bankacılık faaliyetleri yürüttüğü anlaşılmıştır. Bu faaliyetlerin türü ve müşteri olarak sermaye yapısına göre, faaliyet türüne göre, müşterilik süresine göre ve onların hangi ürün ve hizmeti kullandıklarına göre dağılımı sırasıyla verilecektir.

Banka müşterilerinin banka faaliyetleri kapsamında hangi sermaye yapısına sahip olarak bankacılık hizmeti yürüttükleri Tablo 15'te gösterilmiştir. Anket kapsamında müşterilerin en çok tercih ettikleri banka üzerinden soruları cevaplamaları istenmiştir. Çünkü müşterilerin çoğunluğu birden fazla banka ile çalışmakta ve birden fazla ürün ve hizmet yürütmektedir. Çalışmanın sağlığı açısından en çok kullanılan banka ve ürün-hizmet kapsamında veriler sınıflandırılmıştır.

Tablo 15: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (a)

Bankanın Sermaye Yapısı	n	%
Kamu Sermayeli	25	50
Özel Sermayeli	13	26
Yabancı Sermayeli	12	24
Toplam	50	100

Tablo 15'e göre müşterilerin çoğunluğu %50'si kamu sermayeli bankalar ile %26'sı özel sermayeli bankalar ile %24'ü yabancı sermayeli bankalar ile faaliyetlerini yürütmektedir. Buna göre katılımcıların çoğunluğu devlet bankalarını tercih etmektedir. Katılımcıların tercih olarak faiz usûlü ile çalışan mevduat bankalarını mı yoksa katılım bankalarını mı tercih ettikleri Tablo 16'da gösterilmiştir.

Tablo 16: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (b)

Bankanın Faaliyet Türü	n	%
Konvansiyonel Bankacılık	36	72
Katılım Bankacılığı	10	20
Karışık	4	8
Toplam	50	100

Tablo 16'ya göre ankete katılan müşterilerin %72 gibi büyük kısmı konvansiyonel bankaları tercih etmektedir. Katılım bankalarını tercih edenlerin oranı ise %20'dir. İki bankacılık türünü de kullanan katılımcıların oranı ise %8'dir. Buna göre katılımcıların büyük bir kısmı mevduat bankalarını tercih etmektedir. Banka müşterilerinin kaç yıldır banka müşterisi olarak faaliyetlerde buldukları Tablo 17'de gösterilmiştir.

Tablo 17: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (c)

Kaç Yıllık Müşteri	n	%
0 ile 1 Yıl Arası	5	10
1 ile 2 Yıl Arası	10	20
2 ile 4 Yıl Arası	10	20
4 ile 6 Yıl Arası	10	20
6 Yıl ve Üzeri	15	30
Toplam	50	100

Tablo 17'ye göre ankete katılan banka müşterilerinin %90'ı bir yıldan fazla banka müşterisidir. Bunların %10'u bir yıldan kısa banka müşterisi iken %30'u altı yıldan uzun banka müşterisidir. %20'si ise 1 ile 2 yıl arasında banka müşterisi olduğu anlaşılmıştır. Bu müşterilerin hangi bankacılık ürün ve hizmetinden yararlandığı ise Tablo 18'de gösterilmiştir. Burada katılımcıların banka ürün ve hizmetlerinde yoğunlaştıkları ürün ve hizmeti tercih etmeleri istenmiştir.

Tablo 18: Müşterilerin Banka Faaliyet Verileri (d)

Bankacılık Ürün ve Hizmetler	n	%
Kredi Kartı Ürünleri	20	40
Yatırım Ürünleri	5	10
Kredi Ürünleri	20	40
Vadeli Mevduat	5	10
Toplam	50	100

Tablo 18'e göre ankete katılan müşterilerin %40'ı kredi kartı ürünleri veya kredi ürünleri kullanmaktadır. %10'su ise yatırım ürünleri ve vadeli mevduat ürünleri kullanmaktadır. Banka müşterilerinin borçlanma üzerine dayalı ürünleri yoğunlukla kullandığı görülmektedir.

4.6.2.2. Banka Müşterilerinin Araştırma Sorularına İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara Tablo 13'te bulunan 9 soruya verdikleri cevaplar sırasıyla değerlendirilecektir. Bulguların orijinalliğini etkilememek için cevaplara dokunulmadan betimsel analiz yöntemi ile aktarılacaktır. Fakat yapılan görüşmenin fazla olmasından ötürü araştırmanın amacına uygun olarak seçim yapılarak alıntılar yapılacaktır. Bu özen ile nitel araştırmanın bilimselliği ve güvenilirliği sağlanmış olacaktır.

4.6.2.2.1. Rasyonel Eylemleri Belirleyen Bulgular

Araştırma kapsamında görüşme yapılan katılımcılara “Bankacılık faaliyetinde bulunacağınız bankayı belirlemede etken nedenler nelerdir?”, “Bankacılık faaliyetinde bulunduğunuz kendi bankanızı tercih nedeniniz nedir?” ve “Bankacılık faaliyetinde en çok tercih ettiğiniz bankadan memnun musunuz? Hangi yönleri? Değilseniz neden?” sorularının sorulma amacı, banka müşterilerinin banka tercihlerinde hangi rasyonel

türüne göre karar verdiklerini araştırmaktır. Bu sorular sorulurken tüm katılımcılara aynı sorular sorularak daha bilimsel bulgular elde edilmek amaçlanmıştır.

Araştırmaya katılan 50 katılımcının ortak cevabı “*Bankacılık faaliyetlerinde hangi banka ile çalışacağımızı ekonomik çıkarlar ve faydalar belirlemiştir.*” olmuştur. 30 katılımcı sadece ekonomik çıkarların banka belirlemede tek faktör olduğunu belirtmiştir. Geri kalan 20 kişi ise ekonomik çıkarların dışında belirleyici başka faktörlerin olduğundan bahsetmiştir. Bunlar Tablo 19’da gösterilmiştir.

Tablo 19: Rasyonel Eylemleri Etkileyen Çıkarlar

	n (ifade)	%
Ekonomik Çıkarlar		100
Kredi aldığım bankanın olması	20	13,7
Maaşımı bu bankadan alıyor olmam	15	10,3
Faiz oranının düşük olması	20	13,7
Puan biriktirme ve kampanyalarının olması	15	10,3
Kredi kartlarında taksit sayısının fazla olması	20	13,7
Aidat kesintisini olmaması	30	20,6
İş yerlerinde geçerliliği	25	17,2
Diğer Çıkarlar		100
Kredi kartını piyasaya süren bankanın kamu bankası olması	20	35
Kredi kartının katılım bankalarına ait olması	10	17,5
Güler yüzlü olmaları	10	17,5
İyi günde kötü günde yanımda olmaları	2	3,5
Problemlere çözümcü yaklaşım	15	26,5

Tablo 19’a göre katılımcıların banka tercihinde ekonomik çıkarlar daha büyük bir etkiye sahiptir. Tüm katılımcıların ekonomik çıkar olarak en çok tercih ettikleri etken aidat kesintisinin olmamasıdır. Bunun yanında ikinci sırada, tercih ettikleri banka kartlarının daha yaygın işyerlerinde geçerli olması etkilemiştir. En az etkenler ise %10,3 ile maaşını aldığı bankanın olması ve puan biriktirme gibi özellikler gösterilmiştir. Müşteri açısından çıkarına uygun olarak ekonomik açıdan en önemli gördüğü etken aidat masrafının olmaması ve en az etken ise maaş müşterisinin olması olduğu anlaşılmıştır.

Ekonomik çıkarların dışında diğer çıkarlardan dolayı banka tercihi ise ilk sırayı %35 gibi yüksek bir oranla kredi kartı hizmeti aldığı bankanın kamu bankası olması gerektiği düşüncesinin olduğu anlaşılmıştır. Buradaki tercihin rasyonelliğine bakacak olursak çıkar-saiklikten daha çok iletişimsel-rasyonelliğe yakındır. Daha sonra etken olan çıkar %26,5 ile problemlere daha çözümcü yaklaşılması olmuştur. Banka çalışanlarının güler yüzlü olması ve bankacılık türünün faizsiz yöntemle çalışan katılım bankası olması ise %17,5 etkiye sahiptir. İletişimsel-rasyonelliğin bir gereği olan karşıdaki insanı araçsallaştırmadan ona değer vermenin göstergesi olan “iyi günde kötü günde yanında olunması” ise %3,5 ile en az etkiye sahiptir. Burada bankaların ürün ve hizmet politikalarında daha çok tercih edilebilirliklerini artırmak istiyorlar ise bu tercih nedenlerine daha çok eğilmeleri gerekmektedir.

Buraya kadar frekans analizi ile görüşme formunda elde edilen kavramlar içeriksel olarak aktarıldı. Daha sağlıklı yorumlanabilmesi amacıyla sadece seçilen birkaç katılımcının cevapları betimsel analiz gereği aktarılacaktır.

KBM 9: *“Bankacılık işlemleri için banka seçiminde en temel baktığım nokta bankanın faize duyarlı olup olmamasıdır. Faizin dinimizce kesin olarak haram kılınması faydamın zıttı dahi olsa tercih sebebim olmayacaktır. Faizin bulaşmadığı bir yerin kalmadığı bu sistemde elimizden gelenin ancak bu kadar kaçınmak olduğunu düşünüyorum. Ve kendi iş yerimde tercihim her zaman katılım bankacılık hizmetlerinden faydalanmak olmuştur. Burada diğer bir etken ise faizsiz işlem yapan bankanın kamu bankası veya özel sermayeli banka olmasıdır. Eğer bankalar arasından faizsiz olanı tercih edeceksem bunların içinde ilk olarak devlete ait olan var mı ona bakıyorum. Halı hazırda faaliyette bulunan kamuya ait katılım bankaları ilk tercihimdir. Fakat burada yine de tüm katılım bankalarını karşılaştırıp karar vermekteyim...”*

MBM 25: *“Banka belirlemeden benim için en önemli unsur faiz oranlarının düşük olmasıdır. Buradaki tek gayem daya az faiz maliyetine katlanmaktır bunun dışındaki etkenler banka tercihi belirleyici olmamaktadır...”*

MBM 17: *“Kredi kartını hizmetlerini çok yoğun şekilde kullandığım için benim için en önemli faktör aidat kesintisini olmaması ve kredi kartının geçerliliğinin çok fazla olmasıdır. Özellikle e ticaret üzerinden taksit imkânı daha fazla veren bankalar benim için tercih edilebilirliği artırmaktadır...”*

MBM 2: *“Çalışacağım bankayı seçerken birçok tercih etkeni bulunmaktadır. Benim için bunların içerisinde en önemli devlete ait bir bankanın olması çok*

önemlidir. Özellikle kamu bankalarının gerektiğinde ticari hayatın canlanması için uyguladığı sıfır faizli veya düşük faizli uygulamalar tercihimizi daha çok etkilemektedir...”

KBM 3: *“Birçok farklı banka ile çalışmama rağmen banka tercihinde benim için en önemli unsur paramı emanet edeceğim ve hizmet alacağım bankanın çalışanlarının güler yüzlülüğü ve problemler karşısında kendi yerlerine beni koyarak çözüm üretmeleridir. Özellikle ikili iletişimlerde banka personelinin davranış ve tutumları karar vermende çok önemli bir etkidir...”*

Araştırma kapsamında görüşme yapılan katılımcılara “Banka çalışanları çocuklarınızın özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunuyor mu? Nasıl?” sorusunun sorulma amacı, banka müşterilerinin banka yöneticileri tarafından sadece bir araç olarak görülüp görülmediğini tespit etmektir. Müşteriye verilen değer ortaya çıkacağı ve iletişimsel-rasyonelleşmenin bir yansıması olarak görebileceğimiz bu soru çalışmanın amacına uygun olarak 50 katılımcıya da aynı şekilde sorulmuştur.

Araştırmaya katılan katılımcıların büyük çoğunluğunun cevabı “Böyle bir yardım almıyoruz.” olmuştur. 10 katılımcı davet gönderildiğinde geri dönüşler olduğunu fakat bankanın müşteri portföyünün banka açısından kârlılık hesabı yapılarak oluşturulduğunu belirtmiştir.

Araştırma kapsamında görüşme yapılan banka müşterilerine “Bankacılık faaliyetleri süreci boyunca banka çalışanlarının iletişim ve davranışlarından memnun musunuz? Değilseniz nasıl olmalıdır?”, “Bankanızın ürün ve hizmetleri hakkında veya yeni politikaları hakkında sağlıklı bilgi verdiklerini düşünüyor musun? Değilse nasıl anlıyorsunuz?”, “Bankacılık işlemlerinizi ile ilgili banka çalışanları ile görüşürken kendinizi rahat ifade edebiliyor musunuz? Değilse neden?”, “Bankanızın ürün ve hizmetlerini belirlerken sizler ile uzlaşmaya gitmesini ister misiniz? Nasıl olmasını istersiniz?” ve “Herhangi bir sorun yaşadığımızda banka çalışanlarının size karşı nasıl davranışlar sergilemesini beklersiniz?” sorularının sorulmasının amacı, banka yöneticilerinin banka müşterilerine davranış kalıplarını belirlemek ve rasyonel eylemler boyutundan değerlendirmektir. Hem amaç-rasyonelliği hem de iletişimsel-rasyonelliğin belirtilerini içeren bu sorular tüm katılımcılara sorulmuştur.

Çalışma kapsamında sorulan bu soruların cevaplarının analizi sonucunda elde edilen sonuçlar Tablo 20’de gösterilmiştir.

Tablo 20: Katılımcıların Anket Sorularına Verdikleri Cevaplar

	Evet	Hayır
Banka çalışanlarından memnuniyet	27	23
Sağlıklı bilgi aktarımı	40	10
Kendini rahat hissetme	22	28
Uzlaşma olmalı mı?	50	0
Sorunlara karşı çalışanların tutumu doğru mu?	10	40

Banka müşterilerinin bankacılık ürün ve hizmet kullanımında banka yöneticileri ile iletişimlerinin ölçüldüğü ve rasyonellik boyutlarının araştırıldığı soruların cevaplarını gösteren Tablo 20'ye göre 27 banka müşterisi banka çalışanlarından memnun iken 23'ü memnun değildir. Sağlıklı bilgi aktarımının olup olmadığı noktasında sorulan soruya, banka müşterilerinin 40'ı sağlıklı bilgi aktarımı yapıldığını, yüzde 10'u yapılmadığını ifade etmiştir. Müşterilerin bankacılık faaliyetlerinde kendilerini rahat hissedip hissetmedikleri sorusuna 22 müşteri rahat hissettiklerini 28'i hissetmediklerini ifade etmiştir. Bu cevapların bankacılık türüne göre dağılımına bakıldığında kendilerini rahat hisseden müşterilerin %80'i katılım bankası müşterisidir. "Banka ile müşteri arasında uzlaşma ortamı ile bir konsensüs oluşmalı mı?" sorusunu ise katılımcıların tamamı "Evet, olmalı." şeklinde cevaplandırmıştır. Bu aşamada ticarî faaliyette bulunan banka müşterilerinin bir kısmı bankaların uzlaşma yoluna da gittiğini belirtmiştir. Son olarak banka ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlarda banka çalışanlarının tutumlarının doğru olup olmadığı sorulduğunda 10 müşterinin doğru, 40 müşterinin yanlış olduğunu belirttiği anlaşılmıştır. Bu değerlendirme sonucunda banka çalışanlarının eylemlerinin yansımaları daha net ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Rasyonellik kavramı akıl ve eylemler ile ilişkilendirildiğinde, kendisine ilk çağ felsefesinden günümüze kadar tüm disiplinlerde yer verilmiştir. Bilginin baz alındığı ve aklın buyrukları ile gerçekleştirilen eylemler, insanlık için istenilen yaşam kalitesi için aranılan bir şarttır. Ancak bu durumun tarihî seyrinde bu şekilde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Burjuva kesiminin tahakkümünün ve kapitalizmin etkisinin derinlemesine hissedildiği toplumlarda daha farklı olumsuz sonuçlara da meşrûiyet sağladığı görülmektedir. Bu noktada rasyonelleşme sürecini farklı yorumlayan düşünürler ve düşünce okulları karşımıza çıkmaktadır. İki kesimin bir tarafı için rasyonellik, bireylerin optimum noktaya ulaşması için bir şart iken diğer taraf için bu sürecin yıkıcı etkileri azımsanamayacak kadar fazladır. Habermas bu değerlendirme içerisinde stratejik-rasyonel eylemlerin tüm hayat evrenini kaplaması neticesinde ortaya çıkan krizlere çözüm önerileri sunmuştur. Bireylerin kendi amaçları için gerçekleştirdiği eylemlerin sosyo-kültürel değerlerden beslenmesi ve iletişimsel kriterlere uygun şartları taşıması, Habermas için doğru rasyonelleşme modelidir.

Habermas; kendi vazettiği iletişimsel eylem kuramında, modernliğin kendi beraberinde getirdiği sorunlar için Marksizm temelli yorumların baskın olduğu ekonomik-politik çözüm önerilerinin yetersiz olduğunu tespit etmektedir. Modernleşme ile yaygınlaşan rasyonelleşme süreci ve amaç-stratejik rasyonalite; para ve güç araçları ile hayat evreninde yerleşmiş ve hayat evrenini kolonileştirmiştir. Habermas buna çözüm olarak iletişimsel-rasyonalitenin hayat evrenine hâkim olması gerektiğini ve bunu gerçekleştirmenin orta yolunun müzakereci süreç ve bunları kapsayan hukuk ile olacağını belirtmiştir. Habermas müzakereci süreçlerin liberalizmin getirdiği krizleri çözeceğine inanmaktadır. Habermas, Marx'ın amaç rasyonaliteyi öne çıkardığı ekonomik determinizmini ve sorunları salt emeğe indirgemesini eleştirerek toplumsal entegrasyon kapsamında toplumsal bütünleşememeyi temel sorun olarak görmektedir.

Habermas krizlerin çözümü için müzakereci toplumda eşitlik, özgürlük ve eşit katılımın hâkim olması gerektiğini belirtmektedir. Bir entegrasyon ve uzlaşmanın olabilmesi için de iletişim olmazsa olmaz bir şarttır. Bu süreç eğer sağlıklı şekilde işletilirse toplumda konsensüs sağlanacak, barış gelecek, amaç rasyonalitenin getirdiği para ve gücün hâkimiyeti kırılacaktır. Buradaki cevaplanan soru ise bu önerinin varsayım düzeyinden çıkarılması ve bunu kimlerin uygulayacağı sorunudur.

Habermas'a göre bu sorunun cevabı hayat evreninin para ve gücün tahakkümü altına giren tüm kesimler tarafından uygulanması gerektiğidir. Bu çalışmada, bankacılık sektörünün bu kuramı uygulayabilmesi için onun rasyonellik seviyesinin belirlenmesi ve bankacılık türlerine göre yönetici ve müşteri boyutunda değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Ekonomik sistemin en önemli aracı finans kurumu olan bankaların kendi yöneticilerinin, çalışanlarının ve müşterilerinin müzakere süreçlerine katılmasıyla özgürleşme ve anlam kazanmanın önü açılmış olacaktır. Bireyler kendi bankacılık faaliyetlerinde kendi sorunlarından yola çıkarak, sağlayacakları konsensüs ile ortak iyi olana ulaşacaklardır. Burada bir diğer sorun ise hayat evreninin kolonize edilmesi ile ortaya çıkan olumsuz sonuçların tüm tarafları aynı şekilde etkileyip etkilemediğidir. Bankacılık sektörü için söylenecek olursa banka müşterileri banka çalışanlarından daha çok etkilenmektedir. Banka çalışanları ve yöneticilerinin ise faydacı bürokratikleşme, işe giriş ve performans gösterme süreçlerinde birçok olumsuz etkilere mâruz kaldığı anlaşılmaktadır. Müşterilerin daha fazla olumsuz etkilendiği bu süreçte bir çözüm üretme gayretinin ikinci plana atıldığı aşikârdır. Kâr-fayda çizgisinde kendi kârının peşinde koşan banka yönetimi, müşteri tarafını göz ardı etmektedir. Son dönemlerde bu sürecin tersine döndüğü fakat bu dönüşün altında yine stratejik-rasyonelliğin yattığı anlaşılmaktadır.

Bankacılığın tarihine bakıldığında, 2000'li yıllara kadar bankaların gelir portföyünün çoğunlukla devlet enstrümanlarından oluştuğu daha sonra ise gelişen ve değişen finansal uygulamalar ile müşterilerden kazandığı bir mekanizmaya evrildiğinden dolayı daha fazla müşteri odaklı politikalar izledikleri görülmüştür. Tüm bu değerlendirme içerisinde kamu sermayeli bankaların daha farklı oldukları ve Habermas'ın önerdiği iletişimsel-rasyonellik kriterlerine daha yakın uygulamalar gerçekleştirdikleri anlaşılmıştır. Katılım bankalarının da aynı şekilde kendi uygulamaları ile kendi kârından ferâgat ederek kendi müşterilerinin değerlerine uygun faaliyetlerde bulunduğu görülmüştür.

Müşterinin fikirlerine ve değerlerine kıymet verildiği ve onun araçsallaştırılmadığı örneklerde mevcuttur. Örneğin kısa zaman önce yaşadığımız Elâzığ depremi sonrası özellikle kamu sermayeli bankaların kredileri erteleme ve faiz indirimine gitmesi bu durumu göstermektedir. Daha kapsamlı bir örnek ise telefon bankacılığı hizmetinden yararlanan müşterilerin memnuniyet düzeyini ölçen anket çalışmaları, gelecek için umut verici gelişmelerdir. Stratejik-rasyonelliğin

zayıfladığını gösteren diğer bir uygulama ise bazı bankaların uygulamaya geçirdiği banka hizmetlerinde müşterilerin bir masada karşılanması ve taleplerinin daha dikkatli alınıyor olmasıdır.

Habermas'ın üzerinde durduğu diğer bir konu ise bireylerin kendi gerçek çıkarlarını müzakere süreçlerinde ortaya koyabileceğidir. Bireylerin bu süreçte katılabilmesi ve doğru sonuçların elde edilebilmesi için kendi çıkarlarını bu süreç içerisinde karşılayabileceklerine dair ikna edilmeleridir. Bu noktada bankaların müşteri kazanabilmeleri ve onları değerli hissettirebilmeleri ve iletişimsel-rasyonelleşmenin yerleşebilmesi için uygulanmaya çabalanan olumlu gelişmelerin daha inanılır ve yaygın şekilde yapılmasıdır. Bankaların müşteri arttırma stratejisi doğrultusunda, bir pazarlama yöntemi olan reklam yolu ile tutundurma sürecinde görülen yüksek ahlâkın ve kültürel söylemlerin kendi uygulamalarındaki karşılıklarının zayıf olduğu anlaşılmıştır.

Habermas'a göre bireylerin hayat evrenlerinin amaç rasyonalite ile sömürülmesi sonucunda onların etkilenme düzeylerinin tespiti, bireylerin ekonomik ve toplumsal konumlarıyla doğrudan ilgilidir. Bankaların bu süreçte örneğin kredi hizmetinden yararlanan müşterinin faiz kesintisini ilk aylarda daha fazla alıp sonraki aylarda azalarak devam ettirmesi, yeniden yapılandırma avantajını ortadan kaldırma hamlesinden başka bir şey değildir. Bankanın bu amaç-rasyonel davranışı, müşterinin ekonomik kaybına ve fırsat maliyetinin artmasına güzel bir örnektir. Bankaların slogan boyutunda kalan çözüm fırsatlarının aslında sadece bir yanıltma olduğu görülmektedir. Müzakere sürecine dahil olacak müşterinin kendi sorunlarının çözüleceği ve rasyonelleşme sürecinin baskısının hafifleyeceği inancı oluşmadıkça kolonize süreci devam edecektir. Katılım bankaları ve kamu sermayeli bankaların ise bu süreçten daha başarılı çıkacağı, onların ilkeleri ve örgütlenme modellerinden anlaşılmaktadır.

Bireylerin çıkarlarının normlar hâline geldiği kapitalist sistemde ve sermayenin küreselleştiği dünyada iletişimsel-rasyonelleşme sürecinin daha da zor olacağı görülmektedir. Habermas'ın öne sunduğu müzakere sürecinin bir diğer temel şartı da bireylerin uzlaşma hedefiyle anlaşmaya yönelmiş olmalarıdır. İdeal konuşma ortamının oluşması için ise baskının olmaması, iletişim kanallarının kapatılmaması ve zorlama gibi bir durumun bulunmaması gerekir. Banka çalışanlarının müşterilerin talep ve sorunlarını, kendi kurumlarının belirlediği kural kısıtları içerisinde değerlendirdiği görülmüştür. Bundan dolayı müşterilerden gelecek önerilerin bankanın çıkarları ile kesiştiğinde kabul edilmeyeceği ve bankanın çıkarının her zaman

daha üstün tutulacağı anlaşılmıştır. Kamu bankalarının bu örneklere zıt olarak faiz vb gelirlerden bazı dönemlerde ülke ekonomisinin ve müşterilerin çıkarları uğruna ferâgat ettiği görülmektedir.

Çalışmanın uygulama kısmında sermaye büyüklüklerine göre belirlenen katılım ve geleneksel bankalara yarı yapılandırılmış anket formları ile yönetici ve müşterileri de kapsayacak şekilde uygulama yapılmıştır. Uygulama ve analiz, nitel analiz olduğundan ve yaygınlaştırma kaygısı olmadığından ötürü kolay ulaşılabilirlik yöntemine göre Rize ilinde uygulanmıştır. Sermaye büyüklüğü, aktif genişliği ve şube sayıları gibi kıstaslar doğrultusunda Türkiye genelinde 17 banka seçilip bunların Rize ilinde faaliyet gösteren şubeleri analize dahil edilmiştir. Çalışmada 17 banka şube yöneticisi ile yaklaşık 60 dakika görüşme sonucunda elde edilen veriler NVİVO programı ile betimsel ve içeriksel analizler gerçekleştirilerek bulgular elde edilmiştir. Aynı şekilde 50 farklı banka müşterisi üzerinde de yarı yapılandırılmış görüşme formu ile görüşmeler yapıp içerik ve betimsel analizleri ile bulgular elde edilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda banka yöneticilerinin cevapları üzerinden ana tema olarak iletişimsel-rasyonel ve amaç-rasyonel seçilmiştir. Bu ana temanın altında ise alt temalar kavramlaştırılmıştır. Bu süreçte ana temanın özellik ve belirtileri üzerinden sorulan soruların cevaplarının kavram analizi yapılarak bulgular elde edilmiştir.

Banka yöneticilerinin demografik bilgileri olarak 12 tane geleneksel banka, 5 tane katılım bankası yöneticisinin ortalama yaş dağılımı 46, cinsiyette ise %76'sı erkek, %24'ü kadın olduğu anlaşılmıştır. Görev yaptıkları süreler ise 2 ile 12 yıl arasında değişmektedir. Analize katılan banka şubelerinin müşteri potansiyelleri ise %59'u karışık, %23'ü bireysel, %18'i ticarî müşteri potansiyeline sahip olduğu anlaşılmıştır. Müşteri potansiyelinin banka yöneticilerinin eylem ve davranışlarında farklı yollar izlediği anlaşıldığından önemli görülmektedir.

Yarı yapılandırılmış görüşme formlarından elde edilen veriler ile yapılan içerik analizi sonucunda iletişimsel-rasyonel eylemlerin alt temaları: konsensüs, sosyalizasyon, bütünleşme, insanın öncelenmesi, iş birliği, müzakere, konuşmaya dayalı, rasyonel temelli, dayatma olmayan, müdahale olmayan, ortak kanı, kültür oluşumu ve kolektivizm olarak tespit edilmiştir. Çalışmada, Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik kavramına yüklediği anlam, kavramsal alt temalar olarak belirlenmiştir. Belirlenen alt temalar görüşme sürecinde iletişimsel-rasyonel ana temaya ait 70 adet farklı ifade kullanılmıştır. Bunlar içerisinde en fazla kullanılan 12 ifade "insanı

önceleyen” olmuştur. Daha sonra 11 ifade ile “bütünleşme” olmuştur. Bunlar oransal olarak sırasıyla %17,2 ile %15,7’dir. En az ise %1,4 ile kolektivizm olduğu anlaşılmıştır. Sonuç olarak bankaların eylemlerinde iletişimsel-rasyonel eylemlerin varlığı insanı önceleyen ve bütünleşme süreçlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bankaların son yirmi yılda bu yönde yaptıkları adımlar bu oranın çıkmasına sebep olmuştur. Banka yöneticilerinin banka müşterileri ile bütünleşme yolunda zayıf oldukları ve iletişimsel-rasyonelliği güçlendirecek eylemlere daha fazla ağırlık vermeleri gerekmektedir. Müzakere ve entegrasyon kanallarının daima açık olduğu bankacılık faaliyetleri hem müşteri açısından hem banka açısında faydalar sağlayacaktır.

Yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler ile yapılan içerik analizinde amaç-rasyonel eylemlerin alt temaları: kâr maksimizasyonu, maliyet minimizasyonu, menfaat, değerden kopma, aktörün olmadığı kararlar ve müşterinin araç olması şeklinde tespit edilmiştir. Burada Habermas’ın amaç-rasyonellik kavramına yüklediği anlamlara karşılık olarak kavramsal alt temalar belirlenmiştir. Belirlenen alt temalar görüşme sürecinde amaç-rasyonel ana temaya ait 169 adet farklı ifade kullanılmıştır. Bunlar içerisinde en fazla kullanılan 30 ifade ile menfaat olmuştur. Daha sonra 21 ifade ile faydacı bürokratikleşme, 19 ifade ile faaliyet etikleri ve 18 ifade ile anlam ve özgürlük kaybı olduğu saptanmıştır. Oransal olarak sırasıyla %17,75- %12,42- %11,24 ile %10,7’dir. En az ise %5,32 ile maliyet minimizasyonu ve örtülü stratejik eylem olduğu anlaşılmıştır. Bu sonuçlara göre banka yöneticilerinin müşterileri araçsallaştırmadan ve amaca ulaşmaya indirgmeden bu alt temaları ifade eden eylemleri yeniden gözden geçirip daha fazla iletişimsel-rasyonel eylemler içeren faaliyetlere yönelmeleri gerekmektedir. Bu sonuçlara göre müşterilerin bankacılık faaliyetlerinde amaç-rasyonel eylemler ile yoğun şekilde karşılaştıkları ve bürokratikleşmenin çok derinden hissedildiği anlaşılmaktadır. Anlam ve özgürlük kaybına zemin hazırlayan banka yöneticilerinin rasyonel eylemleri kriz ve sorunlara sebep olabilecektir. Bankaların bu eylemlerini iletişimsel-rasyonel eylemlere yakınlaştırmaları beklenmektedir.

Banka türlerine göre rasyonellik türlerinin karşılaştırmasında ise katılım bankalarında çalışan banka yöneticilerinin %41’i amaç-rasyonel faktörüne ait kavramlar kullanırken bu oran geleneksel bankalarda %59’dur. Buna göre faiz esaslı çalışan geleneksel banka türü, amaç-rasyonelleşme olarak katılım bankalarından daha fazladır. İletişimsel-rasyonelleşme olarak ise %64,3 ile katılım bankaları geleneksel

bankalardan daha fazla orana sahiptir. Bu farklılığın katılım bankalarının çalışma esaslarının faizsiz oluşundan ve sosyo-kültürel değerlerden daha fazla beslendiğinden kaynaklandığı söylenebilir.

Yapılan analizde, kendi cevapları üzerinden elde edilen banka müşterilerinin demografik bilgilerinden söz edersek onların %64'ü erkek %36'sı kadındır. Medenî durum olarak bekârlar çoğunluktadır. Yaş dağılımında ise çoğunluğun 18-27 yaş aralığında olduğu anlaşılmıştır. Meslek dağılımında katılımcıların en çok %40 ile memur oldukları ve eğitim düzeyi olarak %64'ünün üniversite mezunu olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılan müşterilerin kendi bankacılık faaliyetlerini yürüttükleri bankanın sermaye yapısının dağılımı ise %50 ile kamu sermayeli, %26 ile özel sermayeli ve kalan kısım da yabancı sermayelidir. Çalışmaya katılan müşterilerin %72'si geleneksel bankacılık hizmetlerinden yararlandığı ve %10'unun ise katılım bankacılığında yararlandığı belirlenmiştir. Müşterilerin banka faaliyetlerinin sürelerinin ise onların %30'unun en az 6 yıldır banka müşterisi oldukları anlaşılmıştır. Ankete katılan müşterilerin bankacılık hizmetleri arasında en fazla %40 ile kredi kartı ve kredi ürünlerini kullandığı tespit edilmiştir.

Araştırmaya katılan 50 banka müşterisine sorulan “*Banka tercihinde hangi ekonomik çıkarlar ve faydalar sizin için önemli bir etkidir?*” sorusuna, katılımcıların %20,6'sı aidat kesintisinin olmamasının en önemli ekonomik çıkar olduğunu ve daha sonra sırayla iş yerlerinde geçerliliğini ve faiz oranlarının düşüklüğünü söylemişlerdir. Diğer çıkarlar olarak ise katılımcıların %20'si kredi kartını sunan bankanın kamu sermayeli banka olmasını, kendilerinin eylemlerini belirleyen en önemli rasyonel etken olduğunu belirtmiştir. En az etkene sahip olan ise iyi günde kötü günde yanımda olmaları olmuştur. Buna göre bankalar müşterilerin amaç-rasyonel eylemlerine cevap verebilirken iletişimsel-rasyonel beklentilerine karşılık verememektedir.

İletişimsel rasyonel eylemlerin banka müşterisinde bir karşılığının olabilmesi için banka faaliyetlerinde memnuniyet, bilgi aktarımı, baskının olmaması, uzlaşma ortamının olması ve sorunlara karşı doğru tutumların sergilenmesi gerekmektedir. Bu faktörlerin banka müşterilerine sorulması ile sağlıklı bilgi aktarımına 40 müşteri evet derken 10 müşteri hayır cevabını vermiştir. En bariz sonuç ise müşterilerin “*Banka çalışanları ile uzlaşma olmalı mı?*” sorusuna 50 müşteri de “*Evet, olmalı.*” cevabı vermiştir. Sorunlara karşı banka çalışanlarının tutumlarının doğru olup olmadığı sorulduğunda ise 40 müşteri doğru olmadığını belirtmiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman, Yahya. **İslam'da Bankacılık ve Finansman**, (Çev. Salih Tuğ ve M. Abdullah Tuğ), Elma Matbaası, İstanbul Zaim Üniversitesi, İstanbul, 2015.

Adorno, W. Theodor ve Max, Horkheimer. **Aydınlanmanın Diyalektiği**, (Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.

Afşar, Muharrem ve Aslı Afşar. **Finansal Sistem ve İşleyişi**, Gülen Yayıncılık, Eskişehir, 2007.

Akdere, Çınla ve Büyükboyacı, Mürüvvet. “Davranışsal İktisat ve Sınırlı Rasyonellik Varsayımı”, **İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar**, Der. Devrim Dumludağ, Özge Gökdemir vd., İmge Kitapevi, Ankara, 2015.

Aktan, C. Coşkun. “Klasik Liberalizm, Neo Liberalizm ve Libertarianizm”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 28, sayı 1, 1995. ss. 4-32.

Aktepe, İshak Emin. **Katılım Finans**, TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Yayınları, Yayın No:9, İstanbul, 2017.

Alkan, Yaşar. **İktisadi Adalet Teorisi ve Türkiye Ekonomisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2018.

Altunışık, Remzi. Recai, Coşkun. Serkan Bayraktaroğlu ve Engin Yıldırım. **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Sakarya Yayıncılık, Sakarya, 2017.

Ardıç, Kaya. “İktisat Metodolojisi”, **İktisat'ın Dama Taşları: Ekoller, Kavramlar, İz Bırakanlar 1**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi Yayınları, İstanbul, 2001.

Arkan, Atilla. “Farabi’nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi”, Edit. Komisyon, **Siyaset ve Yönetimde Etik Sempozyumu**, Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sakarya, 2005. s. 388.

Aristoteles. **Nikomakhos’a Etik**, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul, 2014.

Atıf, Muhammet. **A Communicative Approach to Responsibility Discourse in Business: From Societal to Corporate and Individual Levels**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Business Administration. Universite Paris Dauphine, Paris IX, 2013.

Ayanoğlu, Yıldız. “Bankaların Kuruluşu ve Organizasyon Yapısı”, Edit. Aydın Karapınar, **Bankaların Yönetimi ve Denetimi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

Aydın, İbrahim Hakkı. **Farabi’de Bilgi Teorisi**, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Aydın, Metin. “John Stuart Mill’in Faydacı Ahlakı”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XV, Sayı: 28. 2013, ss. 143-167.

Bakır, Muhammed Es-Sadr, **İslami İktisat Projesi**, Endişe Yayınları, Ankara, 1991.

Barber, William J. **A History of Economic Thought**, Wesleyan University Press, ABD, 2009.

Baron, David. P. **Business and Its Environment**, 3. Baskı, Prentice Hall, New Jersey, 2000.

Bayrak, Akif Ziya. **Jürgen Habermas Teorisindeki “Ekonomik Sistem, Politik Sistem ve Sosyo-Kültürel Sistem” İlişkilerinin Çağdaş İslami Düşüncedeki Yeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2013.

Beaud, Michel. **Kapitalizmin Tarihi 1500-2010**, (Çev. Fikret Başkaya), Dost Kitapevi, Ankara, 2003.

Bell, John Fred, **A History of Economic Thought**, 2. Baskı, The Ronald Press, New York, 1967.

Bentham, Jeremy, **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation; Elibron Classics Serias**, Adamant Media Corporation. 2005.

Berendzen, C. Joseph. **Max Horkheimer**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Amerika, 2017.

Berridge KC. "Irrational Pursuit: Hyper-Incentive From a Visceral Brain", **The Psychology of Economic Decisions**, Edit. Carrillo JD, Oxford University Press, Oxford, 2002, pp. 17–40.

Bocutoğlu, Ersan. **İktisadi Düşünceler Tarihi**, 2. Baskı, Murathan Yayınevi, Trabzon, 2012.

Bronowski, J. ve Mazlish, B. **Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi**, (Çev. Elvan Özkavruk Adanır), Say Yayınları, İstanbul, 2012.

Cantillon, Richard. **Richard Cantillon's Essay on the Nature of Trade in General: A Variorum Edition**, Edit. Richard van den Berg, Routledge, New York, 2015.

Cevizci, Ahmet. **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.

Cottingham, John. **Akılcılık**, (Çev. Bülent Gözkan), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Çakır, Mustafa. **Habermasyan Teoride Kapitalizm**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2019.

Çamlı, Y. Ahmet. “Yeni Bir Toplum Dinamiği: Pratik-Rasyonellik”, **KOCATEPEİİBF Dergisi**, Haziran 2020, 22(1), ss. 14-27.

Çamlı, Y. Ahmet. “Talcott Parsons’ın Düşüncesinde Pratik-Rasyonellik Tasarımı”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020, 9(17), ss. 202-208.

Çamlı, Y. Ahmet. “Aristo’nun Referansıyları Geliştirilen Pratik-Rasyonellik Dinamiği”, **B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 38(2), 2019, ss. 1-28.

Çamlı, Y. Ahmet. “Stakeholder Modeline Habermasyan Bir Bakış: İletişimsel-Rasyonellik Teorisi ve Firma Örneği”, Edit. Mustafa Kırılı ve Sibel Aybarç, **İşletme Disiplini Ekseninde Güncel Araştırmalar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2019.

Çamlı, Y. Ahmet. **Max Weber’de Rasyonelleşme ve İktisadi Gelişme İlişkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2013.

Çetin, Hilal. “Liberalizmin Temel İlkeleri”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2001. ss. 219-237.

Çetin, Yalçın. **Thomas Hobbes, John Locke ve Benedictus (Baruch) De Spinoza’da Doğal Hukuk**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009.

Çiğdem, Ahmet. **Bir İmkân Olarak Modernite; Weber ve Habermas**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Çoban, Serap. “Neoklasik İktisadi Düşünce”, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Daşdemir, Mehriban Kocağa. **Habermas’ın İletişim Teorisinin Pratikte Ekonomiye Uygulanabilirliği (Manisa Örneği)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2019.

Dey, Ian. **Qualitative Data Analysis. A User-Friendly Guide for Social Scientists**, Routledge Published, London, 1993.

Dinler, Zeynel. **Mikro Ekonomi**, 18. Baskı, Ekin Basım, Bursa, 2009.

Duran, Bünyamin. “Hegemonik Rasyonelleşme-Sekülerleşmeye Bir Alternatif: Habermasyan İletişimsel-Rasyonelleşme”, **1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi Bildiriler Kitabı**, Edit. Abdulkadir Buluş, Mehmet Birekul, Fatih Kaleci ve Can Alkın, Konya Necmeddin Erbakan Üniversitesi. 2019. ss. 103-114

Duran, Bünyamin. **Din ve Kapitalizm**, Lambert Academic Publishing, Letonya, 2017.

Duran, Bünyamin. “**Habermas ve İletişim-Rasyonel Ekonomi**”, 2016. <http://bunyaminduran.com/index.php/guencel-makaleler/21-tuerkce-dilinde-yay-nlanm-s-makaleler>. (İndirilme Tarihi: 20.01.2017).

Duran, Bünyamin. “Jürgen Habermas’da Ekonomik, Politik ve Sosyo-Kültürel Sistemler Arasında İlişkiler ve Türkiye’”, Edit. Şemseddin Hacıyev, **Dünya İktisadiyyatının İnkişaf Paradiqması: Bazar və Sonrası**, Avrasiya Sosyal Bilimler Forumu, İqtisad Unıversiteti Neşriyatı. Azerbeycan, 2013.

Duran, Bünyamin. “Ortaçağda İslam Dünyası ve Batı’da İktisadi Düşünce”, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Duran, Bünyamin. **Akıl ve Ahlak**, 2. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul, 2002.

Duran, Bünyamin. **İslam Tarihinin Konjonktürel Değişimi 3 - Osmanlı Akılcılığı**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1999.

Duran, Bünyamin. “Bediüzzaman’da Sekülerleşme ya da "Dünyalılışma" Olgusu”, **Köprü Fikir Dergisi**, Sayı. 59-60, 1997.

Durkheim, Emile. **The Division of Labour in Society**, (Çev. W. D. Halls), The Macmillan Press, İngiltere, 1984.

Elibol, Saadettin. **İnanç ve Kültür**, Birlik Yayınları, Ankara, 1983.

Eren, Erol. **Yönetim ve Organizasyon Çağdaş ve Küresel Yaklaşımlar**, 6. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2003.

Erim, Neşe. **İktisadi Düşünce Tarihi**, Palme Yayıncılık, Ankara, 2007.

Erkoc, Taptuk Emre. "İktisat Metodolojisine Eleştirel Bir Katkı: 'İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm'." **Civilacademy Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 6, Sayı. 2, 2008, ss. 28-34.

Ersoy, Arif. **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Nobel Yayın, Ankara, 2012.

Ertuğrul, Cemil. "Kurumsal İktisadi Düşünce", **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Ertürk, Hakan. "Bankacılık Sektörünün Karşılaştığı Riskler ve Risk Yönetimi", **Denetim Dergisi**, Cilt. 4, 2016, ss. 62-70.

Farabi. **El Medinetül Fazıla**, (Çev. Ahmet Arslan), Divan Kitap, İstanbul, 2015.

Farabi, **Aklın Anlamları Üzerine**, (Çev. Hüseyin Gazi Topdemir), Say Yayınları, İstanbul, 2010.

Farabi. "Uyûnu'l-mesâil", (Çev. Mahmut Kaya), **Felsefe Arşivi Dergisi**, Sayı. 25, 1984, s.203-212.

Farabi. **Füsûlün Müntezea**, (Çev. M. F. Neccar), Beyrut, 1986.

Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim: 1590-1699”, (Editör. Halil İnalçık ve Donald Quataert), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Ferrell, Collins ve John Friedrich, **Business Ethics : Ethical Decision Making and Cases**, Houghton Mifflin Company, New York, 1994.

Finlayson, James Gordon. **Habermas**, (Çev. Talat Kılıç), Dost Yayınları, Ankara, 2007.

Gazali, İmam. **İhyai Ulumid Din**, 2. Cilt, (Çev. Hattat Yusuf Tavaslı), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1973.

Gerth, H. ve Milss C. **Max Weber Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Genç, Nurullah. **Yönetim ve Organizasyon**, 4.baskı, Seçkin Yayın, Ankara, 2012. s. 53

Giddens, Anthony, **Capitalism and Modern Social Theory an Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Weber**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Glesne, Corrine. **Becoming Qualitative Researchers: An Introduction**, 5. Baskı, Pearson Publisher, Boston, 2015.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

Guess, Raymond. **Eleştirel Teori - Habermas ve Frankfurt Okulu**, 2. Basım, (Çev. Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 2013.

Gül, Ali Rıza. “İslâm’daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Câhiliye Ribâsı Kavramı”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 21 (1) , 2017. ss. 701-748.

Habermas, Jürgen. **İletişimsel Eylem Kuramı**, (Çev. Mustafa Tüzel), Alfa Basım, İstanbul, 2019.

Habermas, Jürgen. **İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim**, 9. Baskı, (Çev. Mustafa Tüzel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Habermas, Jürgen. **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Habermas, Jürgen. **Moral Consciousness and Communicative Action**, (Çev. Christian Lenhardt ve Shierry Weber Nichol森), Polity Press, Cambridge, 2007.

Habermas, Jürgen. **İletişimsel Eylem Kuramı; 1. Cilt**, (Çev. Mustafa Tüzel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001(a).

Habermas, Jürgen. **İletişimsel Eylem Kuramı; 2. Cilt**, (Çev. Mustafa Tüzel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001(b).

Habermas, Jürgen. **Legitimation Crisis**, (Çev. Thomas McCarthy), Polity Press, Cambridge, 1992(a).

Habermas, Jürgen. **Rasyonel Bir Topluma Doğru; Öğrenci Protestosu, Bilim ve Siyaset**, (Çev. Ahmet Çiğdem ve Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1992(b).

Habermas, Jürgen, **The Theory of Communicative Action**, Cilt 2, (Çev. Thomas MacCarthy), Beacon Press, Boston, 1987.

Habermas, Jürgen. **The Theory of Communicative Action**, Cilt 1, (Çev. Thomas McCarthy), Beacon Press, Boston, 1984.

Habermas, Jürgen. **Communication and the Evolution of Society**, (Çev. Thomas McCarthy), Beacon Press, Boston, 1979.

Habermas, Jürgen ve Niklas, **Luhmann. Theorie der Gesellschaft Oder Sozialtechnologie**, Suhrkamp Yayınevi, Almanya, 1971.

Hedrick, Todd. **Rawls and Habermas; Reason, Pluralism and the Claims of Political Philosophy**, Stanford University Press, California, 2010.

Hegel, G. W. F. **Bütün Yapıtları (Seçmeler)**, (Çev. Hüseyin Demirhan), Onur Yayınları. Ankara, 1976, s. 59.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

Horkheimer, Max. **Akıl Tutulması**, (Çev. Orhan Koçak), 8. Baskı, Metis Yayınları, 2010.

Hyman, Minsky, **İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı**, (Çev. O. Esen), Efil yayınları, Ankara, 2011.

İbn Miskeveyh, **Tezhibü'l Ahlak (Ahlak Eğitimi)**, (Çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

İnalcık, Halil. **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

İşcan, Erhan. "Yeni Klasik İktisadi Düşünce", **İktisadi Düşünce Tarihi**, Edit. Mahmut Masca ve Ozan Bahar, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Jevons, W. Stanley. **The Theory of Political Economy**, 5. Baskı, New York, 1965.

Jütten, Timo. **Habermas and Markets**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Published in Constellations, UK, 20-4: pp. 587–603. 2013.

Kant, Immanuel. **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, (Çev. İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2015.

Kant, Immanuel. **The Metaphysic of Ethics**, Third Edition, Tr. J. W. Semple, Edinburgh, 1886.

Kara, Ahmet. **Neoklasik İktisatta Pozitivist Metodoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım**, Edit. Ömer Demir, Ankara, Vadi Yayınları, 1996.

Kara, Ahmet. **İktisat Kuramında, Pozitivizm ve Postmodernizm**, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

Karagöz, Emel Öztürk. **Max Weber' de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu**, Der'in Yayınları, İstanbul, 2003.

Karaman, Hayrettin. **Mukayeseli İslam Hukuku**, Cilt 2, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Kaymakçı, Özgün Burak. "Politik İktisadın "Rasyonel" Temelleri", **İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar**, Der. Devrim Dumludağ, Özge Gökdemir vd., İmge Kitapevi, Ankara, 2015.

Keynes, John Maynard, **İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi**, (Çev. Asım Baltacı), Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969.

Kılıç, Yavuz. "Hobbes, Locke ve Rousseau'da Doğa Durumu Düşüncesi", **Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi**, Cilt. 2, Sayı. 2, 2015, ss. 97-117.

Kırmızıaltın, Eren. **İktisat ve Rasyonalite: K. Marx, W. S. Jevons ve T. B. Veblen'de Rasyonalite**, İnsan, Teori, Heretik Yayınları, Ankara, 2017. s. 48.

Kocaoğlu, Mehmet. **John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramlar**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2014.

Koçel, Tamer. İşletme Yöneticiliği, **Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlarda Davranış, Klasik-Modern-Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar**, Arıkan Basın Yayın, İstanbul, 2005.

Kolektif. **Büyük Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara, 1998.

Kondrat, Mary Ellen. “Reclaiming the Practical: Formal and Substantive Rationality in Social Work Practice”, **Social Service Review**, 66 (2), 1992, pp. 237-255.

Kök, Recep. **İktisadi Düşünce Kavramlarının Analitik Evrimi**, İkinci Baskı, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 2000.

Kureşi, Enver İkbâl, **Faiz Nazariyesi ve İslam**, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966.

Küçükkalay, Abdullah Mesud. **Dünya İktisat Tarihi**, Beta Yayın, İstanbul, 2014.

Küçükkalay, Abdullah Mesud. **Adil Fiyat: Antik Yunan’dan 16. Yüzyıla**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Letwin, William. **The Origins of Scientific Economics: English Economic Thought**, Routledge, New York, 2010.

Lidz, Victor. “Talcott Parsons”, **The Blackwell Companion to Major Social Theorists**, Edit. George Ritzer, Blackwell Publishing, Germany, 2003.

Locke, John. **Hükümet Üstüne İkinci Tez**, 3. Baskı, (Çev. Aysel Doğan), İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2011.

Locke, John. **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme; Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, 2. Baskı, (Çev. Fahri Çakıcı), Ebabel Yayınları, Ankara, 2012.

Lucas, E. Robert. “Expectations and the Neutrality of Money”, **Journal of Economic Theory**, Vol. 4, 2, 1972, ss.103-124.

Magnusson, G. Lars. “Mercantilism”, Edit. Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle ve John B. Davis, **A Companion to the History of Economic Thought**, Blackwell Publishing, Londra, 2003.

Marshall, Alfred. **Memorials of Alfred Marshall**, Edit. A. C. Pigou, Macmillan & Company, Ltd. London, 1925.

Menger, Karl. **İktisadın Prensipleri (1871)**, (Çev. A. Kemal Çelebi), Liberte Yayınları, Ankara, 2009.

Miles, B. Matthew, Michael Huberman ve Johnny Saldana, **Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook**, 3. Baskı, SAGE Publications, London, 2013.

Mill, J. Stuart, **Faydacılık**, (Çev. Nazmi Coşkunlar), M.E.B. Yayınları, 1986.

Molacı, Melike. “Aristoteles’in Etik Görüşü”, **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, Bahar Cilt: 2, Sayı: 1, 2018, ss.37-57.

Muth, F. John. “Rational Expectations and the Theory of Price Movements”, **The Econometric Society**, Vol. 29, No. 3, 1961, pp. 315-335.

Neumark, Fritz, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Cilt. 1, (Çev. Ahmet Ali Özeken), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943.

Odabaşı, Uğur Köksal. “Liberalizmin İlk Temsilcisi: John Locke”, **Sanat Dergisi**, Sayı. 32, 2018, ss. 73-80.

Orman, Sabri. **Gazali'nin İktisat Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984.

Özdemir, Murat. “Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11 (1), 2010, ss. 323-243.

Özgen, Hüseyin. “İşletmelerde Organizasyon Geliştirme Üzerine Bir Uygulama”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt. 42, Sayı 1, 1987.

Özsoy, İsmail. “Fıkıh Doktrinde Para ve Faiz”, Edit. Halit Çalış, **Fıkıh Açından Finans ve Altın İşlemleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012. s. 76.

Özsoy, İsmail. **Faiz ve Problemleri**, Nil Yayınları, İzmir, 1993.

Özsoy, Şerafettin ve Yakup Sayar. **Kobi’ler için Adım Adım Katılım Bankacılığı**, TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Yayınları, İstanbul, 2017.

Öztürk, Gülay. “Reklamlarda Dinsel Sembollerin Kullanımı”, Edit. Mete Çamdereli, **Medya ve Din**, Köprü Yayınları, İstanbul, 2014. ss. 239-324.

Parsons, Talcott. **Toplumsal Eylemin Yapısı**, (Çev. Adem Bölükbaşı), Cilt. 1, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya, 2015.

Parsons, Talcott ve Smelser, J.Neil, **Economy and Society**, Taylor Francis, e-Library. New York, 2005.

Parsons, Talcott, “On Institutions and Social Evolution”, **Selected Writings**, Edit. Leon H. Mayhev, The University of Chicago Press, ABD, 1982.

Paşaoğlu, Didem, “Yönetim ve Yöneticilik”, Edit. Celil Koparal ve İnan Özalp, **Yönetim ve Organizasyon**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

Pasdermajian, Penny. **Rationalization, Legitimation, and Domination in Modern Industrial Societies: The Alternative Perspectives of Max Weber and Jurgen Habermas**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Concordia Üniversitesi, Beşeri Bilimler Programı, Kanada, 2005.

Patton, Micheal Quinn. **How to Use Qualitative Methods in Evaluation**, 2. Baskı, SAGE Publications, London, 1987.

Petty, William. **The Economic Writings of Sir William Petty**, Edit. Charles Henry Hull, Cambridge University Press, ABD, 1986.

Platon. **Devlet**, (Çev. Veysel Atayman, Cenk Saraçoğlu), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2005.

Platon. **Menon - Erdem Üstüne**, (Çev. Adnan Cemgil), MEB, Ankara, 1998.

Rawls, John. **Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması; Siyasal Liberalizm**, (Çev. Mehmet Fevzi Bilgin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Rawls, John. **Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması**, 2. Baskı, (Çev. Gül Evrin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Reese, Walter. **Jürgen Habermas**, Campüs Yayınevi, New York, 1991.

Ritzer, George ve Jeffrey Stepnisky, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri**, (Çev. Irmak Ertuna), De Ki Yayınları, Ankara, 2013.

Rothbard, Murray N. **Classical Economics: an Austrian Perspective on the History of Economic Thought**, Cilt 2, Edward Elgar Publisher, UK, 1995.

Russel, Bertrand. **Bilim ve Din**, (Çev. Hilmi Yavuz), Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

Sandel, M. J. **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, Altıncı Baskı (Çev. Mehmet Kocaoğlu), Eksi Yayınları, Ankara, 2018.

Seyidoğlu, Halil. **Ekonomi ve İşletmecilik Terimleri Açıklamalı Sözlük**, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2001.

Simon, A. Herbert, "A Behavioral Model of Rational Choice", **The Quarterly Journal of Economics**, 69 (1), 1955, pp. 99-118.

Simon, A. Herbert. "Bounded Rationality in Social Science: Today and Tomorrow", **Mind & Society**, 1, Vol. 1, 2000, ss. 25–39.

Sitton, F. John. "Disembodied Capitalism: Habermas's Conception of the Economy", **Sociological Forum**, Vol. 13, No. 1, 1998, pp. 61-83.

Skousen, Mark. **İktisadi Düşünce Tarihi; Modern İktisadın İnşası**, (Çev. Mustafa Acar), 6. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2014.

Smith, Adam. **Ahlaki Duygular Kuramı**, (Çev. Berkay Tartıcı), Liber Plus Yayınları, İstanbul, 2017.

Smith, Adam. **An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Modern Library, New York, 1965.

Smith, Adam. **Milletlerin Zenginliği**, (Çev. Haldun Derin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1941.

Smith, Jeffery D. "A Precip of a Communicative Theory of the Firm", **Business Ethics: A European Review**, Volume 13, Number 4, 2004. ss. 317-331.

Soygür, İsmail Cüneyt ve Sonay Z. Aydın. "Bankacılık Sektöründe Pazarlama ve Satış Yönlü Hedef Baskısının Banka Personeli Üzerindeki Etkisinin Analizi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt. 23, Sayı. 2, 2018. ss. 347-371.

Stafford, Adrienne. **Representing the Economy: Economic Lifeworlds In Social and Political Theory**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), The New School, ProQuest Dissertations Publishing, New York, 2014.

Sugden, Robert. "Rational Choice: A Survey of Contributions from Economics and Philosophy", **The Economic Journal**, Vol. 101, No. 407, 1990, pp. 751-785.

Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitapevi, Bursa, 2009.

Şensazlı, A. Can, **Rasyonel Bireylerin İktisadi Eylemlerinde İktisadi Tercihlerini Belirleyen Faktörlerin Araştırılması (Doğu ve Batı Düşünürlerinin Düşünceleri Çerçevesinde)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2019.

Şimşek, M. Şerif. **Yönetim ve Organizasyon**, 4. Baskı, Beta Yayınları, Konya, 1998.

Tarakçı, Muhammet, **ST. Thomas Aquinas**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Timur, Taner. **Habermas'ı Okumak**, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Top, Seyfi ve Akın Öner. “İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi”, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 7, 2008, ss. 97-110.

Torlak, Ömer. **Pazarlama Ahlakı Sosyal Sorumluluklar Ekseninde Pazarlama Kararları ve Tüketici Davranışlarının Analizi**, Beta Yayınları, İstanbul, 2003.

Torun, İshak. “Max Weber’e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu”, **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt. 8, Sayı. 15, 2008. ss. 14–34.

Torun, İshak. **Max Weber’de İktisadi Gelişme Düşüncesi**, Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Tunç, A. Kamil, Feyza Dereköy ve Murat Bildirir. **Finansal Yönetim**, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2012.

Turhan, Mustafa. **Ekonomik Gelişmeler Işığında Bankalarda Örgütsel Yönetim**, Beta Yayın, İstanbul, 2014.

Turner, Bryan S. **Max Weber ve İslâm**, (Çev. Yasin Aktay), Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1991.

Tosun, Muharrem, **Çeviri Eleştirisi Kuramı**, Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Tunç, Hüseyin. **Katılım Bankacılığı Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması**, 8. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010.

Uludağ, Süleyman. **İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010. s. 24.

Ulutan, Burhan. **Farabi Felsefesi**, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2000.

Urbay, Taylan. **Jürgen Habermas'ın İletişimsel Eylem Kuramı Çerçevesinde Türk Özel Sektöründe Rasyonalite Düzeyi Araştırılması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Programı, 2017.

Ülgener, Sabri F. **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

Wallace, A. Ruth and Alison Wolf. **Çağdaş Sosyoloji Kuramları; Klasik Geleneğin İyileştirilmesi**, (Çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas), Punto Yayınları, İzmir, 2004.

Weber, Max. **Ekonomi ve Toplum**, Cilt 2, (Çev. Latif Boyacı), Yarı Yayınları, İstanbul, 2012.

Weber, Max. **Bürokrasi ve Otorite**, 3. Baskı, (H. Bahadır Akın), Adres Yayınları, Ankara, 2008.

Weber, Max. **Economy and Society**, Edit. G. Roth And C. Wittich, University of California Press. California, 1978.

Weber, Max. **The Religion of China**, Edit: G. Roth And C. Wittich, Tr. H. H. Gerth, The Free Press. ABD, 1968.

Yayla, Atilla. **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.

Yıldırım, Ali ve Hasan, Şimşek. **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 6. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara. 2014.

Yıldız, Mesut. “Devlet ve Hukuk Bağlamında Hobbes, Rousseau ve Kant’ta Özgürlük Sorunu”, **Kaygı Dergisi**, Sayı 2, 2002, ss. 1-7.

Yılmaz, Feridun. **Rasyonalite – İktisat Özelinde Bir Tartışma**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Yurdakul, Işıl Kabakçı. Canan, Çolak ve N. Dulkadir, Yaman. **Nitel Veri Analizinde Adım Adım NVivo Kullanımı**, Edit. Işıl Kabakçı Yurdakul, Anı Yayıncılık, Ankara, 2016.

Zaim, Sabahattin. **İslam Ekonomisinin Temelleri ve Faizsiz Finans Sistemindeki Yeni Gelişmeler**, TKBB (Türkiye Katılım Bankaları Birliği) Yayınları, İstanbul, 2006.

Zarakolu, Cihan Deniz. **Thomas Hobbes’ un Siyaset Felsefesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 2013.

Zerka, M. Ahmet ve A. Muhammed Neccar, **İslam Düşüncesinde Ekonomi, Banka ve Sigorta**, (Çev. Hayreddin Karaman), İz Yayıncılık, 2009.

Zuidervaart, Lambert. **Theodor W. Adorno**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Amerika, 2015.

İnternet Kaynakları:

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf> (15.01.2020).

https://www.academia.edu/36360233/Bibliography_of_J%C3%BCrgen_Habermas_1952-2020?email_work_card=title, (21.03.2019).

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423937156.pdf> (14.09.2019).

<https://www.capital.com.tr/yonetim/insan-kaynaklari/ornek-deger-modeli-garantiye-ne-getirdi> (15.05.2019).

<https://ilke.org.tr/mediaf/turkiyede-reklam-ahlaki-sorunlar-cozum-onerileri.pdf> (15.03.2019).

<https://www.gotquestions.org/Turkce/Hristiyanlik-tarihi.html>, (26.01.2018).

<https://www.tbb.org.tr/tr/ana-sayfa/onemli-basliklar/bankacilara-tavsiyeler/293> (15.02.2018).

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf>, (15.2.2018).

<https://www.spk.gov.tr/Sayfa/Dosya/66> (15.02.2018).

<https://www.iep.utm.edu/spencer/> (15.03.2018).

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208921> (15.03.2018).

https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/822/Etik_Ilkeler_27.08.2014.pdf (15.04.2018).

https://de.wikipedia.org/wiki/Der_philosophische_Diskurs_der_Moderne (15.06.2018).

<http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/faizsiz%20bankac%C4%B1l%C4%B1k-%20sayfa%2039%20KAPAK%20olsun%202.g%C3%BCn%20pratik.pdf> (15.08.2018).

https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0009_01.pdf (15.12.2018).

<http://omer-demir.net/sosyalbilimlersozlugu/sinirli-rasyonellik/> (15.12.2018).

<http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>, (20.12.2018).

<http://bunyaminduran.com/index.php/guencel-makaleler/21-tuerkce-dilinde-yay-nlanm-s-makaleler>. (İndirme tarihi: 20.01.2017).

<https://www.tbb.org.tr/tr/hakkimizda/kurumsal/sosyal-sorumluluk-faaliyetleri/87> (15.09.2017).

https://icdps.org/uploads/files/IFDI%202019%20DEF%20digital1574605094_7214.pdf (15.12.2017).

https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf (15.12.2017).

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf> (15.1.2016).

<https://www.bddk.org.tr/Hakkimizda/Kurulus/9> (15.12.2016).

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1745-6606.2001.tb00102.x> (15.12.2015).

<http://oll.libertyfund.org/titles/spencer-social-statics>, (28.03. 2014).

Ek 1. Aydınlatılmış Onam Formu (Yönetici)

T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İKTİSAT ANABİLİM DALI DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI AYDINLATILMIŞ ONAM FORMU

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı'nda doktora tezi yazmaktayım. Aynı zamanda Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktayım.

Bankacılık sektörü büyüyen ve gelişen Türkiye ekonomisinde, finansal sektörün sağlıklı işlemesi, para ve maliye politikaların başarıyla uygulanmasında önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle, bankacılık sektörünün de gelişen ve değişen sistem içerisinde başarılı şekilde faaliyetlerini yürütmesi, yatırımları doğru plase etmesi ve yatırımcı-tasarrufluca reel ekonomiye olumlu etkilerinin artırılması ülkemize önemli bir büyüme ivmesi kazandıracaktır. Bu hususta, biz ekonomi alanında çalışan iktisatçılara düşen görevi bankacılık faaliyetlerinin etkin ve faydalı işlemesinin önündeki engelleri sağlıklı bir şekilde tespit edip, sorunların çözümü için öneri ve çözüm yolları geliştirmektir.

Doktora tez çalışmam, finansal piyasaların en önemli aracı kurumları olan bankaları kapsamaktadır. Tezimin analiz kısmında siz değerli banka yöneticileri ile görüşerek, bankacılık faaliyetlerinde Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik ilkeleri açısından nasıl yaklaştığınızı ve eylemlerinizi nasıl gerçekleştirdiğinizi bu kapsamda öğrenmek istiyorum. Yüz yüze görüşmenin yapılacağı derinlemesine mülakat yönteminin yaklaşık olarak 45 dakika sürmesi öngörülmektedir. Görüşme anında, teorik altyapıya bağlı kalarak hazırlanmış olduğum yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular sorulacaktır. Elde edilen cevaplar, bilgi kaybının önüne geçilmesi amacıyla izin göstermeniz halinde ses kaydına alınacaktır. Ancak, çalışmanın bilimsel etiği açısından her bir katılımcıya temsili kodlar verilecektir. Böylece katılımcıların ne firma bilgileri ne de kişisel özellikleri tezin yazılı metninde kesinlikle yer almayacaktır.

Görüşmenin sürdürüldüğü her an görüşmeyi kesme hakkına sahip olduğunuz gibi, görüşme sonrasında da araştırmanın bir katılımcısı olmaktan cayma hakkına sahipsiniz. Bu hususta aşağıdaki iletişim bilgilerimden bana ulaşabilirsiniz.

Meslek hayatınızı başarı ile sürdürmeniz dileğiyle..

İletişim Bilgileri:

T.C. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu
Tel: (0) 464 511 30 02 / 2419
E-mail: akifziya.bayrak@erdogan.edu.tr

Arş. Gör. Akif Ziya BAYRAK

Ek 2. Aydınlatılmış Onam Formu (Müşteri)

T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İKTİSAT ANABİLİM DALI DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI AYDINLATILMIŞ ONAM FORMU

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı'nda doktora tezi yazmaktayım. Aynı zamanda Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktayım.

Bankacılık sektörü büyüyen ve gelişen Türkiye ekonomisinde, finansal sektörün sağlıklı işlemesi, para ve maliye politikaların başarıyla uygulanmasında önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle, bankacılık sektörünün de gelişen ve değişen sistem içerisinde başarılı şekilde faaliyetlerini yürütmesi, yatırımları doğru plase etmesi ve yatırımcı-tasarruflu reel ekonomiye olumlu etkilerinin artırılması ülkemize önemli bir büyüme ivmesi kazandıracaktır. Bu hususta, biz ekonomi alanında çalışan iktisatçılara düşen görevi bankacılık faaliyetlerinin etkin ve faydalı işlemesinin önündeki engelleri sağlıklı bir şekilde tespit edip, sorunların çözümü için öneri ve çözüm yolları geliştirmektir.

Doktora tez çalışmam, finansal piyasaların en önemli aracı kurumları olan bankaları kapsamaktadır. Tezimin analiz kısmında siz değerli banka müşterileri ile görüşerek, bankacılık faaliyetlerinde Habermas'ın iletişimsel-rasyonellik ilkeleri açısından nasıl yaklaştığınızı ve eylemlerinizi nasıl gerçekleştirdiğinizi bu kapsamda öğrenmek istiyorum. Yüz yüze görüşmenin yapılacağı derinlemesine mülakat yönteminin yaklaşık olarak 45 dakika sürmesi öngörülmektedir. Görüşme anında, teorik altyapıya bağlı kalarak hazırlamış olduğum yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular sorulacaktır. Elde edilen cevaplar, bilgi kaybının önüne geçilmesi amacıyla izin göstermeniz halinde ses kaydına alınacaktır. Ancak, çalışmanın bilimsel etiği açısından her bir katılımcıya temsili kodlar verilecektir. Böylece katılımcıların ne firma bilgileri ne de kişisel özellikleri tezin yazılı metninde kesinlikle yer almayacaktır.

Görüşmenin sürdürüldüğü her an görüşmeyi kesme hakkına sahip olduğunuz gibi, görüşme sonrasında da araştırmanın bir katılımcısı olmaktan cayma hakkına sahipsiniz. Bu hususta aşağıdaki iletişim bilgilerimden bana ulaşabilirsiniz.

Hayatınızdaki başarı ve sağlıkla sürdürmeniz dileğiyle..

İletişim Bilgileri:

T.C. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu
Tel: (0) 464 511 30 02 / 2419
E-mail: akifziya.bayrak@erdogan.edu.tr

Arş. Gör. Akif Ziya BAYRAK

Ek 3. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu (Yönetici)

Yöneticinin adı, soyadı:

Bankanın Adı :

Bankanın Faaliyet Türü:

Müşteri Potansiyeli:

Yaş :

Cinsiyet :

Görevi :

Görev Süresi:

GÖRÜŞME SORULARI

1. Sizce müşterilerin banka tercihini neler etkilemektedir?
2. Müşteri ile görüşmeden önce kafanızda görüşme boyunca müşterilerin dikkatlerini ve ilgilerini çekmeye yönelik herhangi bir planlama yapar mısınız? Neler yaparsınız? Nasıl?
3. Müşterileriniz özel günlerinde (doğum, cenaze, sünnet gibi) önceden bir planlama yapıp uygular mısınız? Neler yaparsınız?
4. Müşterileriniz ile görüşme süreci boyunca çay, kahve, yemek gibi aktiviteler gerçekleştirir misiniz?
5. Müşterileriniz ile sosyal aktiviteler (gezi, maç, piknik gibi) yapma noktasında müşteriden talepte bulunuyor musunuz?
6. Müşterileriniz çocuklarının özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunur musunuz? Nasıl?
7. Müşterilerinizin fikir ve önerilerini dikkate alıp, taleplerini değerlendirir misiniz?
8. Görüşme süreci boyunca: A. Teklifte bulunurken, B. Teklif alırken, müşterilerin rahat hissetmeleri için neler yaparsınız?
9. Müşteri ile iletişim esnasında müşterinin yaşantısı ile ilişkilendirme yapar mısınız?
10. Müşteriler ili ilişkilerinizde isteyip de yapamadığınız, müşterinin kendini değerli hissetmesini sağlayacak görüşme ortamı nasıl olmalıdır?
11. Banka olarak yeni ürün ve politikalar hakkında müşterileri bilgilendirir misiniz? Nasıl?

Ek 4. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu (Müşteri)

Müşterinin adı, soyadı:

Kullandığı Bankanın Adı :

Bankanın Faaliyet Türü:

Kaç Yıllık Müşteri:

Gelir:

Yaş:

Cinsiyet:

Meslek:

Bankacılık Ürün ve Hizmet:

GÖRÜŞME SORULARI

1. Bankacılık faaliyetinde bulunacağınız bankayı belirlemede etken nedenler nelerdir?
2. Bankacılık faaliyetinde bulunduğunuz kendi bankanızı tercih nedeniniz nedir?
3. Bankacılık faaliyetinde en çok tercih ettiğiniz bankadan memnun musunuz? Hangi yönleri? Değilseniz neden?
4. Bankacılık faaliyetleri süreci boyunca banka çalışanlarının iletişim ve davranışlarından memnun musunuz? Değilseniz nasıl olmalıdır?
5. Bankanızın ürün ve hizmetleri hakkında veya yeni politikaları hakkında sağlıklı bilgi verdiklerini düşünüyor musun? Değilse nasıl anlıyorsun?
6. Banka çalışanları çocuklarınızın özel günlerinde (düğün, sünnet, eğitim gibi) yardım veya burs gibi desteklerde bulunuyor mu? Nasıl?
7. Bankacılık işlemlerinizi ile ilgili banka çalışanları ile görüşürken kendinizi rahat ifade edebiliyor musunuz? Değilse neden?
8. Bankanızın ürün ve hizmetlerini belirlerken sizler ile uzlaşmaya gitmesini ister misiniz? Nasıl olmasını istersiniz?
9. Herhangi bir sorun yaşadığınızda banka çalışanlarının size karşı nasıl davranışlar sergilemesini beklersiniz?